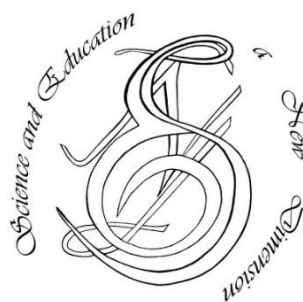

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

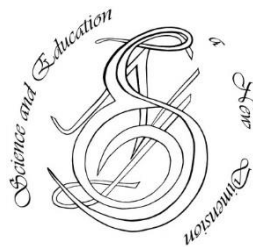
p-ISSN 2308-5258

e-ISSN 2308-1996

III(11), Issue 67, 2015

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

Humanities and Social Sciences

Editorial board

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

Honorary Senior Editor:

Jenő Barkáts, Dr. habil. Nina Tarasenkova, Dr. habil.

Andriy Myachykov, PhD in Psychology, Senior Lecturer, Department of Psychology, Faculty of Health and Life Sciences, Northumbria University, Northumberland Building, Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Edvard Ayvazyan, Doctor of Science in Pedagogy, National Institute of Education, Yerevan, Armenia

Ferenc Ihász, PhD in Sport Science, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Ireneusz Pyrzyk, Doctor of Science in Pedagogy, Dean of Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Irina Malova, Doctor of Science in Pedagogy, Head of Department of methodology of teaching mathematics and information technology, Bryansk State University named after Academician IG Petrovskii, Russia

Irina S. Shevchenko, Doctor of Science in Philology, Department of ESP and Translation, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Kosta Garow, PhD in Pedagogy, associated professor, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

László Kótis, PhD in Physics, Research Centre for Natural Sciences, Hungary, Budapest

Larysa Klymanska, Doctor of Political Sciences, associated professor, Head of the Department of Sociology and Social Work, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Liudmyla Sokurianska, Doctor of Science in Sociology, Prof. habil., Head of Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University

Marian Wloshinski, Doctor of Science in Pedagogy, Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Melinda Nagy, PhD in Biology, associated professor, Department of Biology, J. Selye University in Komarno, Slovakia

Alexander Perekhrest, Doctor of Science in History, Prof. habil., Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Nikolai N. Boldyrev, Doctor of Science in Philology, Professor and Vice-Rector in Science, G.R. Derzhavin State University in Tambov, Russia

Oleksii Marchenko, Doctor of Science in Philosophy, Head of the Department of Philosophy and Religious Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Olga Sannikova, Doctor of Science in Psychology, professor, Head of the department of general and differential psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Odesa, Ukraine

Oleg Melnikov, Doctor of Science in Pedagogy, Belarusian State University, Belarus

Riskeldy Turgunbayev, CSc in Physics and Mathematics, associated professor, head of the Department of Mathematical Analysis, Dean of the Faculty of Physics and Mathematics of the Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan

Roza Uteeva, Doctor of Science in Pedagogy, Head of the Department of Algebra and Geometry, Togliatti State University, Russia

Seda K. Gasparyan, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Yerevan State University, Armenia

Svitlana A. Zhabotynska, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Tatyana Prokhorova, Doctor of Science in Pedagogy, Professor of Psychology, Department chair of pedagogics and subject technologies, Astrakhan state university, Russia

Tetiana Hranchak, Doctor of Science Social Communication, Head of department of political analysis of the Vernadsky National Library of Ukraine

Valentina Orlova, Doctor of Science in Economics, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ukraine

Vasil Milloushev, Doctor of Science in Pedagogy, professor of Department of Mathematics and Informatics, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Plovdiv, Bulgaria

Veselin Kostov Vasilev, Doctor of Psychology, Professor and Head of the department of Psychology Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

Vladimir I. Karasik, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Volgograd State Pedagogical University, Russia

Volodimir Lizogub, Doctor of Science in Biology, Head of the department of anatomy and physiology of humans and animals, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Zinaida A. Kharitonchik, Doctor of Science in Philology, Department of General Linguistics, Minsk State Linguistic University, Belarus

Zoltán Poór, CSc in Language Pedagogy, Head of Institute of Pedagogy, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Managing editor:

Barkáts N.

© EDITOR AND AUTHORS OF INDIVIDUAL ARTICLES

The journal is published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe
BUDAPEST, 2015

Statement:

By submitting a manuscript to this journal, each author explicitly confirms that the manuscript meets the highest ethical standards for authors and coauthors. Each author acknowledges that fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scientific conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. By acknowledging these facts each author takes personal responsibility for the accuracy, credibility and authenticity of research results described in their manuscripts. All the articles are published in author's edition.

The journal is listed and indexed in:

INDEX COPERNICUS:	ICV 2014: 70.95
INNO SPACE SCIENTIFIC JOURNAL IMPACT FACTOR:	2013: 2.642 ; 2014: 4,685
ISI (INTERNATIONAL SCIENTIFIC INDEXING) IMPACT FACTOR:	2013: 0.465 ; 2014: 1.215
DIRECTORY OF RESEARCH JOURNAL INDEXING	
ULRICHS WEB GLOBAL SERIALS DIRECTORY	
UNION OF INTERNATIONAL ASSOCIATIONS YEARBOOK	
SCRIBD	
ACADEMIA.EDU	
GOOGLE SCHOLAR	

CONTENT

PHILOSOPHY	7
The Interdependence of Existence of Social Mobility and Human Capital <i>I.A. Bushman</i>	7
The licentia, such as concept of licence in the canon law <i>R.J. Laczko</i>	11
Добра старість як нагорода за праведність у релігійному світогляді давніх єгиптян <i>A.O. Ангелова</i>	15
Вселенський патріарх Варфоломій про світ і церкву. Особистість і богослов'я <i>A.Г. Іваницька</i>	20
Довіра як чинник розвитку творчого потенціалу особистості у просторі освіти <i>В.І. Коновальчук</i>	23
HISTORY AND ETHNOGRAPHY	27
Ecological Problems of Ukraine after World War II <i>G.M. Shepurda</i>	27
Розвиток Волині в ординський період (друга половина XIII – початок XIV ст.) <i>A. Пословська</i>	31
Топоніміка пострадянського Харкова: на шляху до декомунізації <i>М.Ю. Тахтаулова</i>	36
Мифология рождения в обрядовых практиках восточных славян <i>А.И. Темченко</i>	40
SOCIOLOGY	44
Statistical analysis of the prevalence of Female Genital Mutilation and societal attitudes in Africa <i>G. Kovacs</i>	44
SOCIAL COMMUNICATIONS	49
Маркери національної пам'яті сучасної Росії в соціокультурному дискурсі російських національних бібліотек <i>Т.Ю. Гранчак</i>	49
Внесок Едварда Тафті в розвиток візуальної комунікації <i>І.В. Бурлакова, О.В. Швед</i>	55
«Смерть» на фотографіях в средствах массовой информации: вопросы этики <i>В.В. Гридчина</i>	60
Історіографія основних аспектів дослідження новин на регіональному телебаченні <i>П. Дворянин</i>	65
Розважальні програми на українському телебаченні <i>Ю.В. Муленко</i>	68

Сільськогосподарська преса дореволюційної Полтави (1867-1917 рр.) <i>Є.В. Подобна</i>	72
Компаративний аналіз показників онлайн-діяльності європейських національних бібліотек <i>С.С. Ростовцев</i>	76
Статистичний підхід до вивчення комунікації бібліотеки і користувача через соціальні медіа <i>В.В. Струнгар</i>	80
Психологические условия формирования имиджа предприятий и страны с использованием медиаресурсов <i>В.В. Чекалюк, А.О. Ильянова</i>	85
Сатирично-гумористичні жанри на сторінках журналів «Маски» (1923р.) та «Жало» (1923р.) <i>Ю.О. Яцикович</i>	89

PHILOSOPHY AND LAW

The Interdependence of Existence of Social Mobility and Human Capital

I. A. Bushman

Institute of Higher Education of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Paper received 14.10.15; Accepted for publication 24.11.15.

Abstract. The methodical bases of evaluation of realized educational, vocational qualification, intellectual and territorial mobility of the population have been developed. The estimation of the level of realized mobility of the population of Ukraine in order to determine the main directions of intensification of mobility has been conducted. This research explores the relationships between academic staff mobility, creation of knowledge and internationalisation in higher education within a comparative framework, focusing on main principles as asset of human capital and scientific substantiation of the priority directions of its activation.

Keywords: *mobility, types of mobility, human capital, the education system*

Background. In Ukraine, like in many other countries, the question of how to improve the characteristics of the available human resources and their efficient use is becoming more important. Under the modern conditions the quality of the national human capital and completeness of its use determine the level of the economic and social development of the country and its future perspectives. The need to encourage people to improve their productive capacity determines the urgent necessity for the development of Human Capital Theory in the direction of the research on the formation, development and utilization of human capital. Thus, for the development of Human Capital Theory it is important to study the issues and prerequisites of the forming of individual mobility as a component and a prerequisite for the development of human capital, the development of methods for assessing the level of realized mobility and identifying the key areas of activation in accordance with the strategic objectives of social and economic development.

Analysis of the recent research and publications. Theoretical and methodological foundation work began with the contribution of T. Shults, G. Becker, F. Mahlup, and others. Theoretical studies of human capital were conducted by Russian scientists, such as R.I. Kapelyushnikova, S.A. Dyatlova, A.I. Dobrynina. Among the Ukrainian scientists the works of V.P. Antonyuk, O.M. Borodina, O.A. Hrishnova, T.A. Zayats, I.S. Kravchenko, E.N. Libanova, O.F. Novikova, U.Ya. Sadova, M.V. Semykina, L.V. Shaulska, and others.

In the economic literature of our country, Human Capital Theory has been considered important only during the last two decades. Among the economists who researched the individual issues of formation and development of the human capital of Ukraine there are such researchers as W. Bliznuk, V. Heytsya, A. Grishnova, I. Zhuravlev, S. Zlupko, S. Klimenko, E. Libanova, K. Pavlyuk, A. Stefanyshyn, A. Chukhno, and others.

The mobility of academic staff is an important and yet under-researched subject area. Despite of a strong emphasis on mobility per se in both contemporary higher education policy and research, there has been no systematic analysis of trends in academic staff mobility. Most research on mobility in higher education, in fact, has focused on student mobility and experience; the globalisation of the knowledge economy; academic labour markets.

The aim of the article is to develop the theoretical and methodological principles of research mobility as an asset of human capital and scientific substantiation of the priority directions of its activation.

The subject of the research is theoretical, methodological and applied principles of assessment and activation of mobility as an asset of human capital.

The main material. In the modern literature significant scientific and theoretical and methodological basis of research of formation, development and utilization of human capital has been created. However, the question of the definition of mobility as an asset of human capital and its impact on the development of human capital remains under-researched. The lack of research in the field of mobility assessment and finding effective mechanisms and measures to stimulate it as the direction of development, efficient use and conservation of national human capital led to the choice of the dissertation topic, its goals and objectives.

The information base for research are the legal and normative acts of Ukraine, scientific works of the leading academic economists, materials of the State Statistics Committee of Ukraine, the United Nations statistical data, reference information publications and scientific conferences.

Under the modern conditions, the welfare and stability of the Ukrainian state depend on the efficiency of the national economy, which is determined, first of all, by the level of human capital. It is a creative person with appropriate education, qualifications, skills, and experience, who provides the necessary market changes. Therefore, the key to sustainable economic progress of Ukraine is investments in education, science, health, mobility, motivation, i.e. in those prior sectors of society, where the human capital belongs to.

At the same time, the further development and effective use of the human capital of the company is one of the most difficult social and economic problems in Ukraine. This is due to the fact that the transition from a command system to a market system is objectively accompanied by a crisis, that leads to the reduction of its quantity and quality due to the lack of funding social services. The decline in production, involuntary part-time employment and high unemployment led to degradation and significant underutilization of the human capital, existing at that time. However, an innovative model of development of the national economy should be provided by qualitatively new human capi-

tal. Under these conditions, it is particularly relevant and necessary to study the problem of the formation and accumulation of human capital and innovative type of effective ways to use it in the market environment.

The relevance of the formation and accumulation of human capital at the present stage requires further study. Under the circumstances of transition of the national economy to an innovative model of development the problem of improving the mechanism of investing in human capital, improving the institutional framework for human capital development, identifying its state and dynamics in the coming years, and thus the development of the basis of proposals and recommendations for directions of stimulating the development of human capital of the innovative type come to the foreground.

This research represents the relationships between academic staff mobility, knowledge creation and human capital in higher education. This is an important and relatively unexamined area in higher education research, especially the intricate relations of the legal framework, the institutional contexts of policy implementation, and the internal sociological and cultural assumptions of daily practice inside academe.

According to Terri Kim, the research findings will serve as valuable contribution to the higher education literature because they are built on research analysis on transnational academic mobility, which has employed a historical-sociological perspective, as in the example [1].

The purpose of this research project was to examine how the functioning of universities, in the production of knowledge, new knowledge creation and innovation may be affected by the increasing prevalence of international academic staff mobility.

In Kim's research on academic mobility and knowledge creation, he argued that the complex process of knowledge creation and innovation should be informed by the involvement of the personal, biographic dimensions of mobile academics' engagement with knowledge and their terms with identity.

Spatial transfer of knowledge. Stating that "knowledge transforms into transnational identity capital", Urry [20] rightly asserts that mobility is an ontological condition and it is expressed in processes of people, commodities, cultures, and technologies.

It is an important point of research, because it is possible to show the processes of mobility and the ways in which mobility is entwined with knowledge creation through different types of knowledge, as a 'capital' [6, 10].

Transnational identity capital as a new transformation of knowledge is highly tacit, and it is difficult to replicate it as an authentic individual asset, and thus it is not possible to purchase it directly [3]. suggests that most of what we once thought of as the paradigm case of 'unsocial' knowledge – science and mathematics – has turned out to be deeply social; it rests on agreements to live our scientific and mathematical life a certain way [4].

Mobility (as depersonificated process) is characterized by volume, intensity, and directions of major traffic flows, certain social mechanism, driving forces, and direct implications for society. Economists study employment and occupational mobility of individuals, considering the change in the number and quality of jobs. They focus

mainly on the study of the economic aspects of job mobility, and therefore on the migration ability of workers (e.g., costs of their retraining and moving). Thus, mobility of individuals is studied by economists as a factor of economic processes.

The researcher David M. Hoffman represented in his work the important mobility patterns concerning university personnel, that must immediately sidestep several well-documented weaknesses, the most prevalent of which are defining mobility in unnecessarily narrow, broad, vague or irrelevant terms with regard to the purpose of a study, policy discussion or organizational practice [5]. According to this analysis, we can see the limits of analysis to 'international mobility', 'academic mobility' or 'the mobility of research personnel' that would have immediately eliminated several forms of mobility.

Many analysts point to interconnections and complexity concerning mobility, but our views and knowledge about the most critical forms of mobility of university personnel are characterized with systematic weaknesses that have evoked most discussion and research on academic mobility, in general.

Specifically, reliance on an unnecessarily narrow range of methodological approaches, ignoring a broad range of university personnel and stakeholders, failing to adequately account for migration-related phenomena, particularly concerning social inequities and inadequate conceptualization of topics [4, 6, 7].

Sociologists also focus on the movements of individuals, their chances for career, as well as the fact of awareness of their goals and motives; economic phenomena are analyzed as factors shaping labor mobility.

Social mobility as an interdisciplinary concept, which is expressed in a professional, qualification, social, sectoral, territorial, and other movements of individuals, is a form of adaptation to new technological and economic conditions of operation. The most important of these is the social mobility connected to the migration-related policy and practice shifts.

Sociological and economic approach to the study of the processes of mobility is its characterization as a quantitative assessment of these processes, for which the indication of speed and intensity of social mobility are used. The term "speed mobility" usually means "vertical social distance or number of executions - economic, professional, and political - which is individual in its movement up or down over definite period of time". The intensity of mobility is the number of individuals changing social position in the vertical and horizontal directions over time. The number of individuals in a particular social group provides the absolute intensity of mobility, and their share in the total number of a particular social community shows the relative mobility.

Social mobility depends not only on objective factors, but also on subjective factors, such as consciousness and will, goals and interests of the individual. The basis of the mechanism of mobility is the structure of value orientations concerning the nature and content of work, everyday life and leisure, material and spiritual wealth, which are directly or indirectly associated with them. Labor value orientation of employees becomes especially important, defined as the ideal form of expression of their attitude to

work, satisfaction with work, specialization, and relationships in the team.

Efficient use of human capital in science has not been sufficiently investigated. Scientists tend to pay most attention to issues such as investment in education of individuals and their response, leaving aside the pricing mechanism of individual human capital that affects the welfare of the population, dependence of human capital formation of innovative type on increased state funding for science and using it as a major asset for economic growth. All this led to the choice of the research topic, defining its purpose, goals, objectives, and the logic of the presenting of the material.

Managing of mobility is associated with the discovery of how the refracted needs and interests of the employee are reflected in the motives of mobility, which can be both external objective factors (conditions, factors) and internal ones, which arise in the individual's mind.

The assessment of the need and desire to move is usually motivated by the individual himself. Depending on the nature of the assessment, researchers define motives for performing the act of mobility and motivation to abstain from it. The term "motives of mobility" means individual's understanding of reasons and purpose (internal conscious or unconscious motives that correspond to these stimuli) that make social movement necessary.

Social mobility is the process of movement of individuals between hierarchically organized elements of social structure. P.Sorokin defines social mobility as any transition of an individual or a social object, i.e. everything that is created or modified by human activity, from one social position to another.

There are two main types of social mobility: horizontal and vertical.

By "horizontal social mobility" or "movement", researchers mean the transition of an individual or social object from one social group to another, which is on the same level.

Moving of some individuals from the Baptist to Methodist religious group, from one nationality to another, from one family (both males and females) to another after a divorce or a remarriage, from one factory to another, while maintaining at the same time their professional status - all these are examples of horizontal social mobility. The other examples are the movement of social facilities (radio, car, fashion, Darwin's theory) within a social formation, like moving from Iowa to California, in all these cases, the "movement" can occur without any noticeable changes in the social position of the individual or social object in the vertical direction.

The term "vertical social mobility" defines the relationships that occur when an individual or a social object moves from one social formation to another. Depending on the direction of movement, there are two types of vertical mobility: upward and downward, that is, social climbing and social descent. According to the nature of stratification, there are descending and ascending courses of economic, political and professional mobility, without mentioning other less important types. Emerging trends exist in two basic forms: the penetration of an individual from a lower layer to an existing higher layer or creating a new group of such individuals, and the penetration of the

group to a higher level layer to the already existing groups. Accordingly, the downward trends also exist in two forms: the first is the decline of the individual from a high social position to the lower, without breaking the initial group to which he belonged before; another form appears in the degradation of a social group as a whole, in reducing its rank compared to other groups, or in violation of its social cohesion.

The study of the main components of inequality usually begins with the concept of power, which is considered as the ability of the subject to determine the goals and activities of other social actors (considering the subject's interests and regardless of their interests), to dispose the material, informational and status resources of society, to shape and enforce rules and standards of conduct (creating restrictions and regulations), to provide credentials, services and benefits. In addition, among the social actors there are relationships, in which one entity makes another one an object of his or her actions. In the structure of power relations the resource management becomes the most important, allowing the subject to subordinate other people.

The second component of social inequality is property, which is one of important social institutions. These are basic economic relationships between individuals and groups involved in the production, which are mediated by their relation to the means of production. Property is disclosed as a process of disposal, ownership and appropriation. This means that property is a power relationship, a form of economic power, i.e. the owner of the power over those who he (the subject) does not own, but requires it. Wealth and poverty create multidimensional stratification hierarchy.

The third component of measuring inequality is social prestige, which is determined by the first two, of course. The American sociologist L. Warner, basing on the existing ideas about social inequality, identifies five traits class (strata): occupation, source of income, amount of income, area of residence, type of housing. Accordingly, he divides society into three classes (or strata): upper, middle, lower, which in their turn have an internal differentiation, i.e. each has two layers, a higher and a lower ones.

However, there are constant changes in society, the movement of people and social groups of the same class (stratum) to another, moving from one group to another in the same segments, changes in government sectors, creation of new social groups, and so on.

All social movements of individual or social group are involved in the process of mobility. According to the definition by Sorokin, "social mobility means any transition of an individual or a social object or value, created or modified by the human activities, from one social position to another." He distinguishes between two types of social mobility, horizontal and vertical. Horizontal mobility is the transition from one social position to another, at the same level (for example, a student moving from one group to another). The individual does not change the social status, he or she remains in the same social strata.

The condition of transnational mobility and the position of mobile academics have been structured according to the political and economic levels of their countries, the causes of which determine the boundaries and direction of flows, the personal and professional choices and interests.

REFERENCES

- [1] Kim, T. and R. Brooks (2013) Internationalisation, Mobile Academics, and Knowledge Creation in Universities: a Comparative Analysis, SRHE Research Award 2011/12 Final Report (<http://www.srhe.ac.uk/downloads/TerriKimReport.pdf>).
- [2] Kim, T. (2008) Transnational Academic Mobility in a Global Knowledge Economy: comparative and historical motifs (Chapter 18) In Epstein, D., Boden, R., Deem, R., Rizvi, F., and Wright, S. (eds) *The World Yearbook of Education 2008, Geographies of Knowledge and Geometries of Power: Framing the Future of Higher Education*, London: Routledge, pp. 319-337.
- [3] H.M. Collins *The Structure of Knowledge. Social Research: An International Quarterly*, Volume 60, No. 1 (Spring 1993): 95-116.
- [4] Brown, P., Lauder, H. and Ashton, et al., (2010) *Global Auction: The Broken Promises of Education, Jobs, and Incomes*, Oxford: Oxford University Press.
- [4] Kim, T. and W. Locke (2010) 'Transnational Academic Mobility and the Academic Profession pp. 27- 34. In: *Higher Education and Society: A Research Report*, produced by the Centre for Higher Education Research and Information (Milton Keynes: OU-UK; http://oro.open.ac.uk/21282/1/Higher_Education_and_Society_Chapter_4_ransnational_academic_mobility.pdf).
- [5] David M. Hoffman, Mika Raunio, Marjaana Korhonen. *Academic Mobility Patterns and the Competitiveness of Basic Units: The World Class, National Champions and Local Heroes of Finnish Universities*.
- [6] Marginson, S. , Nyland, C., Sawir, E. and Forbes-Mewett, H. (2010) *International Student Security*, Cambridge, New York and Melbourne: Cambridge University Press.
- [7] Urry, J. (2000) *Sociology beyond Societies: Mobility for Twenty-First Century*, London: Routledge.
- [8] Urry, J. (2002) *The Tourist Gaze*, London: Sage.
- [9] Musselin, C. (2010) *Recruitment Practices on Academic Profiles* (London: Routledge)
- [10] Blyahman, L.S. *Mobility of the cadre at the industrial enterprise*. - Kiev: Nauk. Opinion, 1981. - 185 p.
- [11] Bondarchuk, K. *Productive employment in conditions of social market economy // Ukraine: Aspects of labor*. - 1996. - № 7 - 9 - C 8 -11.
- [12] Dvoretzka, G.V. *Sociology*. - Ed. 2nd, processing. and add. - K. : MBK, 2002. - 472 p.
- [13] Goddess, D.P. *Methodological problems of improving the competitiveness of the workforce in the labor market*. - Problems labour saving and social protection of Ukraine in a market economy. - K. : SC ZRP, 1993. - 175 p.
- [14] Guruz, K. (2008) *Higher Education and International Student Mobility in the Global Knowledge Economy* (New York: State University of New York Press).
- [15] Kovalisko, N.V., Horonzhyy A.G. *Regional labor mobility*. - Lviv, Ivan Franko Lviv National University, 2002. - 165 p.
- [16] Lukasiewicz, M., Tulenkov, M.V. *Special and Industrial Sociological Theory: Teach. Manual*. - K. : AIDP, 1999. - 289 p.
- [17] Petrov, I.L. *Jobs: the process of segmentation*. - K. : USPU, 1996. - 262 p.
- [18] Sorokin, P. *Man. Civilization. Society*. - M. : Nauka, 1992. - 398 p.
- [19] *The methodological problems of Studies mobility of worker resources*. - Novosibirsk: Publishing House of Novosibirsk. University Press, 1974. - 318 p.
- [20] Veyerman, R.K. *Migration to cities and social mobility // Philosophical Thought* - 1986. - № 5. - P. 47 - 50.
- [21] Zaslavskaya, T.I., Ryvkina R.V. *Sociology economics life: Essays theory*. - Novosibirsk: Publishing House of Novosibirsk State. University Press, 1991. - 442 p.

A licentia, mint engedély fogalma a kánonjogban

Robert J. Laczko

Canon Law Institute, Pázmány Péter Catholic University, Budapest, Hungary

*Corresponding author. E-mail: kicsirobi@freemail.hu

Paper received 10.10.15; Accepted for publication 22.10.15.

The licentia, such as concept of licence in the canon law

Robert J. Laczko

Abstract. The definition of concept *licentia*. The *licentia* due to word of *licet* (free, may/might, permit, allow) on the one hand means license (permission, 'authority', not drivers licence), but on the other hand between the academic degrees is an authorization for teaching that the denomination licentiate determined.¹ The licentiate degree is given by ecclesiastical universities and faculties to a person who have proved success in an examination, that are suitable teaching in a school of non-academic certificate bestow. But not everyone acquires a Doctorate degree, in any case the Licenciata degree is above the Master degree.

This academic degree is involved at the law and theological faculties, in the mid-XIII century, however since Encyclical of Pope Pius XI (1931), the licentiate is condition to obtain the doctoral degree.

With my present work, I would like to exert more of meaning of the *licentia*, as license.

The concept of *licentia* in Code 1917. The Code 1917 for the definition of the permission is also used term *venia*², which in addition to the *licet* and *licentia*, it was added parallel into the canons text. There is an example, namely, canon 98, §3; which is stated that, no one is allowed without permission from the Holy See to go over to another Rite, or after a legal transfer to return to the former Rite.³ So, in this sentence is almost next to each other can be found the terms of *licet*/free and *venia*/license. The term of *licentia* in the Code 1917 can be found in 119 canons, 167 times (full list see in the Hungarian text). Undoubtedly, the term *venia* in Code 1917, in regarding of contribution of the Holy See, it was present as a condition of validity.

The concept of *licentia* in Code 1983. The license (*licentia*) actually is nothing more than a *nihil obstat* (nothing obstructs) for the requested action, therefore the license is a preliminary control measures.⁴ If the two meanings of *licentia* we take into account the permit, at the first we have to note, that the CIC 1983 has no clear expression for determine of an act of authority, which is give authorization for a person for exercise a certain law, in such a way, that the practice is neither forbidden nor invalid.

In the canonical norms, in fact very often in the other denominations (appellations) – eligibility, licence (concession), a written authorization, consent, approval (authorization), etc. - it seems to corresponds to the same content. In this case, so many *licentia* so many forms, which is aimed for direction at exercising the right with regard to the public interest.

Keywords: *licentia*, Canon Law

A licentia fogalom meghatározása

A licentia (*licentia*) a *licet*⁵, „szabad, lehet, enged” szóból eredően egyrészt engedélyt jelent, másrészt pedig az akadémiai fokozatok között a tanításra felhatalmazó jogosítvány, amit a licenciátus megnevezéssel határoznak meg.⁶ A licenciátust az egyházi egyetemek és fakultások azoknak a végzett hallgatóiknak adják, akik sikeres vizsgával bizonyították, hogy alkalmasak akadémiai fokozatokat nem adományozó iskolában tanítani. Ez az akadémiai fokozat a XIII. század közepétől többnyire a jogi és teológiai karokon alakult ki, de viszonylag későn vált külön a doktori fokozattól, viszont XI. Pius pápa rendelkezése óta (1931) a doktorátusi fokozat megszerzésének a feltétele. Viszont nem mindenki akarja megszerezni a doktorátusi fokozatot, de – legalábbis egyes országokban – a licenciátusi fokozat fölötté áll a mesteri fokozatnak.

Az 1917-es kódex úgy fogalmazott, hogy egyházi érvényű akadémiai fokozatokat – ide értve a licentia fokozatot is – csak az adományozhat, aki az Apostoli Szentszéktől erre felhatalmazást nyert⁷. Csak olyan egyházi tanintézet adhatja ki a licentia fokozatot, mely doktorátust is ad. Elnyerésének feltételei a megfelelő előadások lehallgatása és eredményes vizsgák letétele, valamint a gyakorlaton való részvétel („szeminárium”), egy rövid dolgozat, mely tanúskodik a jelölt tudományos munkára való képességéről, továbbá sikeres írásbeli és szóbeli vizsga. Történelmi érdekesség, hogy a régen doktori

¹ Magyar Katolikus Lexikon, Book VII, 850.

² The term of *venia*, in the Code 1917 are listed in the following canons (the full list see in the Hungarian text). A total in twenty canons can be found in twenty-three times.

³ Woywod, Stanislaus, The new canon law - A commentary and summary of the new code of canon law, New York, 1918, p. 19.

⁴ GÉZA, KUMINETZ, *A katolikus egyház anyagi javai*, Temporary lecture notes, Budapest 2007, 22. (You can ask for it)

⁵ A *licet* kifejezés az 1917-es Kódexben 151 kánonban összesen 161 alkalommal jelenik meg, mégpedig a következő kánonokban: 1., 5., 6., 12., 33., 37., 57. 2.§, 67., 72. 3.§, 98. 3.§, 107., 131. 3.§, 132. 3.§, 133. 2.§, 139. 1.§, 143., 176. 3.§, 191. 1.§, 225., 269. 2.§, 289., 307. 1.§, 311., 325., 354., 359. 1.§, 378. 1.§, 413. 3.§, 418. 2.§, 435. 3.§, 463. 3.§, 473. 1.§, 480. 2.§, 484. 1.§, 488. 8°, 523., 542. 1°, 548., 583., 587. 4.§, 600. 1°, 618. 2.§, 623., 630. 4.§, 631. 1.§, 642. 1.§, 647. 2.§ 3°, 683., 686. 3.§, 691. 1., 3.§§, 705., 708., 711. 1.§, 713. 2.§, 729., 739., 742. 3.§, 758., 759. 1.§, 764., 775., 784., 787., 788., 791., 803., 806. 1.§, 812., 823. 1.§, 824. 1.§, 825., 829., 831. 1., 3.§§, 835., 851. 2.§, 864. 3.§, 867. 1., 2.§§, 868., 869., 880. 3.§, 882., 910. 2.§, 944., 951., 952., 958. 1.§ 1° 4°, 968. 2.§, 978. 3.§, 990. 1.§, 1002., 1017. 3.§, 1052., 1067. 2.§, 1069. 2.§, 1088. 2.§, 1089. 3.§, 1099. 1.§ 1°, 1103. 1.§, 1120. 1.§, 1124., 1142., 1155. 2.§, 1162. 4.§, 1166. 3.§, 1189., 1196. 2.§, 1202. 2.§, 1214. 1.§, 1218. 1., 3.§§, 1223. 1.§, 1226. 1.§, 1237. 2.§, 1265. 3.§, 1274. 1.§, 1277. 1.§, 1303. 3.§, 1326., 1328., 1362., 1412. 1°, 1491. 2.§, 1499. 1.§, 1562. 1.§, 1566. 2.§, 1647., 1692., 1731. 1°, 1803. 1.§, 1845. 2.§, 1889. 1.§, 1902. 2°, 1921. 2.§, 1951. 3.§, 1978., 2023., 2110. 2.§, 2122. 4.§, 2186. 1., 2.§§, 2198., 2201. 2.§, 2211., 2219. 3.§, 2222. 1., 2.§§, 2226. 2.§, 2229. 1., 4.§§, 2231., 2233. 2.§, 2239. 2.§, 2303. 1.§, 2367. 1.§.

⁶ Magyar katolikus lexikon VII. kötet, 850.

⁷ Vö. CIC 1917, 1377. kánon.

fokozat megszerzésével az illető személy doktori birétumot hordhatott. A doktori birétum egy olyan négyágú fejedő, amelynek bővítője a teológia doktoroknál fehér, a kánonjogi doktoroknál zöld, a bölcsészdoktoroknál pedig kék színű.⁸

Jelen munkám során a *licentia*, mint engedély fogalmát szeretném bővebben kifejteni, viszont a szorosan e témakörhöz kapcsolódó *venia* kifejezést a továbbiakban még részletesebben taglalni fogom.

A *licentia* fogalma az 1917-es Egyházi törvénykönyvben

Az 1917-es kódex az engedély meghatározására még a *venia*⁹ kifejezést is használta, ami a *licet* és *licentia* mellett párhuzamosan került be a kánonok szövegébe. Erre egy példa a 98. kánon 3.§-a¹⁰, ami úgy fogalmaz, hogy senkinek sem szabad a Szentszéki engedélye nélkül más szertartásra térni, vagy a törvényes változtatás után az előbbire visszatérni. Tehát ebben a mondatban szinte egymás mellett találhatók meg a *licet/szabad* és *venia/engedély* kifejezések.

Kétségtelen, hogy a *venia* kifejezés az 1917-es kódexben a szentszéki közreműködést illetően már, mint érvényességi feltétel volt jelen. A latin kodifikáció hangsúlyozta, hogy az egyik sajátjogú egyházból a másikba való átlépésnek konstitutív eleme a szentszéki közreműködés, amiből az következik, hogy ennek a közreműködésnek érvényességi feltétele van (vö. CIC'83, 124. kánon 1.§¹¹), bár sem az 1917-es, sem pedig az 1983-as törvénykönyv nem jelöli meg konkrétan, hogy megengedettségi vagy érvényességi feltételről van-e szó. Noha a *licentia* egyaránt jelentheti mindkét feltételt, a 98. kánon 3.§-ban szereplő engedélyt (*venia*) egyes szerzők csupán megengedettségi feltételként tekintették. Meggyőzőbb álláspont volt azonban az, amely a korábbi jogforrásokkal való összhang szerinti értelmezés kötelezettségét hangsúlyozta (vö. CIC'17, 6. kánon¹²). Ezekben a jogforrásokban viszont a szentszéki közreműködés mindig érvényességi feltételként szerepelt, ami döntő érv amellet, hogy az 1917-es kódex 98. kánon 3.§-a esetében sem lehetett ez másként.¹³

A *licentia* kifejezés az 1917-es kódexben 119 kánonban összesen 167 alkalommal található meg, a következő kánonokban:

114., 120. 2.§, 139. 3.§, 141. 1.§, 143., 144., 212. 1.2.§§, 225., 238. 1.-3.§§, 240., 269. 3.§, 295. 2.§, 331. 1.§ 5°, 337. 3.§, 367. 1.§, 377. 1.§, 394. 3.§, 395., 418. 2.§, 421. 1.§ 1°2°, 434. 2.§, 465. 4.§, 484. 1.§, 497. 3.§, 524. 1§, 534. 1.§, 536. 1.-3.§§, 554. 1.§, 556. 1.-3.§§, 564. 1.§, 580. 3.§, 583. 2°, 599. 2.§, 600., 621. 1.,2.§§, 622. 1.-3.§§, 626. 2.§, 644. 3.§, 647. 2.§ 3°, 703. 3.§, 713. 2.§, 714., 735., 738. 1.§, 739., 741., 766. 5°, 783. 2.§, 822. 4.§, 845. 2.§, 846. 2.§, 848. 2.§, 874. 1.§, 877. 1.,2.§§, 878. 1.,2.§§, 880. 1.§, 938. 2.§, 966. 1.§, 978. 3.§, 1008., 1032., 1091., 1095. 2.§, 1096. 1.,2.§§, 1097. 1.§ 3°, 3.§, 1109. 1.§, 1147. 3.§, 1151. 1.,2.§§, 1155. 2.§, 1162. 4.§, 1169. 4.§, 1192. 1.-3.§§, 1201. 3.§, 1209. 1.§, 1214. 1.,2.§§, 1232. 1.§, 1259. 1.§, 1265. 1.§ 2°, 2.§, 1274. 1.§, 1280., 1282. 1.§, 1293., 1294. 1.§, 1338. 2.§, 1339. 2.§, 1340. 1.-3.§§, 1341. 1.-3.§§, 1378., 1385. 2.,3.§§, 1386. 1.§, 1387., 1388. 1.,2.§§, 1389., 1394. 1.,2.§§, 1398. 1., 2.§§, 1402. 1.§., 1404., 1405. 1.§, 1479., 1503., 1526., 1527. 2.§, 1530. 1.§ 3°, 1532. 4.§, 1533., 1536. 2.§, 1538. 1.§, 1540., 1542. 1.§, 1657. 3.§, 2018., 2084. 1.§, 2173., 2175., 2318. 1.,2.§§, 2341., 2342. 1°, 2399.

A 331. kánon 1.§ 5°, a 367. kánon 1.§, valamint a 434. kánon 2.§ a *licentia* kifejezést, mint akadémiai fokozatot használja.

A *licentia* fogalma az 1983-as Egyházi törvénykönyvben

Az engedély (*licentia*) tulajdonképp nem más, mint egy *nihil obstat* (semmi akadály) a kért cselekmény számára, ennél fogva tehát az engedély egy előzetes kontroll-intézkedés.¹⁴

Ha a *licentia* két jelentése közül az engedélyt vesszük figyelembe, akkor először is meg kell jegyeznünk, hogy az 1983-as Egyházi Törvénykönyvben nem létezik egyértelmű kifejezés az autoritás aktusának a meghatározására, ami egy személynek felhatalmazást adna egy bizonyos jog gyakorlására, oly módon, hogy az a gyakorlat nem tilos és nem is érvénytelen. A kánoni normákban, sőt igen gyakran egyéb elnevezések esetében is – megengedtség, jogosítvány (koncesszió), írásbeli meghatalmazás, beleegyezés, jóváhagyás (autorizáció) stb. – úgy tűnik, hogy megfelelnek ugyanannak a tartalomnak.

Ebben az esetben ahány *licentia*, annyi formája van, amelyek célja a jog gyakorlásának irányítása a közérdekre való tekintettel (223. kánon¹⁵). Aki engedélyt kér, nem követelheti, hogy neki elismerjenek egy bizonyos jogot – amelyet már birtokol –, de megvan annak a lehetősége, hogy a közjó érdekében hatékonyan gyakorolhassa azt.

Mivel az engedélynek szintén van egy megengedő karaktere, ebből a szempontból magába foglalja a saját leirat alapját képező kegyelmeket. Ez a körülmény az 59. kánon¹⁶ 2.§-ának rendelkezését indokolja, amely kiterjeszti a leirat jogi rendszerének az aktusát azokra, amelyek összhangban vannak a *licentia*-val. Az 59. kánon első és második paragrafusai két különböző fogalmat határoznak meg. Az első paragrafus a leirat fogalmát határozza meg. A második paragrafus foglalkozik az engedéllyel, ami nem tartozik a leiratok közé, mivel nem kegyintézkedés, hanem egyedi határozat, és az

⁸ BANK J., *Kánoni jog II.*, Szent István Társulat, Budapest 1963, 34.

⁹ A *venia* kifejezés az 1917-es Kódexben a következő kánonokban szerepel: 98.3.§, 120. 2.,3.§§, 281., 307. 1.§, 497. 1.§, 534. 2.§, 537., 542. 2°, 547. 4.§, 606. 2.§, 691. 4.§, 766. 4°, 849. 1.§, 1264. 2.§, 1325. 3.§, 1494., 1863. 4.§, 1931., 2056. 1.§, 2095. Összesen húsz kánonban huszonhárom alkalommal lelhető fel.

¹⁰ Vö. CIC 1917, 98. kánon 3.§.

¹¹ Vö. CIC 1983, 124. kánon 1.

¹² Vö. CIC 1917, 6. kánon.

¹³ *Kánonjog folyóirat* (1999) I. évfolyam, fel. szerk. Dr. Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem., kiadó SzIT Budapest, 50-51.

¹⁴ KUMINETZ GÉZA, *A katolikus egyház anyagi javai*, Ideiglenes egyetemi kézi jegyzet, Budapest 2007, 22.

¹⁵ Vö. CIC 1983, 223. kánon 1.§.

¹⁶ Vö. CIC 1983, 59. kánon 1.§.

engedély érvényességének a feltétele az, hogy egy bizonyos cselekményt a törvény szerint, az előjáróval való kellő hierarchikus közösségben hajtsanak végre.¹⁷

A CIC-ben a *de rescriptis* témát a *Decretalisok* (X I, 3) harmadik cím első könyvében tárgyalja, amely 43 fejezetből áll. Úgy tűnik továbbá, hogy a 15 fejezetből álló *Liber sextus*, a *de rescriptis* cím alatt tárgyalja ezt a témát (VI I, 3), valamint az öt fejezetből álló *Clementinas* is a *de rescriptis* cím alatt (Clem I. 2) foglalkozik ezzel a témakörrel. Az 1917-es kódex magába foglalva tárgyalja e témát, mint egy külön címet az azonos szinten lévő hat címből, melyek a *De normis generalibus* című első könyvben találhatók meg: az egyházi törvények, a szokásjog, az időtartamok számítása, a leiratok, a kiváltságok, a felmentések (CIC 1917, 8.-86. kánonok), tehát az 1917-es kódex szisztematikus elrendezésében már nem képez önálló címet. Ehelyett az 1983-as kódexben külön fejezet címe lesz (IV.) az első könyvben, „Az egyedi közigazgatási intézkedések” néven (*Actus administrativus singularis*), mely öt fejezetből áll:

- I. Közös szabályok,
- II. Az egyedi határozatok és parancsok,
- III. A leiratok,
- IV. A kiváltságok,
- V. A felmentések.

Ugyanakkor, a normatív anyag részeként az 1917-es kódexben a IV. cím első fejezete – kisebb módosításokkal – alkalmazza a leiratokat, amely az általános normákat tartalmazza minden egyedi közigazgatási intézkedésre vonatkozóan.

A kegy, latinul *gratia*, tágabb értelemben egy olyan ajándék, amit az erősebb, hatalmasabb ad, ellenszolgáltatás elvárása nélkül. Szorosabb értelemben véve a kegy, az élethez és annak fenntartásához szükséges javakon felül kapott többlet javakat jelenti. A hatályos egyháztörvényben a kegy szoros értelemben olyan tárgyi jogot nem módosító, de valamely személy alanyi jogállását kedvezően befolyásoló hatósági intézkedés, amelyre senkinek nincs jogigénye. Az 59. kánon 1. §-ából következik, hogy a felmentés és a kiváltság kegynek számít, viszont az engedély nem.¹⁸

Amint azt már jeleztük, egy engedély megadása különbözik a kegy szoros értelemben vett megadásának esetétől, amelynek mérlegelése az illetékes hatóság belátása szerint történik: a tulajdonképpeni kegyek megadása esetében, a hatóság közbenjárása egy új törvény létrehozásakor; az engedélyek esetében, egyszerűen mentes a korlátozásoktól, (adott esetben) megengedve a törvényes vagy érvényes fakultás gyakorlását.¹⁹

Az 59. kánon 2.§-a megállapítja a leiratok szabályozásának nagy gyakorlati fontosságával, hogy a saját normáit szintén alkalmazni kell két másik típusú közigazgatási intézkedésre: az engedélyek megadására és az élő szóban adott kegy megadására. Ez az engedélyre vonatkozó gondoskodás különösen fontos a lehetséges szituációk sokszínűségének, valamint a kódex egészében található ilyen esetek fontosságának fényében.²⁰ Valóban, a kódex kifejezetten előírja az illetékes hatóság engedélyét, mielőtt a különböző intézkedéseknek helyt adna, mint amilyenek például:

- a megszentelői feladat (*munus sanctificandi*) (561, 862, 886 2.§, 933, 934 1.§, 969, 1172, 1223, 1226, 1228 kánonok);
- a tanítói feladat (*munus docendi*) (764, 765, 826 3.§, 828, 830 3.§, 831, 832 kánonok);
- a megszentelt élet intézményeire vonatkozó szabályok esetei (538, 609, 638 3.-4.§, 639 1.-2.§, 665 1.§, 668 2., 4.§, 671, 672, 731, 744 kánonok);
- a házasságjog esetében (1017, 1071, 1102 3.§, 1112, 1114, 1118, 1124, 1125 kánonok);
- a vagyoni jog anyagi vonatkozása esetében (1189, 1190, 1215, 1265, 1267 2.§, 1288, 1291, 1292 2.§, 1298, 1304 kánonok).

Ésszerűen megállapítható, hogy az olyan esetek mellett, amelyeknél a kódex kifejezetten utal a leiratokra, engedélyekre vagy az élő szóban adott kegy megadására, a leiratok normái szintén alkalmazhatók kell legyenek más, a kódex által említett közigazgatási intézkedésekre is, amikor a koncessziókra²¹, engedélyekre/feloldozásokra (*indultum*: pápai különleges érvényű engedély)²², beleegyezésekre²³, valamint a meghatalmazásokra²⁴ utalunk.

Az 1983-as kódexben a *licentia* kifejezés 74 kánonban összesen 89 alkalommal fordul elő, amelyek közül a 253. 1.§, 378. 1.§ 5°, 478. 1.§, 1420. 4.§, valamint az 1421. 3.§ kánonok esetében akadémiai fokozatra vonatkozik a *licentia*. A következő kánonokban pedig a *licentia*, mint engedély jelenik meg:

59. 2.§, 112. 1.§ 1°, 271. 1.-3.§§, 272., 283. 1.§, 285. 4.§, 286., 289. 1.§, 487. 1.§, 561., 583., 609. 2.§, 638. 3.§, 639. 1.-3.§§, 665. 1.§, 668. 2., 4.§§, 671., 672., 684. 5.§, 730., 744. 1., 2.§§, 764., 765., 824. 1.§, 825. 2.§, 826. 3.§, 827. 4.§, 828., 829., 830. 3.§, 831. 1.§, 832., 862., 886. 2.§, 911. 2.§, 930. 1.§, 933., 934. 1., 2.§§, 969. 1.§, 1017., 1071. 1., 2.§§, 1102. 3.§, 1112. 1.§, 1114., 1115., 1118. 1.§, 1124., 1125., 1172. 1., 2.§§, 1189., 1190. 2.§, 1215. 3.§, 1223., 1224. 1., 2.§§, 1226., 1228., 1265. 1.§, 1267. 2.§, 1288., 1291., 1292. 2., 3.§§, 1297., 1298., 1304. 1.§, 1377., 1435., 1469. 2.§, 1602. 2.§, 1692. 2.§.

Vannak olyan szerzők, akik szerint a *licentia* kifejezésnek a sajátos értelmét kell tekintenünk, amely szerint egy olyan jogcselekményről van szó, amit a törvényhozó nem kíván akadályozni vagy hátráltatni. Ebben a szempontban a felmentést (*dispensatio*) szokták szembeállítani az engedéllyel (*licentia*). A felmentés definíciója szerint a törvény meg-

¹⁷ Az Egyházi Törvénykönyv, Szent István Társulat, Budapest 2001, 124.

¹⁸ Magyar katolikus lexikon VI. kötet, Szent István Társulat, Budapest 2001, 427.

¹⁹ *Compendio di diritto amministrativo canonico*, J. MIRAS-J. CANOSA-E. BAURA, Pamplona 2001, 260.

²⁰ *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, ed. A. MARZOA-J. MIRAS-R. RODRÍGUEZ-OCAÑA, Montreal – Chicago, 2004, Vol. I., 561.

²¹ CIC 1983: 533., 550., 647. 3.§, 701., 858., 860., 936., 1130., 1144., 1183. 2.§, 1210., 1483., 1701. kánonok.

²² CIC 1983: 686. 1.§, 701., 858., 860., 936., 1130., 1144., 1183. 2.§, 1210., 1483., 1701. kánonok.

²³ CIC 1983: 647. 2.§, 684., 882., 905. 2.§, 966. 2.§, 1147. kánonok.

²⁴ CIC 1983: 1153., 1224. 2.§, 1281. kánonok.

sértése vagy sérülése indokolja a felmentés megadását. Ezzel szemben a *licentia* esetében azt szokták mondani, hogy ahol *licentia*-ról van szó, ott a törvényhozó nem kívánja fékezni vagy csökkenteni a *licentia*-ból jövő jogcselekményeknek a számát, hanem csak az a célja, hogy ez kontrollált módon történjen.²⁵

REFERENCIA

- [1] Magyar Katolikus Lexikon, Book VII, 850.
- [2] The term of *venia*, in the Code 1917 are listed in the following canons (the full list see in the hungarian text). A total in twenty canons can be found in twenty-three times.
- [3] Woywod, Stanislaus, The new canon law - A commentary and summary of the new code of canon law, New York, 1918, p. 19.
- [4] GÉZA, Kuminetz, A katolikus egyház anyagi javai, Temporary lecture notes, Budapest 2007, 22. (You can ask for it)
- [5] A licet kifejezés az 1917-es Egyházi Törvénykönyvben 151 kánonban összesen 161 alkalommal jelenik meg, mégpedig a következő kánonokban: 1., 5., 6., 12., 33., 37., 57. 2.§, 67., 72. 3.§, 98. 3.§, 107., 131. 3.§, 132. 3.§, 133. 2.§, 139. 1.§, 143., 176. 3. §, 191. 1.§, 225., 269. 2.§, 289., 307. 1.§, 311., 325., 354., 359. 1.§, 378. 1.§, 413. 3.§, 418. 2.§, 435. 3.§, 463. 3.§, 473. 1.§, 480. 2.§, 484. 1.§, 488. 8°, 523., 542. 1°, 548., 583., 587. 4.§, 600. 1°, 618. 2.§, 623., 630. 4.§, 631. 1.§, 642. 1.§, 647. 2.§ 3°, 683., 686. 3.§, 691. 1., 3.§§, 705., 708., 711. 1.§, 713. 2.§, 729., 739., 742. 3.§, 758., 759. 1.§, 764., 775., 784., 787., 788., 791., 803., 806. 1.§, 812., 823. 1.§, 824. 1.§, 825., 829., 831. 1., 3.§§, 835., 851. 2.§, 864. 3.§, 867. 1., 2.§§, 868., 869., 880. 3.§, 882., 910. 2.§, 944., 951., 952., 958. 1.§ 1° 4°, 968. 2.§, 978. 3.§, 990. 1.§, 1002., 1017. 3.§, 1052., 1067. 2.§, 1069. 2.§, 1088. 2.§, 1089. 3.§, 1099. 1.§ 1°, 1103. 1.§, 1120. 1.§, 1124., 1142., 1155. 2.§, 1162. 4.§, 1166. 3.§, 1189., 1196. 2.§, 1202. 2.§, 1214. 1.§, 1218. 1., 3.§§, 1223. 1.§, 1226. 1.§, 1237. 2.§, 1265. 3.§, 1274. 1.§, 1277. 1.§, 1303. 3.§, 1326., 1328., 1362., 1412. 1°, 1491. 2.§, 1499. 1.§, 1562. 1.§, 1566. 2.§, 1647., 1692., 1731. 1°, 1803. 1.§, 1845. 2.§, 1889. 1.§, 1902. 2°, 1921. 2.§, 1951. 3.§, 1978., 2023., 2110. 2.§, 2122. 4.§, 2186. 1., 2.§§, 2198., 2201. 2.§, 2211., 2219. 3.§, 2222. 1., 2.§§, 2226. 2.§, 2229. 1., 4.§§, 2231., 2233. 2.§, 2239. 2.§, 2303. 1.§, 2367. 1.§.
- [6] Magyar katolikus lexikon VII. kötet, 850.
- [7] Vö. Codex Iuris Canonici 1917, 1377. kánon.
- [8] BÁNK JÓZSEF, Kánoni jog II., Szent István Társulat, Budapest 1963, 34.
- [9] A *venia* kifejezés az 1917-es Kódexben a következő kánonokban szerepel: 98.3.§, 120. 2., 3.§§, 281., 307. 1.§, 497. 1. §, 534. 2. §, 537., 542. 2°, 547. 4.§, 606. 2.§, 691. 4.§, 766. 4°, 849. 1.§, 1264. 2.§, 1325. 3.§, 1494., 1863. 4.§, 1931., 2056. 1.§, 2095. Összesen húsz kánonban huszonhárom alkalommal lelhető fel.
- [10] Vö. Codex Iuris Canonici 1917, 98. kánon 3.§.
- [11] Vö. Codex Iuris Canonici 1983, 124. kánon 1.
- [12] Vö. Codex Iuris Canonici 1917, 6. kánon.
- [13] Kánonjog folyóirat (1999) I. évfolyam, fel. szerk. Dr. Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem., kiadó SZIT Budapest, 50-51.
- [14] KUMINETZ GÉZA, A katolikus egyház anyagi javai, Ideiglenes egyetemi kézi jegyzet, Budapest 2007, 22.
- [15] Vö. Codex Iuris Canonici 1983, 223. kánon 1.§.
- [16] Vö. Codex Iuris Canonici 1983, 59. kánon 1.§.
- [17] Az Egyházi Törvénykönyv (CIC), Szent István Társulat, Budapest 2001, 124.
- [18] Magyar katolikus lexikon VI. kötet, Szent István Társulat, Budapest 2001, 427.
- [19] Compendio di diritto amministrativo canonico, J. MIRAS-J. CANOSA-E. BAURA, Pamplona 2001, 260.
- [20] Exegetical Commentary on the Code of Canon Law, ed. A.MARZOA-J. MIRAS-R. RODRÍGUEZ-OCAÑA, Montreal – Chicago, 2004, Vol. I., 561.
- [21] Codex Iuris Canonici 1983: 533., 550., 647. 3.§, 701., 858., 860., 936., 1130., 1144., 1183. 2.§, 1210., 1483., 1701. kánonok.
- [22] Codex Iuris Canonici 1983: 686. 1.§, 701., 858., 860., 936., 1130., 1144., 1183. 2.§, 1210., 1483., 1701. kánonok.
- [23] Codex Iuris Canonici 1983: 647. 2.§, 684., 882., 905. 2.§, 966. 2.§, 1147. kánonok.
- [24] Codex Iuris Canonici 1983: 1153., 1224. 2.§, 1281. kánonok.
- [25] SZABÓ PÉTER, Keleti egyházjog című kurzus 2012/2013 tanév II. félév, 2013.04.18.

²⁵ SZABÓ PÉTER, Keleti egyházjog című kurzus 2012/2013 tanév II. félév, 2013.04.18.

Добра старість як нагорода за праведність у релігійному світогляді давніх єгиптян

А.О. Ангелова*

кафедра культурології Інституту філософської освіти і науки
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, Україна
*Corresponding author. E-mail: tira-sun@ukr.net

Paper received 10.10.15; Accepted for publication 22.10.15.

Анотація. Публікація присвячена дослідженню образу «доброї» старості в давньоєгипетській релігійній свідомості. Також проаналізовані ідеали здорового довголіття та тривалості життя, символіка старості у зображальному мистецтві, значення обряду відновлення вітальних сил старіючого фараона, традиції опіки та вшанування старших як складові культового обов'язку давніх єгиптян.

Ключові слова: старість, старіння, єгиптологія, геронтологія, філософія віку

Вступ. Процес демографічного старіння людства, який значно змінює структуру суспільства, робить старість однією з найбільш актуальних гуманітарних проблем сучасності. Подовження життєвого циклу висуває потребу переосмислення останнього періоду людського життя, який і досі, на жаль, здебільшого асоціюється з негативними змінами як у фізичній (знесилення, хворобливість), так і в соціальній (залежність, непрацездатність) сфері. Для створення позитивного образу старості корисним видається дослідження деяких історичних форм ставлення до літніх членів суспільства. З цієї точки зору певний культуротворчий потенціал має образ «доброї старості», який виник в давньоєгипетському релігійному світогляді.

Короткий огляд публікацій за темою. Сучасна єгиптологія приділяє багато уваги вивченню ментальності, суспільних стосунків, звичаїв, традицій, побуту мешканців Давнього Єгипту. Проте лише окремі дослідники впритул підійшли до аналізу вікової специфіки життя давніх єгиптян. Найбільш вичерпне дослідження Розалінд та Джека Янсонів зосереджується на історичних питаннях філософії віку, зокрема з'ясування середньої тривалості життя, фізичному та статусному визначенні старості, зображальному каноні, правилах ставлення до старих тощо [18]. Окремих аспектів соціального забезпечення літніх людей та інституту спадкоємства торкається в своїй монографії В. Томсінов [13]. В етнографічно-описовому форматі висвітлено тему старості в роботі П. Монте, присвяченій повсякденному життю давніх єгиптян [8]. На жаль, духовні аспекти старості в давньоєгипетській культурі ще не отримали цілісного відображення у науковій літературі.

Метою статті є визначення цінності довголітньої старості як праведного фіналу життя давніх єгиптян.

Матеріали та методи. Дослідження окресленої проблеми базується, насамперед, на герменевтичному тлумаченні давньоєгипетських текстів, семіотичному аналізі творів мистецтва тієї доби, а також систематизації геронтософських ідей та фактів, які містить єгиптологічна література різних напрямків.

Аналіз основних положень. Розгляд образу старості крізь призму вірувань архаїчних єгиптян потребує комплексного підходу, адже релігія Давнього Єгипту є багатоаспектним явищем з множинним підходом до осмислення дійсності. Так само старість – це складне для чіткого історіософського визначення поняття, яке

включає в себе урахування соціокультурних особливостей епохи, специфіки гендерних установок та вікової періодизації життєвого шляху, біологічного віку та стану здоров'я індивіда, його суспільного положення тощо.

Осмислення старості є одним із важливих аспектів релігійності давніх єгиптян. Показовим є уривок з поезії часів птолемеївського Єгипту (III ст. до н. е.): «Людина витрачає 10 років дитинства, аби усвідомити смерть та життя. Вона витрачає ще 10 років, щоб пізнати правила, за якими зможе жити. Вона витрачає ще 10 років, щоб отримати набуток, необхідний для існування. Вона витрачає ще 10 років до настання старості, коли її серце стає радником. Залишаються 60 років життя, які Тот призначив божій людині» [16, с. 199]. Виходячи з представлених давньоєгипетським поетом завдань, що стоять перед людиною, старість – це найтриваліший та найважливіший період життя, час пізнання світу божественного. Для того, щоб зрозуміти, чому давні єгиптяни позитивно оцінювали старість, треба окреслити головні постулати релігійного світогляду тих часів, насамперед **ставлення до смерті, заупокійний культ і культ предків.**

Життя, згідно з вірою давніх єгиптян, розділялось на два періоди: перший, земний, тривав недовго, за цей час людина мусила приготуватися до другого, потойбічного життя, в якому її безсмертна сутність навки звільнялась від постарілого тілісного тіла. Щоби отримати безсмертя, потрібно було предстати перед судом, під час якого боги зважували діяння та чесноти померлого. Бути добродієм для єгиптянина означало виконувати релігійний обов'язок, досягати Маат. Це складне поняття означало порядок, правду, яку несе гармонія світоустрою [13, с. 377-378]. Лише той, хто був добродієм, починав щасливе загробне життя в країні мертвих.

Заупокійний культ вплинув на домінуючу більшість світоглядних установок мешканців Давнього Єгипту, в тому числі й на культ предків і на ставлення до старості. Культ предків поставав одним з головних релігійних обов'язків єгиптянина. Вважалось, що люди, які благочестиво ставляться до померлих, доживуть до глибокої старості, передадуть свій сан дітям та будуть поховані в некрополі [8, с. 417]. Давні єгиптяни прагнули підтримувати зв'язок із померлими, аби ті представляли інтереси живих та молилися за них богам. Тому в поховальних написах нащадки під-

кресливали заслуги померлого перед фараоном та родиною, сподіваючись, що покійник виступить у ролі духа-охоронця. Окрім задобрювання активно використовувалися й погрози. Оскільки саме неушкодженість мумії та поховальної атрибутики робило можливим вічне життя в потойбічному світі, у живих був могутній важіль впливу на померлих: якщо останні вважали злими духами – знищували їх останки чи гробниці, – адже в загробному світі це спричиняло «остаточну смерть».

«Добра» старість та «сите» життя. Відсутність гарантій посмертного існування робило земне життя достатньо привабливим у будь-якому віці. Проте прожити довге щасливе життя міг лише той, кого цінити боги. Метою кожного єгиптянина була «ситість життям»: радісна юність, повноцінна зрілість, поважна старість, гідне поховання. Про це свідчать, зокрема, написи, зроблені на статуетці палацового служника часів фараона Тутанхамона (XIV до н. е.): «Люди, які радіють життю, проводять життєвий вік, як молоді, угодні фараону... Йдіть до забезпеченої старості...» [3, с. 74]. В різних давньоєгипетських текстах можна зустріти побажання довгого життя, «доброго віку», молитви богам про «добру старість» та про гідне поховання «по старості»: «Нехай дарує божество тобі щасливу старість та допоможе провести життя у веселошак» [8, с. 141]; «О всі боги на захід від Мемфісу...! Даруйте мені гідне поховання після прекрасної старості...!» [8, с. 417].

«Добру старість» бажали не лише живим, а й, як не парадоксально, покійникам. Це на перший погляд незрозуміло, оскільки єгиптяни вірили, що у вічності індивід, точніше, його безсмертний двійник Ка, завжди має молодість, силу та здоров'я, навіть якщо смерть спіткала дряхлого старого [4, с. 142]. Дослідниця О. Петрова вказує на те, що в ритуальних формулах побажання небіжчику «доброї старості» свідчить, скоріше, про якісне, а не кількісне розуміння категорії віку. Це формулювання означає не кількість років, а певні чесноти, які асоціюються зі старістю [10, с. 92-97]. Отже, «добра старість» для мешканців потойбічного світу означає вічне шанування.

Яким був ідеал фінального етапу земного шляху? Аналіз численного матеріалу доводить, що поняття «доброї старості» включало в себе такі аспекти:

1. Наявність багатства або стабільного прибутку. Ідеальним фіналом суспільного буття вважалося набуття привілеїв царської милості. Стати привілейованим («імаху») означало отримувати харчі з фараонових комор, а також право бути присутнім на придворному бенкеті, мати можливість повернутися до столиці й двору (якщо чиновник служив у провінції) тощо. Найбільшою почесною вважалося стати вихователем дітей царської родини [8, с. 384-386].

2. Перспектива ритуально бездоганного поховання. Літня особа стежила за створенням свого останнього притулку: обмірковувала конструкцію та благоустрій гробниці, купувала речі, прикраси та меблі, обговорювала з нащадками деталі власного поховання та культу. Найбільш щасливою була доля привілейованих царських слуг імаху: їх ховали за рахунок фараона в некрополі, розташованому біля пірамід у Долини Царів [8, с. 385-386].

3. Довголіття та міцне здоров'я. Старець, якому вдавалося зберегти сили, викликав неабияку повагу в суспільстві: відсутність дряхлості була вірною ознакою прихильності богів. У тексті, датованому XII ст. до н. е., верховний жрець Рама-Раі оповідає, що тільки завдяки Амону йому довелося пізнати щастя доброго здоров'я на схилі років: «Міцні члени мої і гострі очі мої, і їжа храму не випадає з моїх вуст» [8, с. 384].

4. Життя у рідному місті. Повернення на батьківщину на схилі років для давніх єгиптян мало релігійний сенс, адже належати до певного міста означало служити місцевому богу. В ліричних віршах рамезидського періоду (XIII-XI ст. до н.е.) йдеться: «Той, хто впустить божий шлях у своє серце, буде процвітати, завершить свій життєвий строк з радісним серцем... Він постаріє в своєму місті як шанований свого округу. Всі частини його тіла омолодяться й стануть як дитячі» [1, с. 42].

5. Наявність дітей та онуків. Щасливому старцю належало мати багато нащадків, які б згодом гідно муміфікували його, поховали та піклувалися про гробницю. В ідеалі діти, отримавши спадок, мали помножити багатство померлих батьків, займаючись таким самим ремеслом. Ще одним важливим аспектом було продовження роду, збільшення родини саме в рідному місті – це зміцнювало зв'язок роду та померлого, робило його потойбічне життя більш застрахованим від небажаної «другої смерті» внаслідок руйнування могильника.

6. Ритуальне очищення. Бажаючи помирати з перспективою подальшого відродження, старі єгиптяни прагнули здобути статус «маа-херу». Так називали покійника, якому вдалося виправдатися на загробному суді Осіріса. Проте, пройшовши заснований на «Книзі мертвих» ритуал, можна було стати маа-херу ще під час життя. Задля цього літні люди, разом з безнадійно хворими, брали участь в містеріях Осіріса, в яких жерці моделювали загробне судилище: на одну чашу терезів клали записку з ім'ям старого, на іншу – статуетку богині Маат. Врівноваживши їх, учасника ритуалу урочисто оголошували «маа-херу», що «гарантувало» майбутньому покійнику воскресіння [8, с. 392-394].

Здорове довголіття як суспільний ідеал. Скільки ж мало тривати життя праведної людини? В письмових джерелах різних часів ідеальна тривалість життя оцінювалась приблизно в 110 років. Наприклад, один з текстів епохи Нового царства (XI ст. до н. е.) оповідає про те, як Херіхор, фараон та верховний жрець Амона в Фівах, якому вже виповнилося 90 років, молить богів дарувати йому ще «великий рік». За праведну поведінку він отримує від Амона 20 років життя [12, с. 162-165].

В реаліях до 110-річного віку давні єгиптяни доживали рідко. Середня тривалість життя була низькою, оскільки помирало багато неповнолітніх дітей, породіль і молодих людей від хвороб, воєн та нещасних випадків. Проте той, хто, маючи здоров'я та вдачу, вижив у дитинстві та юності, мав усі шанси стати довгожителем. Старі 65-70 років не вважалися екстраординарним явищем. Літописи оповідають про фараонів, які правили по 60-80 років. Рекордним в історії вважається царювання фараона Піопі II (XXIII ст. до н. е.), який, за легендою, успадкував престол у шести-

річному віці та прожив до ста років – його правління тривало 94 роки. У період пізнього Єгипту (від 720 р. до н.е. до 525 р. до н.е.) Фівами керувала династія жриць, які уславилися своїм довголіттям [6, с. 180].

Об'єктивно оцінюючи свої низькі шанси на виживання до досягнення зрілого віку, єгиптяни цінити довге здорове життя, вважаючи смерть від старості найбільш щасливою. Новонародженому вони бажали прожити повні літа та прагнули дізнатися його майбутнє по зірках. Дуже щастило народитися в 9 день другого місяця сезону ахет – це «гарантувало» смерть від старості. Ще більше раділи, якщо день народження припадав на 29 день того ж місяця – вважалось, що така людина проживе останні роки, оточена багатством та шанобою [8, с. 100]. Прагнення до довгого щасливого життя, «доброї» старості та міцного здоров'я в Давньому Єгипті знайшло відображення в медицині та магії, які подеколи перепліталися у світоглядних установах та на практиці. В давньоєгипетській літературі можна зустріти багато порад щодо омолодження організму та подовження тривалості життя. Наприклад, медичний трактат «Як зробити старого юним» містить велику кількість рецептів проти ознак старіння – зморшок, пігментних плям, облісіння тощо [8, с. 141].

Старість в зображальному мистецтві Давнього Єгипту. Хоча в суспільних ідеалах здорове довголіття посідало одне з цільних місць, єгиптяни не намагалися ані принижувати, ані поетизувати тілесну старість. В тексті початку 2-го тис. до н. е. «Повчання візира Птахотепа» зображено пронизливий образ сенільної старості. Поважний чиновник бажає піти у відставку на користь сина. Для того, щоб переконати царя, він описує страждання літніх людей: «Вік наступив, старість з'явилась, безпорадність прийшла, слабкість зростає. Немов дитина, сплю цілий день. Очі потьмяніли, вуха оглухли. Сила меншає від втоми. Вуста мовчать, не в змозі говорити. Серце спустошене, не пам'ятаю минулого. Кістки болять через вік. Добро стало злом...» [15, р. 62-63].

На терпиме прийняття вікових змін наводить і чимало знайдених археологами реалістичних зображень старих людей, в тому числі й фараонів. Здебільшого це дрібна пластика, в якій старенькі постають з усіма віковими вадами – зморшками, сліпими очима, зігнутими спинами, складками жиру на животі та грудях, деформованими артритом кінцівками [11, с. 453-454]. Зустрічаються в давньоєгипетському мистецтві й символічні типи зображення людської старості. Так, рельєф часів XII династії містить схематичний портрет літнього чоловіка з лише однією деталлю, що вказує на вік – вислими грудями: цей образ, на думку К. Рівз, символізує шановану старість [17, с. 36]. Інколи в групових портретах у окремих осіб вимальовано біле волосся: це, на думку дослідників, є способом ідентифікації старшого в сім'ї. Якщо ж на стінах гробниці поруч із фігурою молодої людини вибивали зображення старця, це означало довершеність життєвого шляху померлого [5, с. 142].

Реалістичним скульптурним портретам літніх фараонів протистоять ритуальні статуї великих розмірів, які зображують фараона, незалежно від його реального віку, молодим та сильним [11, с. 182-183]. Єгиптолог А. Большаков зауважував, що ритуальні скульптури,

рельєфи та фрески зображали не портрет людини, а її Ка – безсмертну позачасову сутність людини. Це підтверджується дослідженням поховального культу: абсолютний двійник мав би віддзеркалювати хвороби, страждання та старечі немочі. Натомість в гробницях покійні постають як чоловіки міцної статури з широкими плечима й вузькими стегнами та стрункі жінки з невеликими грудьми і тонкою талією. Вік померлих стандартизований: це завжди розквіт молодості та сил, навіть у тих випадках, коли достеменно відомо, що людина дожила до глибокої старості [2, с. 147-148].

Ритуал оновлення вітальних сил фараона як прежиток архаїчного геронтоциду. Фараон, як і інші царі архаїчного світу, вважався посередником між світом богів та людей. Від його здоров'я та сили залежав добробут усієї країни. Внаслідок таких уявлень у багатьох архаїчних культурах був поширений звичай ритуального вбивства правителів за перших ознак старості чи слабкості [7, с. 108]. Єгиптологи вважають, що в додинастійний період у долині Нілу також практикували вбивство старих правителів та старійшин. Згадки про геронтоцид зустрічаються у деяких ритуальних текстах, зокрема «Текстах пірамід». Розповідь про стародавнього царя Унаса містить картини знищення старих: «Старих спалюють в курильнях. Великі боги південної частини небес вивергають полум'я в його (Унаса) котли, під якими – ноги та стегна їх старійшин (як паливо)» [2, с. 301-302].

З часів Раннього царства архаїчний геронтоцид за слаблого вождя перетворився на свято хеб-сед – ритуал оновлення вітальних сил фараона. В епоху правління ранніх династій хеб-сед був не періодичним, а ситуаційним дійством, яке проводилось за надзвичайних обставин: війна, голод, епідемії та інші нещастя. В більш стабільні історичні періоди оновлення царської влади влаштовували через кожні 30 років правління фараона [7, с. 124]. Обряд хеб-сед складався з декількох етапів: після попереднього моління богам відтворювали ритуальну смерть царя, а його стару сутність ховали в образі статуї. Далі фараона «оживляли», повертали магичну владу над природою та зводили на престол в якості молодого сильного правителя [7, с. 115-119]. Згідно з єгипетськими віруваннями, завдяки святкуванню хеб-седів фараон набував вічного життя, сповненого нескінченних оновлень-народжень. Про це свідчить ритуальна формула, сенс якої в побажання мільйонів хеб-седів: «По мірі того, як ти будеш старіти, о прекрасне дитя Атона, нехай дасть він тобі мільйони хеб-седів вічно, в щасті та радості» [9, с. 58]. Таким чином, старість фараона в давньоєгипетській культурі набуває унікального символічного значення: старіння є лише шляхом до вічного життя, приводом для постійного оновлення вітальних сил. Фараон, земне втілення бога, так само як і Осіріс, який помирає та воскресає, виступає рушієм космічного коловороту життя та смерті. Водночас правитель є земним втіленням безсмертного Сонця (Амона-Ра), яке кожен день народжується, дорослішає та ввечері набуває «чеснот старості» [1, с. 166].

Догляд за старими як релігійний обов'язок. Оскільки старість в Давньому Єгипті символізувала повноту життєвого шляху, опікування та вшанування старих виводилося на рівень релігійних обов'язків.

Патріархальний устрій та повага до старості як культурні норми відображені в єгипетській міфології. Боги, особливо представники місцевих культів, у давньоєгипетській релігії поставали як щось невидиме але матеріальне. Вони теж могли хворіти, старішати та помирати, так само, як і душі людей у загробному світі, могли страждати та остаточно гинути [6, с. 171].

Релігійне виховання в Давньому Єгипті пропагувало, що діти повинні терпляче доглядати за престарілими батьками, а коли прийде час смерті – гідно поховати їх. Дорослі діти повинні були допомагати батькам матеріально, а також забезпечувати моральну підтримку. Якщо пара була бездітною, існували різні варіанти здобуття опікуна: усиновлення, розлучення та повторний шлюб, багатоженство. Опіка над старими закріплювалась і законодавчо через інститут заповіту. Право наслідування отримував той спадкоємець, який брав на себе обов'язок опіки над господарем майна [13, с. 378, 430]. Самотні старі люди мали право на державну підтримку, наприклад, літні військові отримували почесні посади в храмах чи ділянки землі в провінціях. Старі служники отримували матеріальне забезпечення від своїх господарів. Так само, як фараон виділяв чималі кошти на догляд за старими царедворцями-«імаху», багатії та чиновники, правителі міст та провінцій піклувалися про своїх літніх слуг, надаючи їм на схилі років їжу, притулок та гарантії гідного поховання [8, с. 384-386]. Наслідування світоустрою Маат передбачало й дотримання етичного

кодексу, згідно з яким будь-якому старому та старшому потрібно було демонструвати повагу: «Не сидай, якщо стоїть людина, яка старша за тебе чи займає посаду вище за твою» [14, с. 40].

Висновки. Образ життя давніх єгиптян обумовлювало інтенсивне релігійне світобачення. В ідеалі життя людини мало тривати 110 років, смерть від старості вважалася щасливою. Досягнення сеньільної старості оцінювалось як наслідок особливого божественного благовоління та нагорода за бездоганну поведінку. Поняття «доброї старості» включало наступні положення: наявність багатства, прибутку, фараонських привілеїв; перспектива ритуально бездоганного поховання; непогане здоров'я на схилі років; життя у рідному місті під патронатом місцевого жрецьтва; наявність нащадків, що забезпечували гідне поховання, догляд за гробницею, а також продовження родинної справи; ритуальне очищення. Релігійне виховання, базоване на численних прикладах з міфології, підкріплювало соціальну норму поваги старших, опікування та вшанування старих виводилось на рівень релігійних обов'язків.

Отже, старість у давньоєгипетській релігії постає важливим періодом земного життя, часом пізнання світу божественного та підготовки до загробного існування. Подальше дослідження типології історичних образів старості, в тому числі й геронтософських ідей, закладених у давньоєгипетській культурі, дозволить більш компетентно вирішувати соціально-гуманітарні проблеми сучасної геронтології.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Ассман А. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации / Ян Ассман // Пер. с нем. Т. Баскаковой. – М.: Присцельс, 1999. – 368 с.
- [2] Бадж У. Египетская религия. Египетская магия / Бадж Э.А. Уоллис // Пер. с англ. – М.: Новый Акрополь, 1996. – 416 с.
- [3] Богословский Е.С. Статуетка дворцового служителя времени Тутанхамуна / Е.С. Богословский // Вестник древней истории. – 1990. – №2. – С.70-78.
- [4] Большаков А.О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. – СПб.: Алетей, 2001. – 288 с.
- [5] Кормышева З.Е. К вопросу о семантике древнеегипетской гробницы / Вестник древней истории. – 2005. – №2(253). – С. 131-145.
- [6] Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. – СПб.: Журнал «Нева»; «Летний Сад», 2000. – 464 с.
- [7] Матье М.Э. Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта / М.Э. Матье. – М.: Восточная литература РАН, 1996. – 326 с.
- [8] Монте П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов / Пьер Монте // Пер. с фр. Ф.Л. Мендельсона. – М.: Молодая гвардия, 2000. – 465 с.
- [9] Павлова О.И. Амон Фиванский. Ранняя история культа / О.И. Павлова. – М.: ГРВЛ Наука, 1984. – 176 с.
- [10] Петрова А.А. Выражение «j3w nfr wrt» в жертвенных формулах Древнего царства / А.А. Петрова // Вестник древней истории. – 2010. – №1. – С. 86-97.
- [11] Пунин А.Л. Искусство Древнего Египта: Раннее царство. Древнее царство / А.Л. Пунин. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – 464 с: ил.
- [12] Стучевский И. А. Рамсес II и Херихор (Из истории древнего Египта эпохи Рамессидов) / И.А. Стучевский // М.: ГРВЛ «Наука», 1984. – 247 с.
- [13] Томсинов В.А. Государство и право Древнего Египта / В.А. Томсинов. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2011. – 512 с.
- [14] Эрман А. Жизнь в Древнем Египте / Пер. с англ. И.А. Петровской. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 395 с. – (Загадки Древнего Египта)
- [15] Lichtheim, M. Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings. Vol. I: The Old and Middle Kingdoms/ Miriam Lichtheim // University of California Press, 1975. – 245 p.
- [16] Lichtheim, M. Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings. Vol. III: The Late Period / Miriam Lichtheim // University of California Press, 1980. – 248 p.
- [17] Reeves, Carole. Egyptian Medicine / Reeves Carole. – 73 p. – (Shire Egyptology Series)
- [18] Janssen, R., Janssen, J. Getting old in ancient Egypt / Rosalind Janssen; Jack Janssen. – London: Rubicon Press, 1996. – 167 p.

REFERENCES

- [1] Assman, J. Egypt theology and piety of early civilization / Jan Assmann // Trans. from German T. Baskakova. – M.: Pristsels, 1999. – 368 p.
- [2] Budge, W. Egyptian religion. Egyptian Magic / Budge, E.A. Wallis// Trans. from English. – M.: New Acropolis, 1996. – 416 p.

- [3] Bogoslovsky, E.S. Statuette of a palace servant of the time of Tutankhamen / E.S. Bogoslovsky // Bulletin of ancient history. – 1990. – №2. – P. 70-78.
- [4] Bolshakov A.O. Man and his counterparts. Visual and outlook of Egypt's Old Kingdom. – St. Petersburg: Aletheia, 2001. – 288 p.
- [5] Kormysheva Z.E. On the Semantics of ancient Egyptian tombs / Bulletin of ancient history. – 2005. – №2 (253). – C. 131-145.
- [6] Korostovtsev M.A. Religion of Ancient Egypt. – SPb.: magazine "Neva"; "Summer Garden", 2000. – 464 p.
- [7] Matthieu, M.E. Selected Works on the Mythology and Ideology of Ancient Egypt / M.E. Matthieu. – M.: Eastern Literature Academy of Sciences, 1996. – 326 p.
- [8] Montet, P. The daily life of Egyptians during the time of the great pharaohs / Pierre Montet // Trans. from French F.L. Mendelson. – M.: Young Guard, 2000. – 465 p.
- [9] Pavlova, O.I. Amon of Thebes. The early history of the cult / O.I. Pavlova. – M.: GRVL Science, 1984. – 176 p.
- [10] Petrova, A.A. The expression «j3w nfr wrt» in sacrificial formulas Old Kingdom / A.A. Petrova // Bulletin of ancient history. – 2010. – №1. – P. 86-97.
- [11] Punin, A.L. Art of Ancient Egypt: early dynastic period. The ancient kingdom / A.L. Punin. – SPb.: Azbukaclassic, 2008. – 464 p: ill.
- [12] Stuchevskiy, I.A. Ramses II and Herhor (From the history of ancient Egypt in era of Ramesside) / I.A. Stuchevskiy // M.: GRVL "Science", 1984. – 247 p.
- [13] Tomsinov, V.A. State and Law of Ancient Egypt / V.A. Tomsinov. – M.: ICD "Mirror-M", 2011. – 512 p.
- [14] Ehrman, A. Life in Ancient Egypt / Trans. from English. I.A. Petrovskoy. – M.: Tsentrpoligraf Company, 2008. – 395 c. – (Mysteries of Ancient Egypt)
- [15] Lichtheim, M. Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings. Vol. I: The Old and Middle Kingdoms/ Miriam Lichtheim // University of California Press, 1975. – 245 p.
- [16] Lichtheim, M. Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings. Vol. III: The Late Period / Miriam Lichtheim // University of California Press, 1980. – 248 p.
- [17] Reeves, Carole. Egyptian Medicine / Reeves Carole. – 73 p. – (Shire Egyptology Series)
- [18] Janssen, R., Janssen, J. Getting old in ancient Egypt / Rosalind Janssen; Jack Janssen. – London: Rubicon Press, 1996. – 167 p.

Good old age as a reward for righteousness in the religious world of the ancient Egyptians

A.O. Angelova

Abstract. The publication is dedicated to the research of the image of a "good" old age in ancient Egyptian religious consciousness. It also analyzes ideals of healthy life and longevity, symbols of old age in fine arts, sacramental sense of the aging Pharaoh's vital force restoration, traditions of guardianship and honoring of elders as the components of the ancient Egyptians' worshiping duty.

Keywords: *old age, aging, Egyptology, herontosopfy, philosophy ages*

Вселенський патріарх Варфоломій про світ і церкву. Особистість і богослов'я

А.Г. Іваницька

Національний університет біоресурсів і природокористування (м. Київ)

Paper received 28.10.15; Accepted for publication 15.11.15.

Анотація. Запропонована стаття в лаконічній тезисній формі висвітлює діяльність голови Константинопольського патріархату патріарха Варфоломія. Розглянуто основні богословські ідеї голови православної церкви, суспільна та екуменічна діяльність «зеленого» патріарха. Проілюстровано тезу про екологічну духовність.

Ключові слова: світ, церква, особистість, богослов'я, екуменізм, ідея свободи, права людини, толерантність

Вступ. Цими словами, що підкреслили глибинний зв'язок світу матеріального зі світом духовним, звернувся до вірних головний рабин Одеси Аврам Вольф. Але залишимо за дужками єврейський контекст.

Мета. Загальна занепокоєність рівнем релігійної свободи в світі, що має тенденцію до зростання, вимагає додаткових зусиль задля сприяння релігійній терпимості та свободі. Живий приклад, що втілює західну модель толерантності та релігійної свободи – діяльність Константинопольського патріархату на території світської Туреччини [ДИВ. 9]. Автор має на меті проаналізувати місію патріарха Варфоломія. Один із світових лідерів сучасності патріарх Варфоломій – «зелений патріарх», чи не основна постать екуменічного руху. В одній особі гармонійно поєдналися «... модерніст, представник «екологічної свідомості», борець з Православ'ям в ім'я толерантності», натхненний ідеєю прав людини та релігійної терпимості [ДИВ. 5]. Він покладає визначені проблеми в найширший контекст: бере участь у роботі Європарламенту (1994, 2008), Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО (1995), міжнародному форумі у Давосі (1999), Празькому «Форумі 2000» (1999). Яскраві біографічні дані патріарха: знання мов (латина, англійська, італійська, французька, німецька), навчання в Європі, обізнаність із творами сучасників, вивчення провідних напрямів сучасної філософії (екзистенціалізм, персоналізм) визначили глибоку інтелектуальну позицію патріарха Варфоломія як щодо екуменічних розвідок, так і багатьох інших питань. Його зусилля із захисту релігійної свободи та прав людини, ініціативи щодо досягнення релігійної толерантності та взаємоповаги між світовими релігіями, робота задля міжнародного миру в питаннях захисту довкілля відзначені Золотою медаллю Конгресу США у 1997 році.

Влучно, на нашу думку, характеризує постать патріарха Варфоломія в християнському світі глава англійської церкви Вільям, архієпископ Кентерберійський. Парадоксальність статусу патріарха Варфоломія як глави православної церкви та Вселенського патріарха полягає в тому, що використовуючи резонансний історичний титул на відміну від папи, в римо-католицькому контексті, патріарх Варфоломій має занадто мало прямої виконавчої влади в світі східного православ'я. Попередники патріарха Варфоломія змушені були напрацьовувати авторитет на світовій арені, якого не так вже й багато. За останні

«... немає нічого більш дієвого в матеріальному світі, аніж духовні причини того, що з нами відбувається» [6].

віки вони займалися лише «...підтриманням форми їхніх історичних достоїнств» [10]. Здається, патріарх Варфоломій усвідомлює відносну політичну слабкість своїх позицій і виявляє справжнісіньку силу за допомогою цілеспрямованого втілення провідного духовно-морального принципу – турботи про навколишнє середовище. Плекаючи традиції східної церкви він не втомлюється наполягати, що екологічні питання є по суті питання духовні, тому «у нашому ставленні до природи чітко відбивається ставлення до інших людей. Готовність експлуатувати природу вказує на те, що ми готові миритися зі стражданнями людини або навіть заповідювати їх» [3, с. 200].

Стислий огляд публікацій. Різні аспекти означеної проблематики висвітлюють праці таких дослідників: Г. Будкевича, Т. Євдокимової, С. Здіорука, О. Кисельова, А. Колодного, О. Сагана, Л. Филипович, П. Яроцького та ін..

Матеріали та методи. Характеризуючи східнохристиянську традицію, патріарх Варфоломій акцентує взаємозв'язок догматики з практикою, віровчення із життям, коли реальність істин являє себе у досвіді [ДИВ. 4, с. 11-12]. Досвід особистого пізнання Бога – основа богослов'я, вважає він. Богослов'я «...не навчаються... його...вбирають» [ДИВ. 3, с. 111]. Плід соборності та консенсусу, що «...завжди зароджується, втілюється та тлумачиться в контексті досвіду цілої спільноти» [ДИВ. 3, с. 112].

Цінність людської особистості є чи не основною темою роздумів патріарха. Його підхід вирізняє поняття таємниці і свободи, відносин і цілісності. Визначальна ознака концепції особистості патріарха Варфоломія – уявлення про людину – особистість, що перебуває поза визначенням. Особистість – це таємниця. Таємниця, що її не привести до найменшого визначення [ДИВ. 4, с. 14]. Персоналістська концепція особистості наголошує на її відкритості, нескінченному ухилинні за межі визначень (1 Івана Богослова 3:2). Другим аспектом, що визначає особистість, виступає міра її свободи. Свобода особистості, підкреслює патріарх Варфоломій, серце європейської ідеї. «З цієї позиції ми маємо змогу наново оцінити роль релігії в Європі... особиста свобода людини – фундаментальне поняття... для концепції особистості в християнстві» [4, с. 16].

З позиції теології сенс життя людини – спілкування. Спілкування з Богом. Близнім. Людьми. Діалог – необхідність у стосунках Бога і людини. Спілкування про яке йде мова – це спілкування в любові, наголошує патріарх Варфоломій. Спілкування молитовне. Разом із молитовним прийняттям Іншого виникає усвідомлення відкритості до Інших у всіх соціальних вимірах [ДИВ. 2]. У сучасному світі глобалізація постає визначальним фактором світової політики. Як наслідок – і політики церковної. Інтенсивний обмін культурними цінностями – інкультурація розширює особистісні горизонти. У той самий час релігія виступає одним із могутніх знарядь глобалізації. Секуляризм, що протистоїть релігії тим не менш не призводить до зростання кількості прибічників атеїзму. Відбувається переорієнтація, витіснення і аж ніяк не втрата релігійних цінностей. Вони набувають характеру найінтимніших переживань [ДИВ. 1].

Натхненний богослов'ям стосунку та зустрічі, патріарх Варфоломій протягом свого служіння на Фанарі, надає палку підтримку міжхристиянському та міжрелігійному діалогу: «... особисто ми віримо, «діалог» є ключовою категорією сучасного богослов'я. Сьогодні ми особливо потребуємо діалогу поміж православними, поміж християнами, поміж віряними, поміж усіма людьми доброї волі загалом, словом, поміж усіма «громадянами світу». Діалог не означає відмови від нашої віри чи зради наших переконань. Він є свідченням зсуву у свідомості та зміни ставлення, що вони духовною мовою називаються «покаянням». Діалог є початком тривалого та клопіткого процесу навернення, а зовсім не обміном думками, метою якого є якась розпливчата домовленість, заснована на компромісі. Тому ми не маємо вступати в діалог як у конфлікт, маючи діалог у душі любові, щирості та чесності, що також передбачає смирення. Чесність і смирення долають ворожечу, особисті амбіції та зверхність. Діалог є найбільш засадничим життєвим досвідом і найпотужнішим засобом спілкування. Він поширює знання та вченість, передає істину та почуття, перемагає страх та упередження, плекає зв'язки та розширює обрії. Діалог збагачує всіх; хто відмовляється від діалогу, збіднює свій досвід» [3, с. 14-15]. Діалог передбачає свободу: тут, як і завжди, друга й третя ознаки особистості йдуть пліч-о-пліч [ДИВ. 3, с. 30].

Приналежність східного християнства до Європи, до «західної цивілізації» на думку патріарха Варфоломія очевидна. Термінологічно «східна» по відношенню до церкви не є ексклюзивним чи культурологічним терміном. Це більше пояснює походження, ніж визначає її природу. За власними історичним і культурним корінням східне християнство поєднало в собі античні грецькі, римські та іудейські корені сучасної цивілізації заходу. Православ'я не є особливою східно-християнською цивілізацією в межах єдиної Європи. «Саме тому православні вірні США, Австралії або Західної Європи незалежно від походження сприйматимуть провідні цінності культури Заходу серед якої мешкають» [2], а, будь-які критичні зауваження на адресу західної культури спрямовані до тих, хто любить і захоплюється нею так само, як і до прибічників православ'я [ДИВ. 2]. Православ'я – невіддільна частина Європи або Заходу.

Патріарх Варфоломій схвально оцінює досягнення європейської спільноти щодо свободи, справедливості, демократії. Збереження миру потребує єдності Європи. У «Спільній заяві папи Бенедикта XVI і патріарха Варфоломія I» про «відновлення зобов'язань у перспективі повноти спілкування» міститься сім пунктів. Розглянемо деякі. Позитивна оцінка формування Європейського Союзу – лейтмотив звернення. Заява двох провідних духовних лідерів сповнена надії, сподівань щодо послідовної реалізації подальшої політики захисту людської гідності, невід'ємності прав особи, особливо релігійної свободи. Бо вона, релігійна свобода, – свідцтво та гарантія поваги інших свобод, де «будь-яка об'єднувальна ініціатива має бути на захисті меншості з її культурними традиціями та релігійними особливостями. В Європі відкриті до інших релігій, їхньому вкладу у цивілізацію, маємо об'єднати зусилля задля збереження християнських підвалин, традицій і цінностей, аби гарантувати повагу... внести вклад в цивілізацію майбутньої Європи, в якість відносин на всіх рівнях» [7]. Католики і православні закликають діяти спільно «... заради поваги до прав людини... економічного, соціального та культурного розвитку... Ми маємо узяти на себе зобов'язання поновити наше служіння людям і захисту людського життя, всякого людського життя... Тому заохочуємо розвиток більш тісних контактів серед християн і міжрелігійний діалог... як перспективу боротьби проти будь-яких форм насильства і дискримінацій» [7].

Патріарх Варфоломій підкреслює, що православний світ сприймає систему європейських цінностей. «Західну цивілізацію», якщо розуміти під цим європейський і американський культурний простір, не можна сприймати виключно в географічних термінах чи обмежувати вузькими рамками загальної історії і специфічної культури. Вона перебуває в значно ширшому контексті, уособлюючи... перш за все сукупність фундаментальних цінностей і принципів... прав людини, релігійної свободи, соціальної толерантності, влади закону» [4, с. 322]. Означені цінності не можна заперечувати лише через свіданість тих, чий зусилля привели їх до життя. Адже фундамент цінностей західної ойкумени – права людини. Патріарх Варфоломій переконаний, що вчення про права людини проростає з християнського етосу з його релігійним вченням про людину. Ідея прав людини не є ворожою релігії незважаючи на те, що зародилася в середовищі секулярного Просвітництва. Права людини не є винаходом Просвітництва, «... вони належать до самої сутності релігії, неподільні з поняттями релігійної свободи і толерантності» [4, с. 242].

Патріарх Варфоломій застерігає від перебільшень, немов би цінність особистості залежала від ступеня уподібнення Образу. Ця концепція спричиняє штучні висновки. Немов хто-небудь матиме перевагу над тими, хто відмовляється пристати на шлях духовного розвитку. Для Бога всі рівні: «... права людини не можуть бути більше або менше... чесноти окремих людей не мають впливу на обсяг їхніх прав – так само, як і релігія, раса, національність» [2].

У цьому пункті принципово важливо наголосити, що патріарх Варфоломій термінологічно виділяє існування

«вищої свободи». Вона не має нічого спільного зі звичайною людською свободою вибору. Адже лише свобода вибору захищена нормами про права людини. В ній, з богословської точки зору, всі рівні. Вища ж свобода доступна виключно «святим». Вона не регулюється нормами про права людини, «методологічно не правильно оцінювати особистість, якій належить вища свобода як таку, що отримала разом із нею виняткові від звичайних прав... Її права визначаються тим, що вона людина – як інші, розумна і вільна істота» [2].

Вища свобода «святого» не має відношення до прав людини. Права людини – категорія природного порядку. Так само як свобода вибору. У той же час «святість» і «вища свобода» – категорії порядку надприродного. «Законодавчі ініціативи про права людини, декларації, що претендують на вплив у правовій сфері можуть належати лише природному порядку. Неможливі закони або правові декларації щодо вищої свободи (як, наприклад, РПЦ 2008 року в декларації про права людини містить методологічну помилку – змішування природного і надприродного ладу. Святість помилково стає

мірою, що визначає людську гідність. Всі люди рівні. Всі вони мають одні й ті самі привілеї» [2].

Православні християни мають захистити права людини для всіх людей, для всіх народів незалежно від ступеня їх духовного розвитку [ДИВ. 2]. Права людини однакові для всіх. З цією поважною причиною богослов'я не применшує європейського ідеалу прав людини. Богослов'я надає йому метафізичного змісту.

Результати та їх обговорення. Висновки. Аскетичний етос причетності прагне донести до кожної особи потребу забути про особистісні інтереси і зосередитися на повазі до прав інших. Ресурси нашого світу кінечні і тому мають бути розподілені за рівним принципом, а не за принципом обранства. Назва «вселенський» у статусі глави православної церкви історично підкреслює характер і міру пастирської відповідальності для ойкумени. Сміливістю і гострим розумом патріарх Варфоломій надає нового звучання вселенськості. Його сумлінна праця актуалізує питання про те, якою мірою ми здатні усвідомлювати та як висловлюємо духовну відповідальність за світ, в якому мешкаємо?

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Андрей Берман Вселенский патриархат и его роль в условиях глобализации / URL: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=fresh&id=544>
- [2] Георгий Будкевич Личность и богословие Патриарха Варфоломея / URL: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/1328-lichnost-i-bogoslovie-patriarxa-varfolomeya.html>
- [3] Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2011. – 360 с.
- [4] Приобщение к таинству: Православие в третьем тысячелетии / Всевятейший Вселенский Патриарх Варфоломей. – М.: Эксмо, 2008. – 368 с.
- [5] Роман Вершилло Варфоломей I, патриарх Константинопольский // <http://sobor2016.com/bartholomew/>
- [6] Вольф А. Обращение главного раввина Одессы и Юга Украины Авраама Вольфа в связи с обострением ситуации в Израиле / URL: http://www.chabad.odessa.ua/templates/blog/post_cdo/aid/1658934/postid/56865
- [7] Совместное заявление Папы Бенедикта XVI и Патриарха Варфоломея I // <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=49679>
- [8] Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew The necessity and goals of Interreligious Dialogue // <http://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=en&id=755&tla=en>
- [9] John Couretas A Patriarch in Dire Straits // <http://www.orthodoxytoday.org/articles8/Couretas-Patriarch-in-Dire-Straits.php>
- [10] Archbishop Rowan Williams Bartholomew I // https://archive.is/20120912091428/www.time.com/time/specials/2007/time100/article/0,28804,1733748_1733757_1735535,00.html

REFERENCES

- [1] Andrew Berman Of the Ecumenical Patriarchate and in the context of globalization / URL: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=fresh&id=544>
- [2] George Budkevich The identity and theology of Patriarch Bartholomew // <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/1328-lichnost-i-bogoslovie-patriarxa-varfolomeya.html>
- [3] Ecumenical Patriarch Bartholomew Tete-a-tete with a secret. Orthodox Christianity in the modern world. Transl. from English. – Kiev: Letter and Spirit, 2011. – 360 c.
- [4] Introduction to the sacrament: Orthodoxy in the third Millennium / the Ecumenical Patriarch Bartholomew. – Moscow: Eksmo, 2008. – 368 c.
- [5] Roman Versilla Bartholomew I, The Patriarch of Constantinople // <http://sobor2016.com/bartholomew/>
- [6] A.Wolf A message from the chief Rabbi of Odessa and southern Ukraine Abraham Wolf in connection with the aggravation of the situation in Israel / URL: http://www.chabad.odessa.ua/templates/blog/post_cdo/aid/1658934/postid/56865
- [7] Common Declaration of Pope Benedict XVI and Patriarch Bartholomew I / URL: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=49679>
- [8] Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew The necessity and goals of Interreligious Dialogue // <http://www.ec-patr.org/docdisplay.php?lang=en&id=755&tla=en>
- [9] John Couretas A Patriarch in Dire Straits // <http://www.orthodoxytoday.org/articles8/Couretas-Patriarch-in-Dire-Straits.php>
- [10] Archbishop Rowan Williams Bartholomew I // https://archive.is/20120912091428/www.time.com/time/specials/2007/time100/article/0,28804,1733748_1733757_1735535,00.html

«Ecumenical patriarch Bartholomew about the world and the Church. Personality and theology»

A.G. Ivanitskaya

Abstract. The article succinct thesis covers the activities of the head of the Patriarchate of Constantinople Patriarch Bartholomew. Examines the main theological ideas of the head of the Orthodox Church, public and ecumenicity the activities of the «green Patriarch». Illustrated the thesis of eco-spirituality.

Keywords: world, Church, identity, theology, ecumenism, the idea of freedom, human rights, tolerance

Довіра як чинник розвитку творчого потенціалу особистості у просторі освіти

В.І. Коновальчук

Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, Черкаси, Україна

Paper received 24.10.15; Accepted for publication 03.11.15.

Анотація. Наукова рефлексія творчого потенціалу людини визнається актуальною проблемою для подальшого поступального розвитку всього комплексу знань про особистість з метою оптимальної реалізації у загальнолюдських інтересах. Природа та сутність творчого потенціалу людини розглядається як явище багатогранне, складне, індивідуально своєрідне. Інтегративною складовою творчого потенціалу людини є духовність. Умовою повноцінної освіти на основі розвитку творчого потенціалу особистості є довіра. Дефіцит довіри спотворює сприйняття дійсності, породжує відчуження контактів та інформації, унеможливує взаємодію та пізнання.

Ключові слова: творчий потенціал, творчість, особистість, духовність, простір освіти, довіра

Вступ. Глобальні завдання відтворення творчого потенціалу людства як умова виходу із кризи та налагодження конструктивної динаміки суспільно-економічних процесів у світі на нинішньому культурно-історичному етапі передбачає розкриття і розвиток творчого потенціалу кожної людини. Свідченням вагомості та значущості цих завдань є визнання світовою громадськістю нового виміру соціально-економічного прогресу людства: індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Інтегративною складовою творчого потенціалу людини є духовність. Смыслотвірною функцією духовності є визначення змісту, якості і спрямованості людського буття і образу людини. Духовність є показником певної ієрархії цінностей, цілей і смислів, в ній зосереджуються проблеми, що належать до вищого рівня освоєння світу людиною. Духовний простір людини, як і простір духовної культури, у свій побудові передбачає «вертикаль», якою визначається напрямок розвитку «знизу» – «вгору»: від примітивного до досконалого, від буденного до сакрального. На відміну від традиційних для технократичної епохи орієнтацій на оптимальне для людини пристосування, до світу, максимальне використання його ресурсів задля наживи і прагнення домінувати над природою, духовні орієнтації забезпечують відродження гуманізму та злагоди, збереження світу. Необхідність антропоцентричної переорієнтації актуалізує низку проблем освітнього характеру, пов'язаних з пошуком шляхів «пробудження» духовного потенціалу особистості, виявлення чинників його розкриття та оптимальної реалізації у загальнолюдських інтересах.

Однією із умов здійснення буття людини у світі є довіра. Спроби осмислення феномену довіри здійснювалися ще древніми мислителями і продовжуються нинішніми дослідниками. Сутність феномену довіри досить влучно сформульований І. Антоненко: «...серед багатьох сил, які діють в суспільстві, однієї з них, часто непомітній і у багатьох випадках ігнорованій, належить разом з тим провідна роль в організації соціальної взаємодії і взаєморозуміння людей, ця сила – довіра» [1, с. 28]. Досвід культурно-історичного розвитку людства свідчить, що дефіцит довіри згубно впливає на соціум, а її наявність, навпаки, виявляє високу спроможність забезпечувати поступальний розвиток.

Короткий огляд публікацій за темою. Як наукова категорія довіра ще не отримала належного комплексного соціально-філософського осмислення, незважаю-

чи на досить глибоку наукову розробку в рамках соціокультурного, соціологічного і філософського знання. Напрацювання в області вивчення довіри часто важко з упевненістю віднести до соціологічної або філософської сфери наукового знання, оскільки соціально-філософське осмислення проблеми довіри неминуче заломлюється призмою соціологічного аналізу факторів формування і трансформації довіри в суспільстві. Найбільш повний аналіз феномену довіри і його соціокультурної обумовленості представлений у працях А. Селігмена, Ф. Фукуями [2, 3].

Слід зазначити, що соціально-філософський спектр дослідження довіри розгортається в контексті проблем соціального порядку, стабільності, соціальної та інституційної систем суспільства, процесів і структур. Особлива увага приділяється феномену довіри в теорії соціального капіталу, де її розглядають як найважливіший ресурс соціального капіталу. У цьому напрямку здійснюються змістовні дослідження як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Серед них особливе значення у науковій розробці проблеми довіри мають дослідження Ф. Фукуями, В. Столяр, В. Макеева, Е. Гідденса, Н. Лумана, Д. Коулмена, А. Селігмена [2, 3, 4, 10, 11].

Важливим є визнання вченими довіри у її соціальній цінності в якості значущого економічного активу будь-якої держави, який зазвичай використовується для інвестування і поліпшення якості життя населення, стабілізації і підвищення відчуття соціальної впевненості і захищеності. При цьому відзначається, що довіра є не лише економічним, але одночасно і моральним ресурсом, який мірою своєї дії здатний збільшуватися; якщо ж його не використовувати, то він може утилізуватися.

Проблема довіри часто привертає до себе увагу в рамках ризикологічної концепції. Ризикогенність сучасного світу і тенденції постійного наростання соціальних загроз підвищують роль та значущість соціальної довіри як механізму підвищення ступеню і почуття безпеки людини у суспільстві при зростанні рівня соціальної невизначеності і напруги. Змістовне висвітлення проблеми взаємозв'язку довіри і ризику представлено у працях Е. Гідденса, А. Селігмена, Н. Лумана, У. Бека [2, 4, 5]. Із зниженням рівня довіри у суспільстві автор концепції «суспільства ризику» У. Бек пов'язує збільшення ризиків в соціальному середовищі [5].

Соціокультурний аспект вивчення довіри ґрунтується на врахуванні багатогранності означеного феномена,

який вважається похідним від історичної, культурної, економічної, політичної, правової, психологічної і інших сфер і проявів людської діяльності і соціальних відносин. Згідно із соціально-психологічною точкою зору, довіра є фундаментальною складовою внутрішньоособистісного простору людини, однак, у просторі міжособистісної, міжгрупової взаємодії її функція полягає у забезпеченні зв'язку людини зі світом. Т. Скрипкіною були виділені фундаментальні функції довіри в житті людини, найважливіша з яких полягає в тому, що вона виступає умовою цілісної взаємодії людини зі світом [6]. У психологічних науках зосереджені основні надбання із дослідження природи довіри. Довіра розглядається як особистісна характеристика, як елемент спілкування та комунікації, як форма соціальної поведінки, організаційної поведінки, професійно-компетентної поведінки. Провідними у висвітленні аспектів проблеми довіри є роботи таких авторів, як К. Ясперс, К. Хорні, Е.Фромм, Е.Еріксон, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, А. Купрейченко, В. Зінченко та інші [7, 8, 9, 10, 11]. Так, А. Купрейченко [11] виявляє дві незалежні соціально-психологічні категорії: довіру і недовіру. На думку дослідниці оптимальне співвідношення довіри-недовіри задовольняє актуальні вимоги в ситуаціях соціальної взаємодії (зацікавленість в співробітництві і мирному співіснуванні разом із необхідністю уваги до заходів безпеки і контролю в потенційно небезпечних сферах і ситуаціях взаємодії підвищеної невизначеності).

Вивчення досвіду дослідження феномену довіри засобами міждисциплінарного підходу, дозволяє філософському дискурсу будуватися навколо культурно-історичних надбань гуманітарних наук: соціології, психології, економіки. Необхідність філософської рефлексії природи довіри, її сутності та значущості викликана явною недостатністю уваги філософів до цього складного феномену, зокрема, у галузі філософії освіти. Розробка проблеми довіри у руслі філософії освіти має виняткове значення для її вирішення, оскільки у освіті закладається основа ціннісних орієнтирів та стратегічного спрямування розвитку особистості. Простір освіти є змістовним джерелом, базисом і передумовою соціалізації та розвитку творчого потенціалу людини.

Метою статті є виявлення сутності феномену довіри як умови повноцінного розвитку творчого потенціалу особистості у системі освіти.

Матеріали та методи. Наукова рефлексія творчого потенціалу людини є ланкою, яка єднає концептуальні знання про людину і прикладні аспекти її пізнання і тому має важливе значення для подальшого поступального розвитку всього комплексу знань про особистість. Вчення про потенціал людини, складає великий блок знання у складі філософської антропології. Потенціал людини традиційно розглядається через її потреби і здібності, які є внутрішньою стороною буття і її інтегральними якостями.

Історико-філософський досвід осмислення потенціалу людини напрацьовувався в руслі різних типів світогляду: народний досвід, міфологія, релігія, мистецтво, наука. Потенціал людини пов'язували із її природними якостями, обставинами життя, вихованням, зовнішнім досвідом, локалізували головну силу людини в її розумі як його власному, незалежному від надприродного

начала, змісті. Інші стверджували первинність і самостійність духовного начала людини, вбачаючи її силу і свободу в самонародженому знанні, в абсолютній активності духу або відносній активності людської душі. Однак, вся проблематика розгорталася, по суті, навколо різних уявлень про розум як сутнісну силу людини, про шляхи здобуття людиною цієї сили, про джерела і характер пізнавальної діяльності людини.

Мислителі різних досить впливових філософських течій у різні часи традиційно використовують поняття «потенціал», «потенція» як загальні філософські категорії. У найбільш узагальненому трактуванні потенціал людини розглядається як її внутрішня властивість, яка має здатність розгортатися як під впливом зовнішніх стимулів, так і стимулів саморозвитку, що диктуються внутрішньою індивідуальною логікою розвитку людини, структурою її здібностей і потреб.

Своєрідне розуміння потенціалу людини пропонується у вченні про розумну душу Аристотелем. Роздуми Аристотеля і його інтерпретація О. Лосєвим свідчать про те, що потенціал людини являє собою складне утворення, яке визначають не лише потреби і здібності, але і ще якісь глибинні, сутнісні параметри, які певною мірою проявляються у потребах і здібностях О. Лосєв зазначає, що центральну позицію Аристотеля визначає «обов'язковий і загальний творчий принцип співвідношення ейдосу, або форми, і матерії. Це означає, що уречевлення ейдосу, втілення форми в матерії, будь-яка річ як продукт взаємодії форми і матерії є результатом творчості. В основі цього процесу лежать чотири принципи: матерія, форма, діюча причина, певна доцільність» [12, с. 322]. Таким чином, Аристотель у означених чотирьох принципах практично вибудовує логіку процесу творення – логіку розгортання творчого потенціалу людини в істотних його характеристиках. Важливо, що має місце ефект перенесення процесу творчості людини, на одухотворення світу людиною, на природні процеси, на рух світу в цілому. Незважаючи на історичність аристотелівського вчення нам імponує представлена філософська теорія, що виявляє «логічну структуру, яка необхідна для того, щоб відрізнити механізм від організму і щоб поширювати цю органічність на весь космос» [12, с. 322], яка співзвучна сучасній ідеї космогенезу людини. Саме з науковою розробкою цієї ідеї відкриваються нові можливості для розвитку уявлень про природу людини і її потенціал, що пов'язані з ідеєю живого космосу і роллю людини в збагаченні космічного інтелекту, із концепцією індивідуальної «ноосфери» людини, уявленням про етичний інтелект, про синтез Істини, Добра і Краси у людському пізнанні і творчості, ідеєю соборності і людської всеєдності у взаємодії із Землею, Природою, Космосом.

Синтезом філософських і природничо-наукових уявлень про світ і людину є вчення Живой Етики [9]. Згідно із переконанням авторів Живой Етики, головним фактором життєдіяльності та еволюції індивіда і соціуму (як і всієї природи) є його енергообмін із навколишнім середовищем. Ключова роль у процесах енергоінформаційної взаємодії живих систем із Космосом належить психічній енергії. Психічна енергія вважається одним з основних факторів, що обумовлює духовно-моральний і творчий потенціал і активно впливає на всі аспекти соціального буття. Потенціал психічної енергії

і її якісне вираження у свідомості кожного індивіда суто індивідуальні і залежать від рівня його розвитку. На думку авторів Живої Етики, оволодіння людством високим (у порівнянні з іншими видами живих істот) рівнем психічної енергії тим самим накладає на нього і особливу місію щодо природного світу, що виявляється в необхідності позитивного, еволюційного застосування цієї сили. Найважливіша місія людства, на думку авторів Агні Йоги, полягає саме в здійсненні гармонійного енергообміну з Космосом і продукуванні позитивного, еволюційного типу психічної енергії, що сприяє еволюції світобудови: «... людство є акумулятором і трансмутатором високої енергії, яку ми домовилися називати психічною. Значення людства в тому, щоб трансмутовати у свідомості цю енергію і шляхом ієрархії спрямовувати її у вищі сфери» [13, с. 296].

Для здійснення цих завдань виявляється непридатним традиційне для нинішнього часу активне культивування і впровадження раціональних технологій з метою стимулювання розвитку певних параметрів особистості або окремих її компонентів. Як наслідок – втрата ідентичності, залежність від ситуативних цінностей, відхід чи блокування накопиченого віками досвіду самопізнання, духовного потенціалу, залежність, яка із людини – суб'єкта творчої життєдіяльності перетворює її на об'єкт, що підпорядкований примітивному принципу «стимул-реакція» і робить подагливою до маніпулювання, актуалізує тенденції до егоцентричного самоствердження.

Результати та їх аналіз. Неодмінною умовою освіти є гуманізації міжособистісних взаємин, які постають як унікальна основа для повноцінного розвитку особистості. Обґрунтування процесу становлення творчої особистості з необхідністю вимагає виявлення чинників творчого саморозвитку кожного індивіда. У зв'язку із назрілою необхідністю розробки цієї проблеми винятково цінною є філософська спадщина М. Бубера. Освіта розглядається дослідником як ненавмисний, неціленаправлений вплив на учня, який відбувається в умовах спільної діяльності. Для М. Бубера виховання і навчання – це менш за все технологія. Це таїнство, яке, на переконання автора, не можливо змоделювати і здійснити ніякою технологією.

Для забезпечення цього центрального в освітньому процесі моменту таїнства М. Бубер вводить поняття – «ввімкнутого сприйняття». Мова йде про не про природний пізнавальний процес, а про явище душевно-духовного рівня, про особливий тип людських стосунків. «Ввімкнуте сприйняття» визначається ставленням учителя до учня на абсолютно безкорисливій основі: «дитина вірить, що вчитель не переслідує стосовно неї власних цілей і щиро приймає участь в її долі; що він, учень, став частиною життя вчителя, який зацікавлений в його людському щасті. Окрім цього, дитина має бути упевнена, що в ній бачать в першу чергу особистість, гідну поваги, а не просто учня...» [14, с. 96]. Лише на цій основі, вважає Бубер, народжується в душі дитини довіра, і не тільки до конкретної людини, але до людей взагалі і ще ширше – до світу. Бубер вважає, що там, де немає довіри, немає і справжнього знання. «Довіра до вчителя означає знання. Ненадійний світ кидає юну душу на сваволно долі, прирікаючи її на розчарування,

а знання захищає її – знання того, що існує людська істина, істина людського існування. І не просто існує, а втілена в учителі» [14, с. 97]. Однак, довіра – не може розглядатися у якості засобу для досягнення успіху в навчанні. Довіра є самостійною цінністю і запорукою успіху, успіху в вихованні, яке філософом розумілося як народження особистості, як таїнство духовного становлення людини.

Почуття довіри-недовіри в психіці людини з'являється дуже рано, на досвідомому періоді її розвитку. Раннє формування накладає відбиток на весь перебіг життя і нерідко справляє враження генетичної обумовленості. Американський дослідник Е. Еріксон [15] розглядав почуття глибокої (базисної) довіри в якості фундаментальної психологічної передумови усього життя. Це почуття формується на підставі досвіду 1-го року життя дитини і перетворюється на установку, що визначає її ставлення до себе і до світу. Під довірою Еріксон мав на увазі прийняття себе самого і почуття незмінної прихильності до себе інших людей. З психотерапевтичної точки зору, відчуття глибокої довіри до себе, до людей, до світу – це наріжний камінь здорової особистості. Різке зниження довіри і превалювання глибокої недовіри проявляється у формі вираженого відчуження, що характеризує осіб, які «втікають у себе», якщо виявляється розлад з іншими людьми або з самими собою. Таку втечу найбільш яскраво демонструють особи, у яких простежується регрес до стану повного відчуження, відмови від їжі, зручностей, прихильностей, будь-яких контактів. Довіра значною мірою є сутністю емоційної і погано раціоналізованої сфери психіки. Вона несвідомо блокує розвиток творчої активності та реалізацію творчого потенціалу. Одна з ідей концепції Е. Еріксона полягає в тому, що довіра і недовіра змінюються в процесі особистісного розвитку людини. На різних етапах вікового розвитку людини довіру і недовіру можуть посилюватися або слабшати залежно від особистого досвіду, соціального оточення, вікових особливостей.

Висновки. Довіра характеризує своєрідність особистісного світогляду, системи життєвих пріоритетів і цінностей людини і особливості розвитку і розгортання її творчого потенціалу. Довіра спочатку формується на несвідомому, інтуїтивному і дорациональному рівні. Відсутність довіри – умова дезадаптації, зростання рівня невдоволення, конфліктності, тривожності, депресії. Відсутність довіри спотворює сприйняття дійсності, породжує відчуження контактів та інформації ускладнює взаємодію. У результаті філософських дискурсів виявлено, що довіра є розвивальним механізмом всієї системи особистості. Соціально-психологічне знання виявляє значущість довіри як інструменту забезпечення ефективного спілкування. Довіра обумовлює соціальну поведінку особи, стан групи, узагальнені очікування і є каталізатором процесу прийняття рішень та взаємодії. Практична цінність довіри у освітньому просторі полягає в забезпеченні продуктивного функціонування пізнавально-розвивальної системи. Довіру доцільно розглядати у якості базового ресурсу, який впливає на змістовні параметри простору освіти, якими забезпечується становлення творчої особистості, і, перш за все, динаміка її життєтворчості.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Антоненко И.В. Социально-психологическая концепция доверия. – М.: Изд-во «Флинта»; Изд-во «Наука», 2006. – 480 с.
- [2] Селигмен А. Проблема доверия. М.: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
- [3] Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. М.:Изд-во АСТ, 2004.– 730 с.
- [4] Гидденс Э.Устройство общества: очерк теории структуризации. М.:Академический Проект, 2003.– 528 с.
- [5] Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельник и Н. Федоровой. - М., 2000. – 384 с.
- [6] Скрипкина Т.П. Психология доверия. М.:Академия, 2000. –264 с.
- [7] Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Пер. с фр. В. Большакова. – М.: Академический Проект, 2006. – 208 с.
- [8] Фромм Э. Искусство любить / Пер. с англ.; ред. Д.А. Леонтьева. – 2-е изд. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. – 224 с
- [9] Зинченко В.П. Психология доверия // Педология, 2000, № 2.
- [10] Психология доверия и недоверия : научное издание / А.Б. Ку-прейченко ; Рос. акад. наук, Институт психологии. – М. : Ин-т психологии РАН, 2008. – 571 с.
- [11] Социальная психология : [учебн. пособие] / Л.Г. Почебут, И.А. Мейжис. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 672 с.
- [12] Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. М.: Молодая гвардия. 1993. –383с.
- [13] Агни Йога: Живая Этика. В 5-ти томах (комментарии, приложение, глоссарий). Москва, 2004
- [14] Бубер М. Избранные произведения / [Пер. с нем. Н. Барتمان Н. Вступ.ст. Н. Прата – Репринт с изд. 1979]. – Иерусалим.: Алия, 1989. – 345 с.
- [15] Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. Толстых А.В. -. М.: Издательская группа "Прогресс", 1996. – 344с.

REFERENCES

- [1] Antonenko, I.V. Social-psychological conception of trust. – M.: Publishing house «Flinta»; Publishing house «Nauka», 2006. – 480 p.
- [2] Seligman, A. Problem of trust. M.: Idea-Press, 2002. – 256 p.
- [3] Fukuiama, F. Trust. Social virtues and the way to prosperity. M.:Publishing house АСТ, 2004.– 730 p.
- [4] Giddens A.The constitution of society: outline of structuration theory. M:Академический Proekt, 2003.– 528 p.
- [5] Bek, W. The society of risk. On the way to the second modern / Tr. From German. V.Sedelnik and N. Fedorova. – M., 2000. – 384 p.
- [6] Skripkina, T.P. The psychology of trust. M.:Akademia, 2000. – 264 p.
- [7]. Horni, K. Neurotic personalityof our time / Tr. from French. V. Bolshakova. – M.: Akademicheskii Proekt, 2006. – 208 p.
- [8] Fromm, E. The Art of Loving / Tr. from English; Edited by D.A. Leontyev. – 2nd edition. – Saint Petersburg.: Publishing house «Azбуka-klassika», 2007. – 224 p.
- [9] Zinchenko, V.P. Psychology of trust // Pedology, 2000, № 2.
- [10] Psychology of trust and distrust [Text] : scientific edition / A.B. Kupeichenko ; Russ.akad. of science, Institute of psychology. – M. : Institute of psychology RAN, 2008. – 571 p.
- [11] Social Psychology / L.G. Pochebut, I.A. Meidgis. – Saint Petersburg: Piter, 2010. – 672 p.
- [12] Losev, A.F., Taho-Godi, A.A. Platon. Aristotel. M.: Molodaia gvardiia. 1993. –383 p.
- [13] Agni Yoga: Live Ethics. In 5 volumes (comments, supplement, glossary). Moscow, 2004.
- [14] Buber, M. Selected works / [Tr. from German. Bartman N. Opening chapter by N. Prat – Reprinted from published in 1979]. – Jerusalem.: Aliia, 1989. – 345 p.
- [15] Erikson, E. Identity: youth and crisis: Tr. from English / General editorship and preface by Tolstyh A.V. – M.: Publishing group "Progress", 1996. – 344 p.

Trust as a factor of personality's creative potential development in education space

V.I. Konovalchuk

Abstract. Scientific reflection of the creative potential of the personality is defined as a challenging problem for further progressive development of the whole complex of knowledge about personality with the aim of appropriate realization in universal interests. Nature and essence of the creative potential of the personality is considered as multifaceted, complicated individually original phenomenon. Spirituality is an integrative constituent of person's creative potential. Trust is the condition for adequate education on the basis of creative potential development. Deficiency of trust distorts reality perception, causes alienation of contacts and information, disables cooperation and cognition.

Keywords: *creative potential, creativity, personality, spirituality, education space, trust*

Ecological Problems of Ukraine after World War II

G. M. Chepurda*

Cherkasy State Technological University, Cherkasy, Ukraine

*Corresponding author. E-mail: anna_chepurda@ukr.net

Paper received 24.10.15; Accepted for publication 25.11.15.

Abstract. It is found that the quality of work for land irrigation and drainage was poor, which ultimately led to a number of problems: the flooding of fertile land, reshaping of the coast. The influence of important hydrodynamic factor, which was wind waves, as well as the attempts of the Soviet government to overcome the negative effects of human impact in 1960, which appeared in an attempt to create ravines and gullies shelterbelts was examined. However, the planned volume of work on the creation of protective forest plantations in areas of reservoirs was not fully completed. The causes of the erosion control work plans failure were discovered. The article noted the fact that the transformation of river systems under the influence of economic activity changed the natural processes of water quality irrigation sources formation.

Keywords: *hydraulic engineering, irrigation, planting shelterbelts, anti-erosion works, land reclamation*

A resolution «On plan shelterbelts, implementation of grassland crop rotation, construction of ponds and reservoirs to ensure high and stable yields in the steppe and forest-steppe regions of the European part of the USSR» was adopted on October 20, 1948 by which an active work on the implementation of the plan began in Ukraine. This was the beginning of the enforcement of the Great plan of nature transformation. This work continued with varying intensity of the 60-ies of the XX century. During this period a huge amount of work on forestation of the steppes, drainage of wetlands, creation of reservoirs, irrigation canals, ponds and reservoirs was really done. However, one should ask a question what was the result of the implementation of measures envisaged by the above-mentioned Resolution.

At one time L. Sumsky, M. Myhaylyuchenko, Y. Teleshek, M. Cherkasova, M. Zhurba, B. Boreyko, G. Dobrovolsky researched the problem [1]. However, modern research opportunities and access to the sources highlight the still little-known stories of these problems.

The article is a study of environmental impacts and drainage works which were carried out according to the Great plan of nature transformation in Ukraine.

Implementation of developed and included into the Great plan of nature transformation measures to change the nature often left much to be desired. This was due to a number of reasons: changes in the apex of power in relation to changes of the Great plan of nature transformation, lack of funds, neglect of local authorities and administration of a number of farms. The whole set of reasons led to the fact that in the early 60s of XX century Great plan to transform nature was gradually minimized and have not brought it to its logical conclusion.

It is clear that in such circumstances a number of works were executed poorly, and even more so when their performance is practically not taken into account, which may have the consequences for the environment.

Great damage in Ukraine was caused by the creation of «man-made seas» – Kanev and Kiev reservoirs that buried hundreds of thousands of hectares of fertile land. Only in the construction of the Kakhovka reservoir a unique horse yields smooth (60 thousand ha) was flooded [2, p.384].

Generally in the USSR in the 60s of XX century there was flooded 4.2 million ha of agricultural land area in un-

der-developed regions. A researcher (geographical sciences) O. Lyesnova mentioned that in Ukraine as a result of the creation of the cascade of hydropower stations on the main river 600 thousand ha of the best fertile land was lost.

Taking into account that creating of the reservoirs disturbed the dynamic natural equilibrium and reorganization of the coast – erosion began, as well as sliding or accumulation of deposits.

According to the Ministry data in early 1960s reservoirs along the coastal strip had 40 fiercely-beam systems and many individual gullies. Because of the strong current ravines and destruction across the shores by flooding, landslides, narrow beam backwater poured [2, p.10].

As scholars recognized ravines grew toward watersheds, inflicted considerable damage to the valuable land, flooded the roads [3, p.11].

There was rinsing of the fruit-bearing layers of soil. It happened because of the excavation of slopes. For example, this happened with fields of collective farm named after Lenin, adjacent to the beam Mykytynska. As a forester of the Gavrilovsky Forestry P.A. Lehkostup proposed, it was necessary to change the cutting of the fields and perform plowing across the slope, while the collective farms «The path of communism», «Zarya kommunisma» carried plowing in order to increase the crop area, which contributed to the erosion of the slopes [4, p.8].

The basic hydrodynamic factor – wind waves. The height and morphology of the coast also affect the intensity of their reorganization, convex slopes eroded faster and erosion rate increases with the slope. Sloping beach with a slope of no more than 2 – 4 degrees usually not blurred. With increasing height shore erosion rate is also reduced due to the rapid formation of shoals.

Currently the coastline of Dnipro reservoirs is 3079 kilometers, of which 1,110.9 kilometers – abrasion-erosion banks that need fixing. Due to destruction of the coast there were lost 6,176 hectares of land. Over the past 35 years the reservoir has received more than 337 cubic meters of product destruction shores. This often happened because of low technological culture of agricultural workers. S. Moyseyenko, a forester of Velike Lepetyhske Forestry of the forestry enterprise Kahovsky in the memorandum informed the head of Kherson Interregional forestry management that in the Velike Lepetyhske, Hornostayiv-

ka and other regions there was the most exposed strip of coastal erosion in Kakhovka reservoir with a system of gullies and ravines. Some managers and users have been fighting unsuccessfully with soil erosion, on the contrary, their actions have contributed to intense erosion, landslides and washouts of arable horizon. For example, farm «Seaside» in Hornostayivka district had beam horticulture, land adjacent to the farm, and the square of land number 66 for the purpose of state forest planting of grass. The effect was bad, plowed layer was washed by the waters [4, p.7].

Trying to overcome the negative effects of human impact government adopted a special resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR № 638 of April 30, 1960 «On organization of the combat with soil erosion on the territory of the USSR» [4, p.1]. However, its effective execution could not be reached.

From 1932 to 1956 in Ukraine there were created forest stripes. However, the hydrographic network of agroforestry was made in limited quantities. In catchments that have been used in agriculture, at the time there was not a complete erosion of forest plantations system yet [5, s.124].

In many cases, planting protective forest plantations in ravines and on steep disagreed with the construction of waterworks on strengthening ravines. The result was the further erosion and shelterbelts destroyed [3, p.5].

In the memorandum of Gavrilovsky Forestry forester P.A. Legkostup to the Head of Kherson Interregional forestry management and afforestation shelter V.A. Ponomarenko indicated that in the Novo Vorontsov district, Kherson region most part was subjected to erosion, as well as coastal strip with a system of beams and ravines that are adjacent to the Kakhovka reservoir [4, p.8].

Moreover, there was no fully completed the planned volume of works on creation of protective forest plantations in areas of reservoirs.

The amount of work on afforestation, erosion and eroded lands along the shores of reservoirs was carried out in accordance with the technical projects made by the expedition «Ahrolisoproekt» in 1952 [6, p.14]. However, greater difficulties in achieving planned afforestation began in the second half of 1950.

According to the technical design of protective plantings along the shores of Kakhovka reservoir had to be created in the period from 1956 to 1962 and occupy 5685 hectares in Kremenchug reservoir creating all kinds of protective planting area of 4485 hectares had to be completed in 1959. But that year the plan was performed 85.2% and 51.8% [3, p.12].

For the Kremenchug reservoir creating of all kinds of protective plantations had to be completed by 1959. But with the total area of 4,485.3 hectares in 1959 work was done only for 2,323.38 hectares or 51.8% of the plan [5, p.4].

Plans of afforestation of reservoir banks were not performed in the 1960s. So, according to reports of the Main Directorate forestry and logging the Council of Ministers of the Ukrainian SSR in early 1961 from the planned afforestation of Kremenchug reservoir (1023 ha) were made only 639 hectares and from the planned afforestation of Dneprodzerzhinsk reservoir (2327 9 thousand ha) were made only 176 ha [6, p.5].

Forestry could not cope with the volume of all the works that belonged to them. The reasons are as follows: failure to obtain technical project for carrying out afforestation reservoirs, lack of sufficient manpower (e.g. in Kremenchug reservoir all the work had to be performed by one Zhovnynske forestry), areas which were subject to afforestation were not suitable for the use of tractors for this work, it required more manual labor [6, p.5].

This only leads to attempts in emergency mode to execute all volume of the work. A striking example is the conduct of afforestation channel in the Donetsk region. In the same area with the total area of sowing and planting forest in state forest on the channel Seversky Donets – Donbass there were planted 75 hectares with terms of 49, or 153.1%, and in Artemovsk reservoir channel there were planted forest crops on an area of 45.5 hectares, all possible to afforestation area. In Grabowski reservoir 22 hectares of forest crops were planted on an area of 32 hectares. In total in reservoirs 77 hectares or 114.9% of land was planted [5, p.3].

According to the Head of Ukrainian State Forestry F.Osadchyy information to the Council of Ministers of the Ukrainian SSR in March 1960, due to mass fallouts on the Dniester wetlands for agriculture, and too poor care of the spawning areas of fisheries management organizations, fishing catches in the Dniester area decreased, compared with pre-war period, in 10 times [1, p.56]. He anxiously warned that tens of kilometers along the land borders of the Ukrainian SSR above all fenced dams. Thus recent spawning lower reaches of the Dniester completely deprive fish natural reproduction base [1, p.55].

Threatening situation of fisheries in the early 50-ies exists in the Dnieper basin. A Decree «On measures to increase fish stocks in Dnieper River and its tributaries» was issued. This resolution envisaged two reserves – Ust-Pripyat and Middle Dnipro.

But after the construction of Kakhovka and Kremenchug reserves the entrance of the river was blocked for spawning sturgeon, with which Dnipro previously was famous [1, p.51].

Moreover, due to erosion and the creation of man-made sea riverine landscape intensified the process of blue algae blossom, which poses a serious threat to human health directly.

Considerable damage the ecological situation in Ukraine caused the steppe zone and construction of irrigation canals. Primarily this is due to negligent of performance of the builders' duties, so that most of the channels when transporting it lose water by 50 – 80% of that goes into the ground [1, p.105].

Pivnichnokrymsky channel that was built without a waterproof film inflicts serious harm and drainage situation in Northern Crimea. A sprinkler system passing through the Kherson region near Askania Nova started flooding unique virgin lands of Ukrainian steppe.

The fact that the transformation of river systems under the influence of economic activity changed the natural processes of formation of water quality sources of irrigation. The main features of the transformation of river systems in Quaternary: reducing runoff mouths; overregulation runoff of hydrographs divergence with the creation of channels increasing cultivated land and siltation bed

products of water erosion, increase of base erosion, drainage and irrigation [2, p.133].

Analysis of changes as sources of irrigation in beds of major rivers in Ukraine (Dnieper, Dniester and Southern Bug, Danube, Seversky Donets) showed that in 1956 (before the large-scale irrigation) generally increased pH, salinity of water, its aggressiveness towards concrete and metals, the ability to cause irrigation water salinity, alkalinity of soils and surface fouling of pipelines and valves [2, p.133].

During the restructuring, in 1985 work on the expansion and modernization of irrigation systems created in the USSR, have been terminated, and the system was destroyed and put out of order. As a result, agricultural water supply was decreasing and in 2004 hovers around 8 km – 3.4 times less than in 1984. In 1980 the forest belts planting was carried out at a rate of 30 thousand ha per year.

An ambiguous situation was with the impact of land drainage works. Back in 1946, when the Ukrainian village of rampant hunger, the initiative was launched by Khrushchev economically unjustified for the development of the floodplain of the Dnieper, its tributaries Irpin, Ostra and other rivers [3, s.356].

In mid-August 1947 the Central Committee of the Communist Party of the Ukrainian SSR and the Republic of Moldova adopted a joint resolution «On implementation of the tasks set by Comrade Stalin on irrigation arid areas of Southern Ukraine», and on October 18 of the same year there was adopted the Resolution «On development of irrigation and drainage of the river Irpen in the Kiev region», which was supposed to cover 2,152 hectares [4, p.6].

In 1948 an active work on reclamation of Irpen began. And in the early 50-ies of the XX century and more recently, game rich in fish and overflowing with picturesque river floodplain meadows were destroyed. River was leveled and transformed into a direct channel. A light layer of peat on the banks of Irpyń subsequently because of the blowing wind began performing sand [2, p.101].

An important component of the plan was the transformation of nature and land drainage of Ukrainian Polissya. It should be noted that such intent existed in the prewar period. But then realization of these plans a war has prevented. Great plan to transform nature had to be provided for 15 years to drain about 4 mln. ha, including 1897 in the Ukrainian SSR [3, p.100]. In general a transformation of Polesie envisaged the building of 37 reservoirs and 2100 ponds, leveling 24 thousand km a year, draining 4,810 thousand ha of wetlands (1,897 thousand in Ukraine), the construction of 81 hydroelectric power plants [3, p.100].

However, after the start of a large-scale campaign for land reclamation and drainage of wetlands, which actively unfolded after 1948, it was found that despite the expected impact on reclaimed lands mowing grass has not increased, but rather decreased [2, p.356].

So, the quality of work for land irrigation and drainage was poor, which ultimately led to a number of problems: the flooding of fertile land, reshaping of the coast. The influence of important hydrodynamic factor, which was wind waves, as well as the attempts of the Soviet government to overcome the negative effects of human impact in 1960, which appeared in an attempt to create ravines and gullies shelterbelts was examined. However, the planned volume of work on the creation of protective for-

est plantations in areas of reservoirs was not fully completed. The causes of the erosion control work plans failure were discovered. The article noted the fact that the transformation of river systems under the influence of economic activity changed the natural processes of water quality irrigation sources formation.

Almost immediately after the implementation of the tasks assigned to the Soviet society shared by the Council of Ministers and the Central Committee of the CPSU (b) on October 20, 1948 «On the plan of the shelterbelts, implementation of grassland crop rotation, construction of ponds and reservoirs to ensure high and stable yields in the steppe and forest-steppe regions of the European part of the USSR» works devoted to coverage of various aspects of the Great plan of nature transformation began to appear.

In the first half of 1950 more detailed work began to appear, the authors have conducted an analysis of the climatic conditions of forest-steppe and steppe regions of Ukraine. In this period, works of the authors such as D. Hook, I. Romanenko, V.N. Sukachev, LM Sumy, P.S Slipchenko appeared.

The next phase (1960s – mid 1980s) of the Soviet-era historiography themes reflected some intensification of writing the researches on a problem raised by us. The works dedicated to the great constructions on the Dnieper river appeared. We already know P.S. Slipchenko with a group of other writers, including A.B. Bocharnykov, B.I. Rutkowski, A.A. Zhukov and L.M. Osypchuk, they published their work «Experience of the construction of the canal Dnepr – Krivoy Rog», which analyzed and summarized the experience of building of a new main channel. L.G. Budkina also analyses this period of creating Kremenchug reservoir and its consequences for surrounding areas. However, the author highlights the problems rather one-sided.

Disclosure of the role and place of the Communist Party during the implementation of the Great plan of nature transformation was in a small book of stories by P.Y. Koshelev. There was notable at that time the work of D.F. Virnik «Development of National Economy of USSR: 1917 – 1967».

In the early 80-ies of XX century the first works began to appear, whose authors try, as far as possible in contemporary terms, to reflect critically the impact of human activity on the environment. In particular, V.E. Boreyko in his «History of Nature conservation of Ukraine (X century – 1980)» attempted to show the history of nature conservation in our country.

The new stage of the Soviet historiography of the theme we have chosen is associated with the beginning of Gorbachev's «perestroika» (mid 1980s – 1991); at this time the works of such scholars as V. Jamal, M.M. She-myakin, B.R. Buldey, V.M. Tribunskii, Y. Babenko and B.A. Faybyshenko appeared.

New political processes that began in Ukraine in the early 1990s and the declaration of its independence, started the post-Soviet, modern historiographical period. It is under the review of the Soviet concepts in the study of post-war events and phenomena of that period. Some stories on implementation of measures according to the Great plan of nature transformation, seen at this time in the works of V. Lytvyn, B.D. Payovik and P.G. Vaku-lyuk, who gives a positive assessment of the Great plan of

nature transformation as the one program activity that contributed to the reforestation in Ukraine.

Thus, in the Soviet and post-Soviet period many subjects related to the study of climatic conditions of Ukraine has been studied, as well as their impact on the level of agricultural productivity, development and practical implementation of the Great plan of nature transformation and the study of economic and environmental consequences of its implementation. However, despite the achievements, the topic we raised is poorly studied, there are no special generalization works. This is the necessity of further research and comprehensive coverage.

So, unfortunately, Great plan to transform nature and

(even to the greater extent) its physical implementation had significant shortcomings, caused mainly by insufficient considering and understanding of steppe ecosystems.

After all, serious anthropogenic interference with the natural environment of the Dnieper basin has led to a wide range of changes – changes from minor to complete destruction of ecosystems not only of the river and its tributaries, but flooded areas and coastal land. Comprehensive assessment of ecological state of reservoirs helped to identify its main negative factors: anthropogenic pollution, over-regulation of the Dnieper River and its tributaries, re-contamination. These factors were closely intertwined and conditioned each other.

REFERENCES

- [1] Sumsyy, L.M. Great constructions of the communism / L.M. Sumsyy. – Kiev.: Rad. Sk., 1951. – 72 p.
- [2] History of Ukrainian Economy / B.D. Payovyk. – Kiev.: Yuridichna knyga, 2004. – 384p.
- [3] M.T. Reduction of erosion // M.T. Myhaylichenko. – Kiev.: Urozhay, 1987. – 152 p.
- [4] Budkina, L.G. Influence of the Kremenchuk Reserve on a nearby territory / L.G. Budkina. – Kiev.: Naukova dumka, 1971. – 16 p.
- [5] Boreyko V.E. History of nature conservation in Ukraine (X century – 1980) / V.E. Boreyko. – Kiev.: Naukova dumka, 1997. – V. 2. – 1941 – 1980. – 192 p.
- [6] Zhurba, M.G. Increasing of the water quality / M.G. Zhurba. – Moscow.: Agropromizdat, 1990. – 133 p.

Розвиток Волині в ординський період (друга половина XIII – початок XIV ст.)

А. Пословська*

кафедра археології, давньої та середньовічної історії України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
*Corresponding author. E-mail: poslovska91@mail.ru

Paper received 25.08.15; Accepted for publication 05.09.15.

Анотація. У статті охарактеризовано розвиток Волині ординського періоду. Територія Волинської землі була політично залежною від Орди, проте в її адміністративну структуру не входила. На основі археологічних джерел досліджено як негативні зв'язки регіону зі Сходом, так і позитивні. Відображенням негативних контактів були військові дії, результатом яких стали руйнування. У другій половині XIII – на початку XIV ст. на Волині виділено ряд елементів характерних для типово східної цивілізації. Це поширення кашинної кераміки, будівель східного типу, східного озброєння. У цей період у регіоні відбувається співіснування двох цивілізацій.

Ключові слова: ординський період, Волинь, археологічні джерела, кашинна кераміка, будівлі східного типу, східне озброєння

Вступ. У сучасній науці актуальним залишається вивчення ординського періоду на території України. Територія Волині не є винятком. Період другої половини XIII – початку XIV ст. є найменш дослідженим, а ряд проблем дискусійними. Нижня хронологічна межа цього дослідження – 1241 р., а верхня – початок XIV ст. (до 1320 р.). Тобто залежність Волині від Орди існувала приблизно 80 років. Цей період важливий для Волині в тому плані, що коли в Середньому Подніпров'ї державність припинилась у 1240 р., то на Волині вона продовжується довше.

Традиційно сформувалась загальна думка істориків про занепад українських земель після погрому 1240–1241 рр. Однак археологічні джерела свідчать не тільки про занепад, але й про досить швидке відновлення. Окремо у даному дослідженні стоїть проблема визначення ступеня політичної залежності від Орди, яка буде розглядатись побіжно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми історії Волині ординського періоду привертала увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Окремі питання даної проблеми розглядалися ще у працях О. Цинкаловського [23], А. Медведєва [10] та П. Раппопорта [16]. Важливими для цього дослідження є археологічні джерела. Матеріали розкопок пам'яток Любомля, Володимира, Каменя опубліковані у працях М. Малевської, Є. Шолохової [9], О. Златогорського, С. Панишка [5; 13]. Широкий спектр проблем, пов'язаних з історією Волині ординського періоду, дозволяють з'ясувати дослідження С. Терського [18; 19; 20; 21]. Результати археологічних розкопок Кам'янця опубліковані у праці О. Башкова та О. Юва [1]. Для розуміння становища Галицько-Волинського князівства у політичній структурі Улусу Джучі важливою є стаття С. Панишка [14]. Проблеми фортифікації Південної Русі досліджував у своїй роботі Ю. Моргунов [12]. Історіографічне значення для розкриття даної проблеми мають також роботи О. Русиної [17], Ф. Шабульдо [24], В. Якубовського [25], А. Федорука [22].

Мета роботи – показати як змінилась уява про розвиток Волині в ординський період із залученням археологічних джерел.

Виклад основного матеріалу. Ступінь залежності держави Романовичів від Сараю в другій половині 40-х рр. XIII ст. не варто перебільшувати, адже головну увагу в цей період монгольська ставка приділяла

Північно-Східній Русі та Подніпров'ю. Важливо, що на Волині ординського періоду територія, адміністрація, право, тобто її державні атрибути збереглися. На цій території не проводився перепис населення і не було баскаків, що було прямим втручанням у справи князівської адміністрації. Встановлення ступеню залежності князів від Орди напряму пов'язане з частотою поїздок в Орду, а також з часом, проведеним там. Проте часті поїздки характерні для князів Північно-Східної Русі. Літописні згадки про поїздки волинських князів у Орду є поодинокими. Однак, територія Волинської землі була політично залежною від Орди, але, що важливо, в її адміністративну структуру не входила. Явною ознакою залежності є факт зустрічі галицько-волинськими князями Бурундая на кордоні. Проте не такою була залежність Галицько-Волинського князівства як залежність північно-східних земель Русі.

Територія Волині потрапила у сферу впливу Орди. Археологічні свідчення зв'язків Волині зі Сходом даного періоду двоякі. З однієї сторони – негативні. Це залежність, виразником якої були військові дії, і в результаті – руйнування міст (деякі з них татари завоювали, в інших розібрали укріплення). З іншої сторони, виділяємо позитивні зв'язки – торгівельні контакти, поширення кашинної кераміки, зброї східного типу. Перша та друга сторони перебувають у логічному взаємозв'язку.

На ординський період припадає друга половина правління Данила Романовича. У 1241 р. монгольське військо спустошило центральні області Галицько-Волинського князівства, йдучи в Угорщину та Польщу. Володимир був одним з тих міст, які військо хана Батия взяло штурмом наприкінці зими 1241 р. [21, с. 45]. До археологічних свідчень спустошень міста у цей час можна віднести братську могилу з рештками зброї поблизу Київських воріт, яку було випадково виявлено у 1930 р. [23, с. 206]. Перехід через Волинь орд Батия, завдав великих руйнувань Лучеську, проте серйозно не впливав на подальший розвиток міста [20, с. 24]. Під час походу орд Батия Пересопниця не зазнала тих великих руйнувань, результати яких спостерігаємо під час розкопок фортець та замків на східному кордоні Волинського князівства [19, с. 117].

В 1246 р. після зустрічі Бату-хана і Данила Галицького, монголи визнали Данила своїм «мирником», тобто союзником. У 50-х рр. XIII ст. володимиро-суздаль-

ський князь Андрій Ярославич разом з Данилом Романовичем утворили антиординський оборонний союз. Цьому сприяло загострення боротьби в Золотій Орді за владу, в якій вони втратили своїх прихильників.

Коронація Данила Романовича у 1253 р. стала викликом ханові Орди, який вважав себе єдиним сюзереном Русі. Приймаючи титул короля Русі, Данило підкреслював свої претензії на всю Русь, що не могло не бути викликом тій же Орді [3, с. 50-51].

Данилом Романовичем були проведені значні фортифікаційні заходи на східному та північному кордонах. Боротьба князя з монголами була своєрідною перевіркою ефективності його військових реформ. За князя Данила були збудовані фортеці, доповнені кам'яними елементами, насамперед, вежами-донжонами, у Холмі, Столп'ї, Угровську [18, с. 111]. Спорудження подібних башт, які на той час вважались майже неприступними, було започатковано в Італії.

Під час походу хана Батия більшість укріплень Волині, очевидно, були зруйновані. Проте Данило, очевидно, зміг відбудувати основні укріплення за короткий проміжок часу. За цих умов необхідним було відновлення важливих фортець держави, по яких вже раз пройшлися монголи: Володимира, Лучеська, Крем'янца, Стіжка, Данилова. Головні центри держави необхідно було переносити подалі від татарських володінь. Тому основну увагу було приділено Забужжю, де вперше розпочалося кам'яне будівництво. Столичний Холм був укріплений кам'яними стінами [6, с. 13]. Татарські війська не змогли взяти Холм ні у 1241 р., ні у 1262 р. Хоча хан наказав зруйнувати міські мури, Данило Галицький під різними приводами ухилився від виконання цього розпорядження.

Проте, спроби Данила повністю скинути ординський протекторат не реалізувалися, і в 1258 р. Берке-хан обмежив незалежність князів Галицько-Волинського князівства. Перемоги військової кампанії 1254–1255 рр. проти монголів виявилися тимчасовими. У 1259 р. Орда послала проти Польщі велике військо на чолі з Бурундаєм, який наказав князям Васильку та Левові знищити укріплення головних міст держави, в тому числі й Лучеська [8, с. 421]. Прагнучи врятувати князівство від повторного спустошення, князі виконали дану вимогу, розібравши укріплення Володимира, Лучеська та інших новоукріплених міст. Очевидно, саме тоді були спалені укріплення майже усіх фортець і міст у Верхньому Погоринні, Попрутті та Середньому Подністров'ї.

Якраз на ординський період припадає князювання Володимира Васильковича на землях західної частини Волині. Його діяльність докладно висвітлена у Волинському літописі, що полегшує пошуки археологічних ознак відображених там подій, явищ і процесів. Слід згадати будівничого Олексу, який побудував багато городів. Більшість з них датуються XIII–XIV ст. Один з цих городів розкопав С. Панишко у сучасному м. Камени-Каширську. Археологічні дослідження валу на порівняно високому останці над р. Цир, підтвердили, що час його спорудження припадає на період будівельної діяльності князя Володимира Васильковича. Тут розміщувалися укріплення Каменя, літописні згадки про який датуються часом після походу Батия [13, с. 64].

Під час князювання Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича було збудовано кам'яні вежі в

Бересті, Кам'янци, Чорторийську [18, с. 111-112]. Кам'янецька вежа зведена згідно літопису між 1271 р. і 1289 р. зодчим Олексою. Вона збереглася майже повністю. Її висота понад 30 м при діаметрі 13,6 м та товщині стін 2,6 м [18, с. 112]. Зазначимо, що до останнього часу культурний шар Кам'янця практично не вивчався. Тільки в останні десятиліття проводились розкопки, які дозволили локалізувати вежу за межами господарського двору (міста). Дослідженнями А. Юва та А. Башкова встановлено, що укріплення Кам'янця складалися з двох відосблених підвищень, укріплених валами та ровами. На західному підвищенні розміщувався замок, а на східному – мурована цегляна вежа. Зв'язок між ними за потреби здійснювався за допомогою дерев'яного мосту [1, с. 6]. До речі, у Кам'янці збудований пам'ятник на честь зодчого Олекси. Проте місцевий краєзнавець Г. Мусевич доводить, що прототипом даної скульптурної композиції був Володимир Василькович.

Чорторийська вежа, за літописними даними, була збудована у 1291 р. Діаметр фундаменту башти у Чорторийську 14 м [16, с. 146]. Врахувавши це, виходить, що діаметр башти приблизно 13,5 м, що співпадає з діаметром башти у Кам'янці. Аналогічний діаметр дозволяє припустити її повну тотожність кам'янецькій.

Прикладом будівничої діяльності Володимира Васильковича є розбудова Любомля. Зауважимо, що це приклад не військової інфраструктури, а розбудова цивільного міста, своєї ставки. Дослідження Георгіївської церкви у Любомлі вперше були проведені М. Малевською. Їх результати підтверджують, що це була споруда другої половини XIII – першої половини XIV ст., яка розміщувалась на території сучасної Георгіївської церкви [9, с. 355]. Дослідження у Любомлі проводили О. Златогорський та С. Панишко. Отримані при дослідженні окольного міста та давньоруського Любомля матеріали в цілому датуються пізньосередньовічним періодом, а найраніші з них сягають XIII ст. [5, с. 69].

Що ж стосується відносин князя Володимира Васильковича з татарами, то він був у залежності від ординців, хоча прагнув, наскільки це можливо, дистанціюватися від них. Для розуміння становища галицько-волинських земель у політичній структурі Орди важливими є обставини поїздки волинського князя Володимира Васильковича у 1286 р. до Ногая [14].

На Волині XIII–XIV ст. ми знаходимо ряд елементів характерних для типово східної цивілізації. В першу чергу, це кашинна кераміка іранського походження, яка набула поширення в ординський період. «Кашин» від назви найбільшого центру виробництва такої кераміки, іранського міста Кашана. В європейській науковій літературі кашинну кераміку називають «фріттовою» або «фаянсом». Кашин – це матеріал, який являє собою перемелений кварцовий пісок з домішками. В Луцьку під час археологічних розкопок була знайдена золотоординська миска, покрита світлосиньою поливою [18, с. 139]. Уламки кашинного посуду були знайдені під час археологічних розкопок м. Володимира в урочищі Апостольщина [21, с. 192]. Знахідки кераміки східного походження підтверджують існування імпорту скляного посуду на територію Волині. Зауважимо, що кашинна кераміка була дуже дорогою, тому користувались нею багаті люди.

Не можна оминати той факт, що тривалий час низький рівень вивченості матеріальної культури золотоординського та литовського часу не дозволяв правильно датувати комплекси післямонгольського часу. Спочатку через відсутність аналогій, виходячи лише із зовнішнього вигляду, кераміку умовно було датовано IX–XI ст. Вирішення цієї проблеми відбулося після виходу статті М. Кучери про специфічну групу середньовічної кераміки, датованої дослідником другою половиною XIV–XV ст. Вперше такий посуд знайдено під час розкопок на хуторі Половецький Богуславського р-ну Київської обл. Кераміка з Половецького представлена відносно низькими горщиками двох різновидностей [7, с. 175]. Ці зразки кераміки підтверджують занепад гончарного ремесла після монгольського завоювання. Очевидно, що монголо-татарська навала негативно вплинула на розвиток гончарного ремесла, а ряд гончарних центрів припинило своє існування. У XV ст. ця своєрідна група кераміки виходить із вжитку [7, с. 181].

Б. Звіздецький вирішив парадоксальну стратиграфічну ситуацію у Городську і ствердив датування кераміки запроваджене М. Кучерою. З літописним Городськом пов'язують два давньоруських городища в сучасному с. Городськ Коростишівського р-ну Житомирської обл. Під час розкопок наймасовішим матеріалом виявилася кераміка. Всю знайдену кераміку було поділено на три групи. Не вдаючись до детальної характеристики, зауважимо, що до висновків Б. Звіздецького другу і третю групи кераміки датували IX–X ст. Однак вона має всю сукупність ознак, виділених М. Кучерою, для груп гончарних посудин з розкопок хутора Половецького, а також посудини другої та третьої груп розміщені синхронно. Це дало змогу датувати кераміку другої та третьої груп з Городська другою половиною XIII–XV ст. [4, с. 50]. Такий посуд зустрічається не лише в Середньому Подніпров'ї, але й на Волині. Б. Звіздецький виявив його на лівому березі р. Случ у с. Городище Березівського р-ну Рівненської обл.

Ймовірно, що з міст Золотої Орди на Україну поширився прийом оздоблення споруд керамічною плиткою. Фасад багатьох споруд Володимира у XIII–XIV ст. прикрашався такою декоративною керамічною плиткою, на якій був вирізьблений по сирій глині рослинний або геометричний орнамент [21, с. 145].

В архітектурі Галицько-Волинського князівства розкопками у Володимирі та Лучеську відкрито невідомий до цього тип цивільних будівель – т. зв. «хата в хаті»: одно-двоповерховий палац каркасно-стовпової конструкції з галереєю навколо, що підтримувала перекриття. Стіни обмазували масивним (10–17 см) шаром глини, вимішаної із солом'яною. Ймовірно це тип будівель східного типу [18, с. 106]. Тобто окремі риси облаштування житла засвідчують присутність у місті значної кількості східного населення.

Під час монгольської навали зброя жителів Волині зазнала еволюції. Галицько-волинські війська застосовували передове східне озброєння. Унаслідок нападів монголів змінилося озброєння руської кінноти. Комбінований захисний обладунок передбачав скріплення металевих пластинок спеціальними шкіряними ремінцями [22, с. 55]. Подібне бронювання пережив і лицарський кінь. За прикладом монголів його прикрили шкіряним панциром («кояром»). Першим з князів такий

захист застосував саме Данило Галицький [11, с. 11]. Як бачимо, під впливом монголів останній реформував озброєння своєї кінноти і підняв роль піхоти під час ведення бойових операцій в польових умовах.

На Волині поширювалась зброя східного типу. Маємо на увазі черенкові сокири з плоским лезом – прототип пізніших бердишів. До цього типу С. Терський відніс дві бойові сокири, знайдені у Володимирі. Вони готовилися зі сталеві пластини завтовшки близько 1 см, закріплювались на деревку за допомогою зігнутого в одній площині під прямим кутом черенка розміром 4*5 см [21, с. 219–220].

Серед зброї східного типу слід назвати наконечники стріл. Один з них був знайдений на «Малому» городищі у Городську. Серед фрагментів посуду тут був знайдений залізний наконечник стріли [4, с. 51]. За класифікацією А. Медведєва він належить до типу 67. Це якраз типовий монгольський наконечник. Характерно, що наконечники стріл східного типу широкі, на відміну від західних вузьких. Такі наконечники стріл з'явилися у Східній Європі з ордами Батия і в другій половині XIII–XIV ст. розповсюдились на Волині [10, с. 75–76].

В першій половині 40-х років землі Південної Русі потрапляли в той чи інший ступінь залежності від монголів. Існували території, на яких було впроваджено пряме монгольське правління. Мова йде про Болохівські землі – прикордонний ареал між князівством Романовичів та степом. Тут жили так звані «татарські люди». Розміщення на межі трьох земель – Київської, Волинської і Галицької призвело до тривалої дискусії про належність Болохівщини до однієї з них. За припущенням С. Панишка та Г. Панишко, починаючи з кінця XII ст. цей регіон входив до складу Волинської землі, тим більше що в литовський період він остаточно закріпився за Волиню [15, с. 22].

Причиною специфічного становища території Болохівської землі у складі Волині, напевне, було їх географічне розміщення на кордоні зі степом, що не могло не позначитись на їх матеріальній культурі. У цьому відношенні цікавим є твердження Ю. Моргунова, який стверджує, що болохівські міста мали особливі укріплення на зразок золотоординських міст. Це укріплення багаторядно-концентричного планування, які дослідник відносить до волинсько-болохівських. Укріплення степового типу принесли на Русь переселені сюди кочовики, які несли тут прикордонну службу і проживали зі своїми сім'ями [12, с. 28–29]. Болохівські землі розміщувалися в лісостеповій зоні, де переважали чорноземні ґрунти, тому сплата натуральної данини татарам з цієї території тут була особливо вигідною. В свою чергу, походи руських князів на болохівську землю пояснюються тим, що її населення підтримувало монголів. Під час одного з таких походів проти «...людей сидящих за Татари...» [8, с. 416–417], тобто тих міських осередків, які сплачували данину монголо-татарським завоювальникам, було знищене місто Звягель, яке вперше згадується у літописі під 1256–57 рр.

Монгольське вторгнення вплинуло і на економіку регіону. «Татарський» фактор міг бути причиною економічного піднесення територій, сусідніх із Золотою Ордою [17, с. 266]. Адже в його основі – вплив населення у політично стабільні області. Можливо, приплив населення був не надто великим, проте він дійсно

існував. Свідченням того, що на Болохівські землі прибувало населення з Подніпров'я є скарб, який було відкрито на території болохівського м. Божька (с. Городище Деражнянського р-ну Хмельницької обл.). Підставою для такого висновку є персні-печатки зі скарбу, на яких є знак Ольговичів. Це фамільний герб чернігівських князів у вигляді двозубця. Зображення гербових знаків на печатках вказують, що скарб належав феодальній родині із династії чернігівських князів Ольговичів [25, с. 135]. Відповідно, це свідчить, що чернігівські князі, а може й частина населення перейшли туди.

Першою військовою операцією, яка поклала початок занепаду степової імперії Джучидів стала Синьоводська битва 1362 р. Територія Наддніпряниці була приєднана до Литовської держави. В цьому плані особливого значення набуло археологічне вивчення золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на р. Синюсі на Кіровоградщині. Огляд матеріальних об'єктів репрезентує її як пам'ятку з виразними рисами золотоординської міської культури [2, с. 12]. Коли монголи в 1362 р. її зруйнували, а під владою Орди галицько-волинські землі перебували до 1320 р., то виходить, що вона існувала ще 40 років. Цікавими об'єктами Торговиці як міста є значний відтинок водогону з окремих

секцій керамічних труб золотоординського часу, залишки трьох глиняних тандирів (печей) східного типу, залишки цегляної лазні (гамам).

Як бачимо, Торговиця була економічно і політично важливим центром XIV ст. на правобережжі Дніпра в ординський період. Археологічні джерела доводять унікальність комплексної пам'ятки ординського періоду на березі Синюхи. Дослідник Ф. Шабурдо вважає, що це місто в першій половині XIV ст. було резиденцією ханського намісника в ординських володіннях західніше Дніпра [24, с. 19]. Тобто тут мешкало населення, яке користувалось досягненнями східної цивілізації та перейняло матеріальну культуру зі східними рисами.

Висновки. Таким чином, археологічні джерела підтверджують, існування на території Волині ряду елементів характерних для типово східної цивілізації. Проте, не можна стверджувати, що вони були переважними. Тому вірним буде твердження, що на території Волині у другій половині XIII – на початку XIV ст. зустрілись дві цивілізації. Поширення східних елементів матеріальної культури у цей період не було виключним явищем, яке виділяє його. Такі процеси проходили як раніше, так і пізніше. Звичайно, інтенсивність поширення була більшою, оскільки землі Волині входили у політичну структуру Орди.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Башкоу А.А. Археология стараянага Камянца / А.А. Башкоу, А.В. Юу // Археология і давня історія України. Випуск 11. Середньовічні міста Полісся. – Київ, 2013. – С. 5–9.
- [2] Бокій Н. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині / Н. Бокій, І. Козир, Т. Позивай // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 4–18.
- [3] Войтович Л.В. Князь Лев Данилович / Славетні постаті середньовіччя. Вип. 1. / Л.В. Войтович. – Львів : НАН України. Інститут Українознавства ім.Крип'якевича, 2012. – 181 с.
- [4] Звиздецький Б.А. О времени существования летописного Городеска / Б.А. Звиздецький // Советская археология, 1990. – № 1. – С. 42–56.
- [5] Златогорський О.Є. Дослідження давньоруського Любомля / О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К. : ІА НАН України, 2009. – С. 67–69.
- [6] Кійко В.І. Військова справа у галицькому та волинському князівствах XI–XIV ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / В.І. Кійко. – Львів, 2009. – 22 с.
- [7] Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М.П. Кучера // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С.174–181.
- [8] Літопис руський / [Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
- [9] Малевская М.В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волыньском / М.В. Малевская, Е.В. Шолохова // Археологические открытия 1975 г. – М., 1976. – С. 354–355.
- [10] Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрели, самострел VIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев // Свод археологических источников. – Москва : Издательство «Наука», 1966. – Вып. Е1-36. – 183 с.
- [11] Микитишин В.О. Військова справа в Україні у другій половині XIV – першій половині XV ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / В.О. Микитишин. – Львів, 2003. – 20 с.
- [12] Моргунюв Ю.Ю. Фортифікація Южної Русі Х–ХІІІ вв.: автореферат дис. на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.06 «Археология» / Ю.Ю. Моргунюв. – Москва, 2007. – 39 с.
- [13] Панишко С. Дослідження літописного Кам'яна / С. Панишко // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. – Луцьк, 1998. – С.63–65.
- [14] Панишко С. Поїздка волинського князя Володимира Васильовича до Ногая у 1286 р. / С. Панишко // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 3–16.
- [15] Панишко С. Роль Полісся у формуванні волинської землі в давньоруський час / С. Панишко, Г. Панишко // Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Вежа, 1997 – С. 17–27.
- [16] Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 140. – 240 с.
- [17] Русина О.В. Україна під татарами та Литвою / О.В. Русина. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с. – (Україна крізь віки ; Т. 6).
- [18] Терський С.В. Археологія доби Галицько-Волинської держави / С. Терський. – К. : «Стародавній світ», 2014. – 164 с.
- [19] Терський С.В. Літописна Пересопниця у системі міст Східної Волині ординського періоду (сер. XIII–XIV ст.) / С.В. Терський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне : О. Зень, 2014. – С. 116–120.
- [20] Терський С. Історія Луцька. Т. 1. Лучеськ X–XV ст.: монографія / С. Терський. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. – 252 с.
- [21] Терський С. Княже місто Володимир : Монографія. / С. Терський – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
- [22] Федорук А. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття / А. Федорук // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Zeszyt 6. Daniel Romanowicz s yego czasy. – Lublin, 2014. – S. 43–62.

- [23] Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту / О. Цинкаловський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том CLIV. – Львів, 1937. – С. 183–240.
- [24] Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації / Ф. Шабульдо // Центральна Україна

- за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / НАН України. Інститут історії України. Наук. ред. Ф.М. Шабульдо. Упор. О.Д. Браиченко. – К., 2003. – С. 8–36.
- [25] Якубовський В.І. Скарби Болохівської Землі / В.І. Якубовський; Ін-т археології НАН України. – 2-ге вид., доповн. – Кам'янець-Поділ. : Медобори, 2003. – 159 с.

REFERENCES

- [1] Bashkou, A.A. Archaeology old age Kamenetz / A.A. Bashkou, A.V. Iou // Archaeology and History of ancient Ukraine. Issue 11. Medieval city of Polissya. – Kyiv, 2013. – P. 5–9.
- [2] Bokii, N. 10 years of archaeological researches of Golden Horde monument near the village Torhovytzia on Kirovohrad region / N. Bokii, I. Kozyr, T. Pozyvai // I northern Black Sea coast Crimea day serednovichchya (XIV-XVI centuries.). – Kirovohrad, 2006. – P. 4–18.
- [3] Voitovych, L.V. Prince Lev Danylovych / Famous figures of the Middle Ages. Issue 1. / L.V. Voitovych. – Lviv: NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian Study n.a.Kryp'yakevych, 2012. – 181 p.
- [4] Zvizdetskiy, B.A. About the lifetime of the chronicle Gorodeska / B. A. Zvizdetskiy // Soviet archeology, 1990. – № 1. – S. 42–56.
- [5] Zlatohorskiy, O.Ye. Ancient Lyuboml Researches / O.Ye. Zlatohorskiy, S. D. Panyshko // Archaeological research in Ukraine in 2008. – K. : IA NAS of Ukraine, 2009. – P. 67–69.
- [6] Kiiko, V.I. Military sphere in Galician and Volyn principalities in XI-XIV centuries: avtoref. dis. cand. hist. sc: spets. 20.02.22 «Military History» / V.I. Kiiko. – Lviv, 2009. – 22 p.
- [7] Kuchera, M.P. About one group of Middle Age ceramics on the territory of USSR / M.P. Kuchera // Slavic-russian Antiquities. – K., 1969. – P. 174–181.
- [8] Russ chronicle / Translated from the ancient Russian by L.Ye. Makhnovtsia; vidp. ed. O.V. Myshanych. – K. : Dnipro, 1989. – 591 p.
- [9] Malevskaia, M.V. Excavation of the architectural monument in Lyuboml and Volodymyr-Volynsk] / M.V. Malevskaia, E.V. Sholohova // Archaeological Discoveries in 1975. – M., 1976. – P. 354–355.
- [10] Medvedev, A.F. Hand throwing weapons. Bow and Arrow, crossbow VIII-XIV centurie] / A.F. Medvedev // Summary of archaeological sources.. – Moskow : «Nauka», 1966. – Issue E1-36. – 183 p.
- [11] Mykytyshyn, V.O. A military science in Ukraine in the second half of XIV - early XV century: avtoref. dis. cand. hist. sc: spets. 20.02.22 «Military History» / V.O. Mykytyshyn. – Lviv, 2003. – 20 p.
- [12] Morgunov, Yu.Yu. The fortifications of Southern Rus X-XIII centuries: avtoref. dis. dr. hist. sc.: 07.00.06 «Arheology» / Yu.Yu. Morgunov. – Moskow, 2007. – 39 p.
- [13] Panyshko, S. Researches chronicle Kamenia / S. Panyshko // Past and present Volyn: Annalistic cities and medieval culture. – Lutsk, 1998. – P. 63–65.
- [14] Panyshko, S. A trip of Volyn prince Vladimir Vasylykovich to Nohay in 1286 / S. Panyshko // Kyiv's antiquities. – 2007. – №2. – P. 3–16.
- [15] Panyshko, S. The role of Polissia in the formation of Volyn land in Old Rus period / S. Panyshko, H. Panyshko // Polissia: ethnicities, traditions, cultuea. – Lutsk: Tower, 1997 – P. 17–27.
- [16] Rappoport, P.A. The military architecture western Russ lands X-XIV centuries / P. A. Rappoport // Materials and research on the archeology of the USSR. – 1967. – № 140. – 240 p.
- [17] Rusyna, O.V. Ukraine under Tatars and Lithuania / O.V. Rusyna. – K. : Alternatyvy, 1998. – 320 p. – (Ukraine through the centuries; Vol. 6).
- [18] Terskyi, S.V. The archaeology of Galicia-Volyn state period] / S. Terskyi. – K. : «Ancient World», 2014. – 164 p.
- [19] Terskyi, S.V. Chronicl Peresopnytsya in the system of Volyn cities in Eastern Horde period (mid. XIII-XIV century.) / S. Terskyi // Actual problems of national ta Universal history: Collected Works: Scientific notes of Rivne State Humanitarian University. Issue 25. – Rivne :O. Zen', 2014. – P. 116–120.
- [20] Terskyi, S. History of Lutsk. T. 1. Luchesk X–XV st.: monograph / S. Terskyi. – L. : Publishing house of National University "Lviv Polytechnic", 2007. – 252 p.
- [21] Terskyi, S. A princely city Vladimir: Monograph / S. Terskyi – L. : Publishing house of National University "Lviv Polytechnic", 2010. – 320 p.
- [22] Fedoruk, A. Prince Daniel Romanovich's military activities in context of military development of Central and Eastern Europe thirteenth century / A. Fedoruk // Yearbook of the Institute of East-Central Europe. Notebook 6. Daniel Romanowicz's Yego times.. – Lublin, 2014. – P. 43–62.
- [23] Tsynkalovskiy, O. The archeological materials of the Vladimir district] / O. Tsynkalovskiy // Notes of Shevchenko Scientific Society. Vol. CLIV. – Lviv, 1937. – P. 183–240.
- [24] Shabuldo, F. Battle by Suni Vody in 1362 p. in the modern scientific interpretation / F. Shabuldo // Central Ukraine in the era of classical Middle Ages: studies on the history of the fourteenth century. / NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Sc. ed. F.M. Shabuldo. Comp. O.D. Braichenko.– K., 2003. – P. 8–36.
- [25] Yakubovskiy, V.I. The treasures of Bolohiv land / V.I. Yakubovskiy; NAS of Ukraine, In-t of archeology. – 2-nd ed.. – Kamianets-Podil. : Medobory, 2003. – 159 p.

Development of Volyn in Horde period (second half of XIII – beginning of XIV century)

A.V. Poslovska

Abstract. The article describes the development of Volyn land during the Horde period. The territory of Volyn was politically dependent on the Horde, but in its administrative structure wasn't included to it. Negative and positive relations of the region with the East were researched based on the archaeological sources. Military action, resulting in the destruction, reflected the negative contacts. In the second half of the XVIII - early XIV. a number of elements typical of eastern civilization were found on the territory of Volyn. This is, for example, spreading of faience ceramics, eastern type buildings and eastern weapons. During this period the coexistence of two civilizations occurs in the region.

Keywords: Horde period, Volyn, archaeological sources, faience ceramics, eastern type buildings, eastern weapons

Топоніміка пострадянського Харкова: на шляху до декомунізації

М.Ю. Тахтаулова*

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків, Україна

*Corresponding author. E-mail: dara_god@mail.ru

Paper received 05.11.15; Accepted for publication 16.11.15.

Анотація. У статті авторка аналізує стан топонімічної мережі Харкова на сучасному етапі розвитку. На прикладі масиву топонімів Харкова, які з'явилися у пострадянський час, визначено основні семантичні групи назв внутрішньоміської лінійної мережі, та складена їх класифікація. Визначено домінуючі джерел номінації урбанонімів та проаналізовано топонімічну політику міського самоврядування. Особливу увагу приділено радянській спадщини, яка залишилась у міському символічному просторі. Окреслено основні тенденції декомунізації урбанонімії Харкова.

Ключові слова: *топонім, урбанонім, вулиця, декомунізація, символічний простір*

Вступ. Міський простір та його символічний вимір формують стратегію життєвих пріоритетів його мешканців, наповнюють його особливим змістом та та ціннісними орієнтирами. Топонімічна мапа є складовою міського символічного простору – його особливий «текст», який ми читаємо на вуличних табличках. Міські вулиці вплітаються в життя городян, стають особисто значущими місцями – локусами особистісного буття. Тому звернення до питання номінації вулиць міста викликає сьогодні значний суспільний та науковий інтерес.

Короткий огляд публікацій з теми. Сучасний історіографічний доробок з проблематики урбанонімії міста та його символічного середовища, складає переважно публіцистичні та популярні праці. Серед авторів: О. Лейбфрейд, К. Кеворкян, Є. Плотичер, Л. Мачулін тощо [1-4]. Разом з тим, фахову оцінку проблематиці символічного оформлення міста дав професор В. Кравченко [5]. Аналізували окремі аспекти урбанімічного середовища Харкова О. Дякова та О. Хорошковатий [6-7]. Короткий огляд історіографії показав, що на сьогодні відсутній комплексний аналіз усього масиву харківських урбанонімів, що й обумовило обрання теми до розгляду авторкою.

Мета статті полягає у визначенні основних джерел номінації вулиць Харкова за семантичною ознакою, окресленні основних напрямків топонімічної політики місцевого самоврядування на сучасному етапі, та перспектив майбутнього урбанімічного середовища Харкова.

Джерела і методи. Джерельну базу дослідження склали Закони України, що регламентують засади топонімічної політики, а також рішення сесій Харківської міської ради за 1991-2015 рр. В основу дослідження покладено принципи історизму, конкретності, наукової об'єктивності та системності, а також застосування спеціальних історичних, картографічних, лінгвістичних методів та методу топонімічної експедиції. Їх комплексне використання дозволило дійти обґрунтованих висновків та узагальнень.

Результати дослідження. Під впливом демократичних ідей кінця 1980-х – початку 1990-х років починаються трансформації у символічному просторі Харкова. Тоді розгорнувся перехідний етап формування нової національно забарвленої ідеології. Одним з ефективних та недорогих засобів впливу на ці процеси стала топоніміка. Викриття злочинів комуністичної доби та прагнення до відновлення історичної справедливості призвели до перших змін в урбанімічному середовищі

міста. 15 лютого 1989 року виконком прийняв рішення про перейменування набережної Жданова у Харківську [8]. 26 серпня 1991 року Харківська міська рада збиралась на позачергову сесію для обговорення поточної політичної ситуації. Серед іншого депутати вирішили перейменувати площу Дзержинського на майдан Свободи, а вулиці Дзержинського повернути історичну назву Мироносицька. Здійснені перейменування засвідчують впливи тогочасних тенденцій жаги до свободи та звільнення від тягаря радянського минулого. До культурного простору міста поверталася регіональна символіка, маркери героїзації місцевих діячів, яка була практично забута. У 1995 році розпочалися обговорення питань про увічнення пам'яті поета Бориса Чичибабіна та льотчика-космонавта Валентина Бондаренка, а також перейменування вулиці імені Якова Свердлова та скасування топоніму площа Урицького. В результаті рішенням виконкому Харківської міської ради від 27 червня 1995 року вулицю Восьмого з'їзду Рад та провулок ім. Герцена перейменували у вулицю Бориса Чичибабіна та провулок Валентина Бондаренка відповідно. Площу Урицького як таку скасували, приєднавши будівлі, що знаходилися за цією адресою до Нетеченської набережної. Вулицю Свердлова перейменували у вулицю Полтавський шлях [9]. Разом з цим, незважаючи на поодинокі вивільнення топонімічного ландшафту з нашарувань радянської доби, урбанімічне середовище Харкова не зазнало глибоких змін. Протягом пострадянського двадцятиліття спостерігається поступове зменшення кількості радянських назв з 84,3% до 72,2%.

Станом на 1989 рік харківська топонімічна мапа нараховувала 349 історичних назв вулиць. Така ж кількість зафіксована в реєстрі урбанонімів за 2002 рік [10]. З огляду на те, що на початку 1990-х років відбулася незначна зворотна трансформація, кількість історичних назв мала б збільшитися, але такого джерела не фіксують. Пояснити це можна відсутністю контролю, та належної фіксації топонімічних змін з боку міської влади. Протягом 2005-2015 років, спостерігаються поодинокі повернення історичних назв у центральній частині міста. Рішенням 2011 року майдан Карла Маркса відновив свою назву – Благівіщенський [11]. У 2013 році «з метою відродження історичних традицій та відтворення історико-культурного середовища Харкова» майдану Рози Люксембург повернули одну з історичних назв – Павлівський [12]. Станом на липень 2015 року на топонімічній мапі Харкова нараховується 341 історичний урбанонім, а це 11,8%.

У 2012 році відбулося масштабне розширення меж Харкова за рахунок прилеглих земель сільських та селищних рад [13]. Значні території необхідно було інтегрувати до культурного середовища міста, у тому числі, навести лад у топонімії. Частково або повністю 180 об'єктів вулично-дорожньої мережі, 149 з яких змінили свої імена, влилися до міста [14]. Запропоновані перейменування переважно відображали назви колишніх селищ міського типу, сіл, хуторів. Такі топоніми було об'єднано в агломераційну групу. Так, у Харкові з'явилися вулиці Горяївська, Марфінська, Заїки та інші. Серед інших топонімів, віднесених до агломераційної групи зазначимо вулиці Бражниківську, Затишнєнську, Покотилівську тощо. Усі вони походять від назв селищ, які були включені до меж міста. Такий підхід у номінації новоприєднаних вулиць дозволив зберегти пам'ять про походження територій, відобразив самотність Харкова та регіону. Якщо розглядати увесь масив топонімів, які з'явилися за часів незалежності, то агломераційна група є найчисельнішою. Відносна кількість таких вулиць становить 3,72%. Логічно, що чисельність таких урбанонімів зростає разом з розширенням меж міста. Починаючи з 2012 року їхня кількість збільшилась від 26 до 112 назв.

В окрему ойконімічно-топонімічну групу були виділені вулиці, що походять від назв населених пунктів, географічних об'єктів та народів. У цій групі було виокремлено дві підгрупи вулиць: перша – ойконіми Харківської області, та друга – інші географічні назви. Загальні кількість топонімів першої підгрупи незначна, лише 13 назв. Серед них Відрадний, Богодухівська, Велико-Бурлуцька тощо. На наш погляд, це джерело номінації є перспективним. Особливо актуально його використовувати для найменування лінійних міських об'єктів на околицях міста, враховуючи напрям розташування того чи іншого населеного пункту області. Оскільки однією із функцій топоніміки є орієнтація у просторі, то таке джерело номінації є логічним та доречним.

До другої підгрупи ойконімічно-топонімічних назв ввійшло 29 урбанонімів. Переважна більшість з них це провулки, проїзди, узвози, які приєдналися до вулиць, що у своїй номінації вже містили географічні маркер. Наприклад, поряд із Зеленоградською вулицею з'явився однойменний провулок, з Осетинською – Осетинський проїзд, з Тираспольською – Тираспольський в'їзд. Разом з тим, зафіксовані поодинокі випадки розширення топонімічної мапи за рахунок використання географічних назв України. Наприклад, Алуштинський узвіз, Дністровський бульвар та в'їзд, вулиці Оскільська та Запорізька, провулок Коломацький. Не зважаючи на те, що у положенні про Міську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища зазначено, «що Харків – один з мегаполісів України, сучасної європейської держави» жодного маркера, який би відобразив європейськість топонімічної політики місцевого самоврядування не знайдено [15]. Україна впевнено обрала європейський шлях розвитку, тому видається доречним використовувати відповідні маркери номінації у формуванні топонімічного середовища міста. Зокрема, це можуть бути міста-партнери Харкова, назви європейських міст та інших географічних об'єктів, видатні особистості.

Одним із перших джерел номінації для харківським топонімів був природно-географічний фактор. Перші урбаноніми відображали характер рельєфу місцевості, містили назви гідронімів. Наприклад, Вулиця над ярком, Немишлянська вулиця, Лопанська набережна тощо. У радянському Харкові продовжували використовувати цей маркер для номінації лінійних міських об'єктів. Відносна кількість таких топонімів, як у дореволюційні так і у радянські часи, складала у середньому близько 4%. У формуванні сучасного топонімічного простору Харкова також використовується це джерело номінації. Серед таких назв зафіксовані вулиці Зарічна, Поліський Яр, Лаптенківська (від назви урочища), провулок Савченків (від назви яру). Всього було нараховано 36 урбанонімів номінованих за природно-географічною ознакою, які з'явилися на мапі Харкова за часів незалежності. У відносному значенні це становить 1,25 %.

Традиційно значну групу урбанонімів складають антропоніми. Як джерело номінації харківських вулиць, імена людей були присутні вже у першому зафіксованому списку вулиць 1724 року. Їх кількість становила тоді рекордні 68,9 %. Якщо у дореволюційні часи центральне місце посідали імена місцевих мешканців або власників земель, на яких прокладалась вулиця, то за радянської доби найпоширеніше використовувалися імена державних, партійних та військових діячів, а також учасників міжнародного комуністичного руху, або так звані меморіальні топоніми. Сьогодні у формуванні урбанімічного середовища міста ключові позиції посідають імена митців (61), науковців (40), військових (29), суспільно-політичних діячів (8) та спортсменів (6). У дужках вказана кількість таких урбанонімів. Відносна частка антропонімів становить 5%.

Значно розширилась топонімічна мапа Харкова за рахунок включення до неї прізвищ військових діячів. Протягом 2004-2012 років було увічнено кілька імен військових, які брали участь у вигнанні нацистів з Харкова. У новітній топонімічній політиці влада продовжила використовувати імена Героїв Радянського Союзу, як одного з маркерів для формування урбанімічного ландшафту. Кількість топонімів за вказаною групою номінації значно збільшилась після приєднання нових територій до меж міста 2012 року за рахунок прізвищ Іллі Коновченка, Івана Лаврика, Кирила Москаленка. Таким чином, «героїчний» сегмент у топонімії міста цілком віддано під формування політики пам'яті про «Велику Вітчизняну війну». Жодним чином на сучасній топонімічній мапі Харкова не відображено імена діячів визвольних змагань, наприклад, 1917-1921 рр. чи національного Руху Опору у роки Другої світової війни.

До новітньої топонімічної мапи Харкова додалося лише 8 урбанонімів, які названі на честь суспільно-політичних діячів. На відміну від радянських часів, де частка таких топонімів складала від 2 до 11%, сьогодні додалося лише 0,28%.

Зовсім новим для харківського урбанімічного середовища є маркер увічнення спортсменів. Сьогодні цих топонімів небагато, лише 6, однак, на наш погляд, це джерело номінації є перспективним і значно урізноманітнить топонімічний простір міста. Серед них імена гімнастки Марії Гороховської, ковзаняра Олега

Гончаренка, футболіста Миколи Угряїцького, волейболіста Юрія Венгеровського.

Значно розширилося використання ідеологічно нейтральних назв, які у своїй семантичній ознаці містять позитивну конотацію. Швидкий та емоційний темп життя сучасної людини вимагає розслаблення та спокою хоча б вдома. Саме тому переважна більшість таких урбанонімів з'явилася у спальних районах та осередках малоповерхової забудови. Так, рішенням міської ради від 3 липня 2013 року 13 топонімів котеджного містечка «Зелений квартал» поблизу селища Відрадне, найменували Тихими. Взагалі, згаданим рішенням відразу 18 об'єктів здобули «позитивну» назву [16]. Урбаноніми на зразок Садова та Дубравна, Червоної Троянди та Жовтої Троянди, Білої Акації та Бузкова, Весняна та Райдужна домінують у формуванні топонімічної мапи спальних районів Харкова. 3% від усіх урбанонімів, що з'явилися на мапі Харкова за часів незалежності, мають у своїй назві «позитивну» семантику.

Важливим кроком щодо вивільнення харківської топоніміки від нашарувань радянської доби стало перейменування площі Радянської України на площу Конституції. В день прийняття першої Конституції незалежної України, 28 червня 1996 року виконком міської ради увічнив цю подію в символічній площині [17]. Цей агоронім та майдан Свободи склали скромну групу топонімів, що у своїй семантиці відображають маркери незалежності. Оскільки топоніміка є вкрай важливим фактором для формування національної самосвідомості та самоідентифікації, її слід значно ширше застосувати у формуванні не тільки урбанімічного, а й культурного простору Харкова. Звичайно, мова не йде про використання топоніміки як ідеологічного інструментарію часів побудови комунізму, що призвело до суцільного вимивання з символічного середовища історично значущих назв. Натомість, слід звернути увагу на урбанімічний простір, як на один з майданчиків для формування ідеології демократичної держави, що реалізується через соціальні та державні механізми налагодження консенсусу та примирення. Імпульсом до вивільнення урбанімічного середовища Харкова від радянських заідеологізованих назв може стати Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», що прямо забороняє використання імен радянських пар-

тійних та державних діячів, пропаганду комунізму й нацизму, та їх символів у публічній площині [19].

Разом з тим, враховуючи, що розвиток постнезалежного українського суспільства супроводжувався внутрішніми протиріччями, глибокою економічною кризою, а як наслідок, посиленням ностальгічних почуттів, в культурному просторі міста спостерігалися, щоправда, поодинокі факти повернення до маркерів комуністичної доби. За типом урбанонімів це переважно провулки та в'їзди – Піонера, Червоноармійський.

Незважаючи на значні кроки в упорядкування міської вулично-дорожньої мережі, складення реєстру урбанонімів, розробки положення про міську топонімічну політику, є назви, які не можливо ідентифікувати за семантичною ознакою через брак офіційної інформації та обґрунтувань. Такі топоніми були об'єднані у групу інші, а їх кількість становить трохи менше 1%.

Висновки. Отже, станом на лютий 2015 року у реєстрі урбанонімів Харкова зазначено 2878 назв. 72,2% становлять радянські топоніми, 11,8% – історичні назви. Новітня топонімічна мережа складає 16%. Саме ці урбаноніми було класифіковано за семантичною ознакою. Лідером серед джерел номінації харківських вулиць є антропоніми (5%). Агломераційна група становить (3,72%). Далі йдуть урбаноніми, які у своїй семантичній ознаці несуть позитивну конотацію (3,06%). Ойконімічно-топонімічна група склала 1,46%, а природно-географічна – 1,25%. Групи, що мають менше відсотка: інші (0,97%), радянські маркери (0,42%) та маркери незалежності (0,07%). Наявна топонімічна ситуація у Харкові засвідчує тотальну перевагу радянської символіки на мапі міста, та потребує значної трансформації. Перспективним є повернення частини історичних назв задля збереження самобутності харківського міського простору. У подальшому формування топонімічного ландшафту міста слід звернути увагу на маркери національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., героїка національного Руху Опору у Другій світовій війні тощо. Поза сумнівом, є сенс значно ширше долучати топоніми, які у своїй семантичній ознаці відображають ідеологію незалежності України. Разом з тим, урбанімічний простір спальних районів не слід переобтяжувати символічними та антропонімічними назвами. Тут доцільно використовувати ідеологічно нейтральні, позитивні, природно-географічні, ойконімічно-топонімічні назви.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Лейбфрейд А.Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 2004. – 335 с
- [2] Кеворкян К.Э. Первая столица. – Х.: «Фолио», 2002. – 282 с.
- [3] Плотичер Е.А. Слово о родном городе – Х.: Золотые страницы, 2009. – 200 с.
- [4] Мачулин Л.И. Улицы и площади Харькова / Л.И. Мачулин. – Х.: Мачулин, 2007. – 479 с
- [5] Кравченко В.В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с.
- [6] Дякова О.В. Університет імені В. Н. Каразіна на мапі Харкова // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1138. Серія: Історія України. Українознавство: історія та філософія науки. – Вип. 19. – С. 31-43.
- [7] Хорошковатий О.В. Топоніміка міста Харкова: історія перейменувань: доповідь на краєзнавчих читаннях в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка. <http://www.docme.ru/doc/280197/horoshkovatij-o.-v.-topon%D1%96m%D1%96ka-m%D1%96sta-harkova>
- [8] Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп.8, спр. 542, арк. 176
- [9] Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп.11, спр. 54, арк. 145
- [10] Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 15, спр. 28, арк. 52-110.
- [11] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 16.11.2011 «Про перейменування майдану» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/573665>
- [12] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 20.11.2013 «Про найменування майдану» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/html/id/630153>
- [13] Постанова Верховної Ради України «Про зміну і встановлення меж міста Харків, Дергачівського і Харківського

- районів Харківської області» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5215-17>
- [14] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 24.10.2012 «Про впорядкування найменувань» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/611422>
- [15] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 22.11.2006 р. «Про Миську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/378222>
- [16] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 03.07.2013 «Про впорядкування найменувань» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/627708>
- [17] Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 12, спр. 60, арк. 292
- [18] Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

REFERENCES

- [1] Leibfreid, A. Kharkiv. From Fortress to Capital: Notifications about an Old City / Alexander Leibfreid, Yulia Poliakova. – Kharkiv, 2004. – 335 p.
- [2] Kevorkian, K. The First Capital / Konstantin Kevorkian. – Kharkiv, 2002. – 282
- [3] Ploticher, E.A. Word about Native City / Evgeniy Ploticher. – Kharkiv, 2009. – 200 p.
- [4] Machukin, L. The Kharkiv Streets and Squares / Leonid Machulin. – Kharkiv, 2007. – 479 p.
- [5] Kravchenko, V. Kharkov/Kharkiv: The Capital of the Borderlands / Volodymyr Kravchenko. – Vilnius, 2010. – 358 p.
- [6] Diakova, O. The Karazin's University on the Kharkiv's Map / The KhNU Almanac: History of Ukraine. – 2014. – Vol. 19. – P. 31-43.
- [7] Khoroshkovatyi, O. The Toponymy of Kharkiv: a History of Renaming / Oleksiy Khoroshkovatyi. – <http://www.docme.ru/doc/280197/horoshkovatij-o.-v.-topon%D1%96m%D1%96kam%D1%96sta-harkova>
- [8] The Archive Department of Kharkiv City Council, Fund 1, Register 8, Case 542, sheet 176.
- [9] The Archive Department of Kharkiv City Council, Fund 1, Register 11, Case 54, sheet 145.
- [10] The Archive Department of Kharkiv City Council, Fund 1, Register 15, Case 28, sheets 52-110.
- [11] The Resolution of The Kharkiv City Council “About Renaming of the Square” (16.11.2011). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/573665>
- [12] The Resolution of The Kharkiv City Council “About Naming of the Square” (20.11.2013). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/630153>
- [13] The Resolution of The Supreme Council (Verkhovna Rada) of Ukraine “About Change of the Borders of Kharkiv and the Dergachi and Kharkiv districts of the Kharkiv Region (Oblast)”. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5215-17>
- [14] The Resolution of The Kharkiv City Council “About Regulation of Renaming” (24.10.2012). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/611422>
- [15] The Resolution of The Kharkiv City Council “About The City Toponymical Commission” (22.11.2006). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/378222>
- [16] The Resolution of The Kharkiv City Council “About Regulation of Renaming” (03.07.2013). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/627708>
- [17] The Archive Department of Kharkiv City Council, Fund 1, Register 12, Case 60, sheet 292.
- [18] The Law of Ukraine “About Crimination of the Communist and National-Socialist (Nazi) Ideologies and Prohibition of the its' Symbols Propaganda”. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

The Toponymy of the Post-Soviet Kharkiv: on the Way to the Decommunization

M. Takhtaulova

Abstract. The article is devoted to the analysis of a toponymic area of a modern Kharkiv. The main semantic groups of toponyms have been listed and classified. The dominant types of toponyms have been pointed. A toponymic policy of a local self-government has been characterized. Soviet elements in a symbolic area of a modern Kharkiv have been analyzed. The main directions of the decommunization of a toponymic area of Kharkiv have been characterized.

Keywords: place-name, urbanonym, street, decommunization, symbolic area

Мифология рождения в обрядовых практиках восточных славян

А.И. Темченко*

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого, г. Черкассы, Украина

*Corresponding author. E-mail: temchen@ukr.net

Paper received 12.11.15; Accepted for publication 23.11.15.

Аннотация. Смысловые контенты обряда рождения варьируются в пределах бинарности «тот свет» / «этот свет» и производных от нее, связанных между собой значений: «не рожденный / рожденный», «нечистый / чистый», «чужой / свой», «закрытый / открытый». Рождение одновременно происходит в двух измерениях: мифическом / священном и будничном / телесном. Иерархические отношения верха и низа проявляются в очередности рождения, которое происходит «сверху вниз». Сначала сакральные покровители при помощи священных предметов открывают небесные врата, откуда выпускают «райскую душу». Аналогичные действия повторяются в обрядовых действиях.

Ключевые слова: роды, обряд, граница, телесный низ, открывание / закрывание

Важным событием в жизни семьи является рождение ребенка. Вместе с тем, оно сочетается с таинством и представляется сложным комплексом санкционированных обрядом разрешений и запретов, существенно влияющих на формирование архитектоники традиционной культуры. Кроме немногочисленных исследований, посвященных изучению мифологии родов [1], большинство научных трудов касаются пред / послеродового периодов [2]. Тем не менее, ключевое место в многообразии обычаев и обрядов, связанных с рождением, занимает момент появления на свет, который ограничивается коротким промежутком времени, а именно предродовыми схватками и непосредственно появлением ребенка на свет.

В отличие от других действий, связанных с первыми месяцами беременности и последующим вынашиванием ребенка, роды характеризуются максимальным ограничением роженицы от внешних контактов. Начиная от предродовых схваток и завершая рождением ребенка, другие члены семьи временно обретают статус «чужих». Соответствующая закрытость вызвана необходимостью защитить роженицу и плод → младенца от агрессивной внешней среды. Почти абсолютное ограничение является отличительной чертой рождения как обрядового действия от других лиминальных состояний. Ослабление этих табу происходит в ситуации, когда роды усложняются, родовые боли усиливаются, что проявляется в действиях с семантикой ослабления абсолютной закрытости путем открывания (дверей), развязывания (узлов), отпираания (замков).

Объектом предлагаемой статьи являются тексты заговоров на «облегчение родов», записанных в Полесье [3], а ее целью – изучение семантики обрядов, действие которых происходит в пределах оппозиции «закрывание / открывание». Тексты заговоров состоят с определенных смысловых элементов, которые формируют целостную картину обряда. Основными являются образы Царских / золотых ворот с золотыми замками, которые открывает золотыми ключами / перстами / устами Дева Мария, иногда Иисус Христос / святой Николай. Из этих ворот на свет появляются «дети Божьи» Адам и Ева. Следуя логике мифа, рождение ребенка возможно при условии своевременного открывания небесных врат / родовых путей, которое происходит параллельно в двух плоскостях – сакральном и земном.

Очевидно, что все эти образы так или иначе переказывают священную историю рождения Бога, а человек только наследует ее. Центральной фигурой, вокруг

которой формируется смысловая канва обрядовых текстов, выступает образ Царских врат: «Царские врата, откройтесь, Анны отверстия, растворитесь, на Сионской горе, на братанской земле Божья Мать ходила, золотыми устами, золотыми перстами, золотыми ключами, золотые ворота открывала и рабе Божьей Анне младенца на этот свет пускала»; «Пречистая Мамка по небу шла, в руках ключи несла, Царские врата открывала, грешные тела отворяла» [3, № 1, 2]. Образ «Царских ворот» соотносится с символикой верха / неба / света, который сравнивается с женским детородным органом – низом / темнотой, а именно с «Анны отверстия», «грешные тела». Соответствующие отождествления дают основания полагать, что во время родов телесный низ изменяет свой статус с – на +, приобретая признаки мифологического верха. В связи с этим физиологический процесс рождения, попадая в силовое поле обряда, воспринимается как сакральное действие, на что указывает сопоставление места, откуда рождается ребенок, с главной частью христианского храма. Семантику этого отождествления следует понимать как обрядовое очищение «нечистого» места и рассматривать в контексте оппозиций: «открывание / закрывание», «смыкание / размыкание», «развязывание / завязывание». Так, во время тяжелых родов отворяли окна / двери, развязывали узлы на одежде, размыкая тем самым замкнутое пространство и выпуская «на белый свет» младенца. Аналогичные обряды фиксируются у болгар: «Как открываются двери, так пусть откроется эта женщина». В русской загадке новорожденный также «выходит» через двери: «Какой зверь из дверей выходит, а в двери не входит?» [4, с. 25-29].

В исключительных ситуациях, когда открывание обычных дверей не помогало, шли в церковь, где открывали главные / первые двери — «Царские врата». В этом случае рождение ребенка стимулируется важнейшим событием в христианском мире, поскольку сопоставляется с рождением Христа. Очевидно, что открывать «Царские врата» / освободить родовые пути могут лишь святые, образы которых занимают центральное место в алтаре: «Иисуса Христа лицо беру, на помощь Пресвятую Девоньку прошу, приступите, помогите, райские двери прочините, прочини, Господи ход (имя) выйми раба Божьего младенца» [3, № 18].

Скорее всего, праобразом Царских врат в храме выступают мифические «райские» двери, через которые выпускают души на «этот свет», а телесным воплощением этих врат является женский детородный ор-

ган, который также «раскрывается» в назначенное время: «Юрьева мать по Сионской горе ходила, золотые ключи носила, ключи упустила, потеряла, ключи верните, найдите, у Марьи родовые воротца отчините» [3, № 16]. В этом аспекте просматриваются рудименты архаичных верований, о чем свидетельствует образ матери святого Юрия / Георгия Змееборца, который является воплощением дохристианского бога грозы. Аналогия ясна: как Юрий отпирает землю, вследствие чего она начинает плодоносить, так его мать отпирает родовые пути, в результате чего рождается «новая душа».

Отпирание райских ворот / родовых путей, откуда выходит «новая душа», так же, как открывание входа в алтарь, должно осуществляться с помощью ключей. «Мать Божья по церковке ходила, три золотые ключики носила. Первым ключиком ворота открывала, другим две души спасала. Первую – старую, другую – молодую» [3, № 4]. Появление образа ключей свидетельствует о том, что райские врата являются закрытыми для непосвященных и могут открываться лишь золотыми ключами или другим магическим способом, например, с помощью произношения соответствующего текста (заклятия) или выполнения обрядового действия (стука): «Ехал Иисус Христос на вороном коне, на золотом седле, ехал через золотой мост, и ударил копытами по золотому мосту и сказал: «Золотые замки, отомкните, золотые защелки, откройтесь» [3, № 14].

Мотив удара копытом по мосту (символ соединения / смыкания) сравнивается с обрядовыми ударами в двери / по порогу во время сватовства / похорон, где мост / двери / порог имеют значения предела / границы, которая таким образом, открывается. Следовательно, удар золотым копытом по золотому мосту превращает роженицу в мать, удары палкой сватов в двери – девушку в невесту, тройное касание гробом порога – умершего члена рода в прародителя. В сказках тотемные животные лебедь / волк превращаются / перерождаются в сакральные персонажи (царевну / царевича) после того, как «ударяются» о землю, и наоборот.

Золото является важным мифологическим признаком мотива открывания райских дверей / родовых путей. Так, золотыми (священными / солнечными / нетленными) являются ключи / замки / уста / мост. Вместе с тем, этот сакральный признак теряется, когда речь идет о бытовых действиях, не связанных с лиминальными состояниями, граничащими с жизнью и смертью. В частности, в загадках эротического характера образы ключа / замка соотносятся с женщиной, а ключ – с мужчиной [5, с. 122]. Двойная семантика образов ключа / замка в заговорах и загадках действует в пределах оппозиции закрывание / открывание или впускание / выпускание, где первое сопоставляется с оплодотворением, второе — с рождением. Закрывание является результатом правильного, регламентированного обрядом оплодотворения, тогда как во время родов происходит обратное, а именно открывание родовых путей, после чего женщина опять могла беременеть. Отличие между элементами этой оппозиции заключается также в том, что оплодотворение / впускание ассоциируется с животной природой, где женщина сопоставляется с коровой, а мужчина – с быком / жеребцом. Относительно рождения / выпускания такие «вольности» не

допускаются, беременность и роды держатся в тайне и освящаются присутствием наиболее статусных святых.

Необходимость исполнения текстов с семантикой отпирания предопределена тем, что состояние перед рождением мыслится как пребывание души на «том свете» / рае: «Святой Николай, бери ключи от рая отпирай белые кости, рождай младенца в целости» [3, № 27]. Обряд отпирания, который сначала осуществляет святой Николай, «регламентирует» правильное рождение и служит своеобразным «пропускным пунктом» в мир людей. Отсюда объяснение, почему во время родов запрещали употреблять блюда из злаковых культур, которые ассоциируются с осенью / жатвой и символизируют обратный процесс закрывания. В этом контексте они приобретают значение поминальных, что в свою очередь объясняет табуирование роста пшеницы в родильных текстах: «Рассеяла пшеницу, пшеница не взошла, а [взошел] розовый цвет, выходи, ангелочек на этот свет» [3, № 26].

Открывание осуществляется «святыми помощниками» и лишь дублируется на уровне обряда бабой-повитухой, которая озвучивает и проговаривает / упорядочивает правильную последовательность родов. Во время родовых схваток она произносит обрядовые тексты (голосовые ключи), которые напоминают, скорее, не молитвы, а инструктивные указания: «Коло девочка, так чешись, гребись, на этот свет явись, коли мальчик секись, рубись на этот свет являйся» [3, № 12]. Отрезание пупа на гребне, челноке / топоре является завершающим этапом обряда, поскольку окончательно разъединяет два тела (матери / ребенка) и «превращает» еще лишенный пола плод на «ее» или «его», моделируя основные социальные функции – девушка должна стать хозяйкой / пряхой, парень – хозяином / всадником / воином.

Важность правильного выполнения обряда «прихода» с «того света» прогнозирует не только физический и социальный статус новорожденного, но его правильный «отход» на «тот свет». В этом аспекте учитывается статус сакрального покровителя, который определяется бабой-повитухой во время родов, и будет «сопровождать» душу младенца от рождения до смерти: «Есть такие бабки, которые хорошие, и которые плохие, есть такая, что просит по-хорошему, крестится, молится, а есть такая, говорит что: «Помоги, черт, родить, будешь после его смерти в тулупе ходить». Чего получается, что один лежит спокойно, а другой ходит [после смерти]» [3, № 33]. В этом смысле обряды рождения обратно пропорциональны обрядам погребения, где также выполняют ритуальные действия / произносят тексты, которые не встречают, а провожают человеческую душу на «тот свет». Рождение младенца ассоциируется с возвращением ангельской души из рая, тогда как после смерти перспектива может быть обратной. Сам факт возвращения наталкивает на мысль о существовании архаических верований о переселении душ после их очищения огнем от земных грехов. Ср.: слав. grěxъ – «греть», связанное с *ghrēs – «падать», близкое к *groikso – «кривизна» [6, с. 456], поэтому представление об аде как огневой стихии может быть реликтом кремации в дохристианские времена.

Восприятия родов как состояния неопределенности между «тем» и «этим» мирами объясняет, почему

смерть ребенка / матери во время родов считается нечистой. Во многих текстах повитуха, принимая роды, просит Богородицу спасти / освободить души матери и ребенка: «Мать Божья первым ключиком ворота открывала, вторым две души спасала. Первую – старую, другую – молодую» [3, № 4]. Повитуха «принимает» роды, то есть является пассивным исполнителем воли небесного покровителя, поскольку лишь озвучивает его «разрешение» на открывание родовых путей.

Имена рожениц и младенцев, которые встречаются в текстах заговоров, типичны. Выбор имен не случаен, поскольку указывает на святых матерей – Анну / Марию и «детей Божьих» — Адама / Еву: «Царские двери отомкните, Адам или Ева на сей мир появьтесь»; «Были первые люди Адам, Ева и Мария Магдалина» [3, № 8, 152]. Называние женщин / детей этими именами «включает» механизм обряда, освящая место рождения и саму роженицу, дублируя священные события, позитивный результат которых очевиден. Называние младенцев именами первых / Божьих людей объясняется также тем, что с момента рождения до крещения ребенок еще пребывает в лиминальном состоянии. Имена Адама и Евы служат своеобразной гарантией их принадлежности к человеческому роду. Пристальное внимание к образу Адама в заговорах может свидетельствовать о существовании культа предков, души которых «возрождаются» в своих потомках, с чем связаны обряды называния мальчиков. Имя Адама отождествляется с первым предком, которого «знали» и которому «доверяли». В связи с этим к нему обращались во время заговаривания боли, то есть перенесении свойств мертвого / занемевшего тела предка, которое «не болит / не щемит», на живое тело потомка. Логика таких обращений объясняется тем, что апеллирование к мертвому должно быть дозированным, чтобы «умертвить» лишь больное место, поскольку его «передозировка» могла повлечь онемение здорового тела: «Молоденький месячек, болели мертвому зубы или не? Адама зубы не болели, кости не скрипели» [3, № 492].

В связи с тем, что рождение максимально защищено обрядом («легитимный» переход с «того» в «этот» свет), аналогичную ситуацию создавали во время лечения опасных детских болезней (угроза преждевременного / «нелегитимного» перехода из «этого» на «тот» свет). Моделирование повторного рождения «включает» защитный механизм обряда, поскольку делает невозможным обратный ход событий. Во время лечения производили магические действия, похожие на те, которые выполняли во время родов, но с тем отличием, что функцию священных атрибутов приобретали их дублиеры (принцип аналогии актуализировался лишь в момент проведения обряда). Например, вместо Царских / золотых врат открывали обычные двери. В этом аспекте рельефнее проявляются архаичные верования, связанные с порогом. При «переходе» (эпиплессии) или испуге ребенка размещали на пороге «в позу рождения» — головой вперед / ногами назад (ногами вперед выносили покойника), через которого потом переступали, имитируя открывание дверей: «Под порог клали да переступали [через порог на двор] (дом / утроба → двор / внешний мир): «Чем мать родила, тем отходила» [3, № 87]. Переступание через больного ребенка (его временное разме-

щение «между ногами») должно осуществляться лишь родной матерью, что является обрядовым аналогом момента рождения (выхода на «белый свет»). Ср. с распространенным табу на переступание детей чужими, телесный низ которых, в отличие от материнского, является «нечистым» / вредным, поэтому может быть причиной прекращения роста.

Важным элементом сакральной атрибутики родильного обряда является стол, который отождествляется с церковным престолом, где осуществляется жертвоприношение Тела и Крови Христовых в виде хлеба и вина. Перед схватками роженица имитировала действия священника во время богослужения, а именно трижды обходила вокруг стола / престола, после чего прикладывалась к Образу Спасителя: «Последние боли берут – я сама вокруг стола ходила, икону сама целовала, молитву сама себе читала» [3, № 24]. Вследствие этого роженица вроде бы очерчивает обрядовое пространство, центром которого является стол. Таким образом, создается воображаемая граница, которая защищает роженицу вместе с новорожденным. В пределах этого пространства начинают действовать сакральные значения стабильности, нерушимости и плодородия, которые генерируются его центром (столом). В связи с этим естественная потеря «тела» / крови во время родов, воспринимается как жертвенная, то есть угодная Богу: «Как Иисус Христос муку принимал, так принимает родильница, как Иисус Христос воскрес, так родильницу Господь простил» [3, № 28]. Ощущение стабильности является необходимой эмоциональной подоплекой лиминальных обрядов, которые сопровождают переходные моменты жизни человека, что объясняет обрядовое применение стола как «воплощение» такой стабильности / нерушимости. Это объясняет связь начала и завершения жизни (рождение и смерть) с символикой стола. Например, в Харьковской губернии на второй / третий день после крестин существовал обычай «ходить (сидеть) в рай», в процессе которого обходили вокруг стола или сидели за столом [7, с. 16]. До нашего времени остаются актуальными поминальные застолья непосредственно после погребения, на девятый, сороковой день и годовщину.

В этом контексте понятными становятся отдельные запреты, регламентирующие поведение за столом. Например, «нельзя угощать на не застеленном столе, особенно девушку, иначе голова ее будет лысой» [8, с. 24]. Первая часть ритуального запрета построена по принципу ассоциации: не застеленный / пустой стол, выпуклость которого сопоставляется с признаком беременности, ассоциируется с не оплодотворенным / пустым лоном и непокрытой / «не застеленной» головой девушки. Вторая часть описывает следствие нарушения запрещения, поскольку отсутствие волос служит признаком импотенции / бесплодия. Появление телесной выпуклости как знака беременности напоминает мифологический мотив первородного острова / мирового дерева в начале творения мира. Аналогичным способом охранялось место рождения, которое застилали покрывалом со стилизованными изображениями мифических рожениц, визуально напоминающих мировое дерево, которое должно защитить родильницу.

Вывод. Смысловые контенты обряда рождения варьируются в пределах бинарности «тот свет» / «этот свет» и производных от нее, связанных между собой значений: «не рожденный / рожденный», «нечистый / чистый», «чужой / свой», «закрытый / открытый». Обряд предполагает очищение «нечистого» места на момент родов, которое завершается окончательным очищением / крещением, а также защитой младенца, пребывающего в пограничном состоянии (не имеющий определенного пола / «невидимый и неслышимый» плод стае «видимым и слышимым» мальчиком / девочкой). Кроме этого, после родов происходят физиологические трансформации женского организма, изменяется также социальный статус матери.

В целом рождение одновременно происходит в двух измерениях: мифическом / священном и будничном / телесном. Если следовать логике мифа, главное собы-

тие / первое рождение уже состоялось и лишь повторяется грядущими поколениями, что объясняет название еще не рожденных младенцев Адамом и Евой. Иерархические отношения верха и низа проявляются в очередности рождения, которое происходит «сверху вниз». Сначала сакральные покровители при помощи священных предметов в назначенное время открывают «райские» / небесные врата, откуда выпускают «райскую душу». Аналогичные действия выполняются на земле (во время тяжелых родов открывали Царские врата). Когда начинаются родовые схватки (душа просится «на свет Божий»), повитуха (дублер покровителя) развязывает узлы и открывает двери (подражает открыванию райских ворот) и произносит заговоры (инструктирует плод / младенца), освобождая таким образом родовые пути (аналог «райских врат»).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Белоусова Е.А. Представления и верования, связанные с рождением ребенка: современная городская культура : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. Культурологии : спец. 24.00.01 «Теория культуры» / Белоусова Е.А. – М., 1999. – 21 с.
- [2] Ігнатенко (Колодюк) І. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. – К., 2008. – Т. 1. – С. 3–12; Боряк О. Творення дитини як семіотичного феномена // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. – К., 2008. – Т. 1. – С.13–30; Тело в русской культуре. – М., 2005. – 399 с; Тіло в текстах культур. Студії з культурної антропології. – К., 2003. – 222 с.
- [3] Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.). – М., 2003. – 752 с.
- [4] Виноградова Л.Н., Толстая С.М. Дверь // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. – М., 1999. – Т. 2. – С. 25-29.
- [5] Етнографічні записи Якова Демченка 1857-1858 р. // Україна, 1930. – Книга 1. – С. 89-129.
- [6] Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. – М., 1986. – Т. 1. – 576 с.
- [7] Топорков А.Л. Происхождение элементов застольного этикета у славян // Этнические стереотипы поведения. – Л., 1985. – С. 223-242.
- [8] Повір'я / Упор. вст. ст. М.К. Дмитренко. – К., 1992. – 48 с.

REFERENCES

- [1] Belousova, E.A. Representations and beliefs related to child-birth: a modern urban culture: Author. Dis. for the scientific. PhD degree. Cultural Studies: spec. 24.00.01 «Theory of Culture» / Belousova E. A – M., 1999. – 21 p.
- [2] Ignatenko (Kolodyuk) I. Folk embryological conceptions of Ukrainians // Ukrainian Folk culture: living cycle of man : historical and ethnological research at 5 t. – K., 2008. – Vol. 1: Children. Childhood. Children's subculture. – P. 3–12; Boryak O. Creation of the child as a semiotic phenomenon // Ukrainian Folk culture living cycle of man : historical and ethnological research : at 5 t. – K., 2008. – Volume 1: Children. Childhood. Freedom subculture. – S.13–30; The body in Russian culture: Sat. articles. – M., 2005. – 399 p.; Body in the texts cultures. Cultural anthropology studies. – K., 2003. – 222 p.
- [3] Plots in Polissia (the records of 1970-1990-ies.). – M., 2003. – 752 p.
- [4] Vinogradova, L.N., Tolstaya, S.M. Door // Slavic Antiquities: ethno-linguistic dictionary: 5 m. – M., 1999. – T. 2. – P. 25–29.
- [5] Etnografichical records of Jacob Demchenko 1857–1858 // Ukraine. 1930. – Book 1. – P. 89 – 129.
- [6] M. Fasmer. Etymological dictionary of the Russian language: in 4 v. – M. – T. 1. 1986. – 576 p.
- [7] Toporkov, A.L. The origin of the elements of table etiquette Slavs // Ethnic stereotypes of behavior. – L., 1985. – S. 223–242.
- [8] Plots / M.K. Dimitrenko. – K., 1992. – 48 p.

Mythology of the birth in the ritual practices of the Eastern Slavs

A. Temchenko

Abstract. Semantic contents of the ritual of birth vary between binarities «that world»/ «this world» and their connected derivatives «unborn / born», «unclean / clean», «several / another», «indoor / outdoor». The birth takes place simultaneously in two dimensions: the mythical / sacred and everyday / solid. The hierarchical relationship of top and bottom are shown in order of birth, which is a «top-down». First, sacred patrons using the sacred objects are opening the gates of heaven, where the release «heavenly soul». Similar actions are repeated in ceremonial activities.

Keywords: birth, ritual, border, solid bottom, opening / closing

SOCIOLOGY

Statistical analysis of the prevalence of Female Genital Mutilation and societal attitudes in Africa

Gergely Kovacs*

*Corresponding author. E-mail: gergely.kovacs21@gmail.com

Paper received 10.10.15; Revised 18.10.15; Accepted for publication 22.10.15.

Abstract. The study aims to examine the possible correlation between the prevalence of societal attitudes especially religiosity and FGM in African countries. The basis of the article is the UNICEF study on FGM published in 2013 [1]. The study also attempts to establish any correlation of FGM with other sociological and economic factors in the studied countries.

Keywords: female genital mutilation, African countries, religiosity

Foreword

This article covers a highly controversial topic. The author is a devoted supporter of freedom of speech, freedom of religion and equality. The objective of this article is to examine the possible effects of an ideology on a society. It was not the intention of the author to offend any religious beliefs. However Female Genital Mutilation (FGM) is a practice that effects the lives of 127 million women in the studied countries alone [1] (and another 120 million more worldwide [5]). It is the authors opinion, that we owe these women to examine, discuss and debate this issue openly, honestly and rationally.

Definitions

UNICEF defines FGM as follows: ‘Female genital mutilation, also known as ‘female genital cutting’ or ‘female circumcision’, refers to all procedures involving partial or total removal of the female external genitalia or other injury to the female genital organs for non-medical reasons. [1]

In reality, these are all blanket terms describing a broad range of practices performed on girls and women, mostly before the age of 15 and often in infancy or early childhood. More precise anatomical descriptions are provided by a typology developed by WHO in 1995 and updated in 2007 [2].

FGM is a tradition of many ethnicities in Africa. This practice is inherited from ancient times, survived the religious, social and political changes over the centuries, and

continues to be practiced in modern times. Despite this, many people associates it with a certain religion. Can this correlation be proven by statistical means?

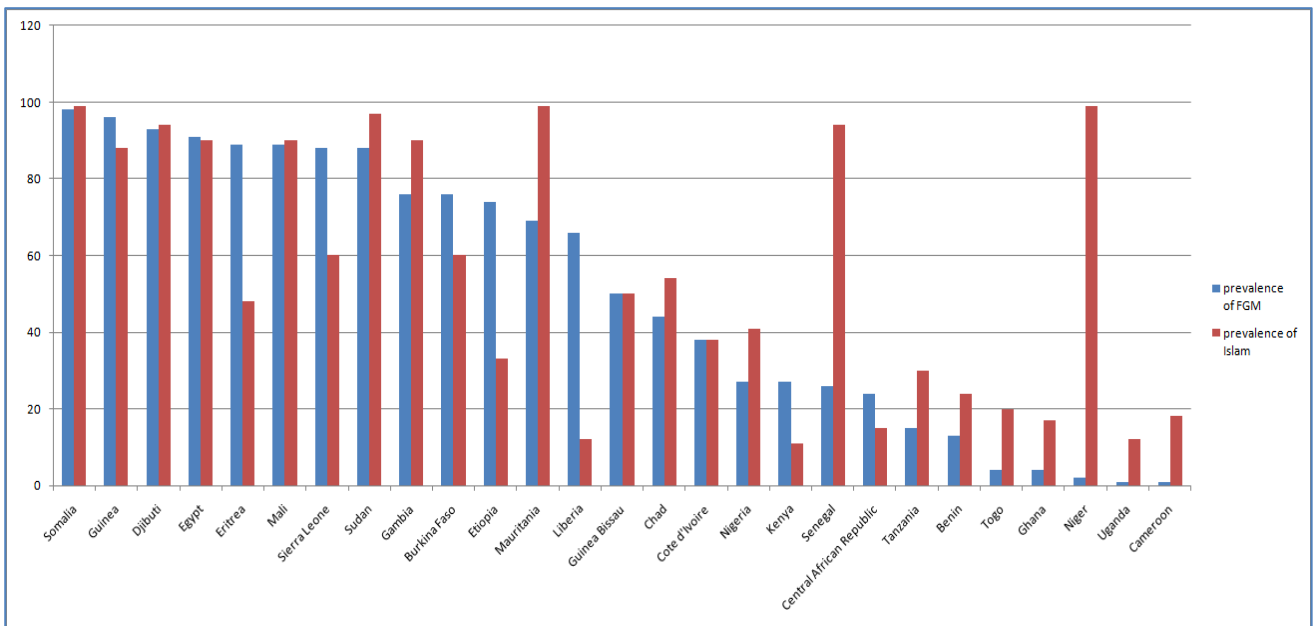
FGM and Religiosity Correlation

The examination is done by correlating the prevalence of Islam (percentage of Muslims) in a country and the prevalence of FGM (percentage of women of the age of 15 to 49 years who have undergone FGM).

The data about the prevalence of FGM in the studied countries comes from the UNICEF study [1].

The data about the prevalence of Islam comes from several sources: [3], [4], [5].

To establish a possible correlation at first simple linear progression methods were used:

Figure 1: Correlation of prevalence of FGM and Islam (x: countries, y: prevalence %)

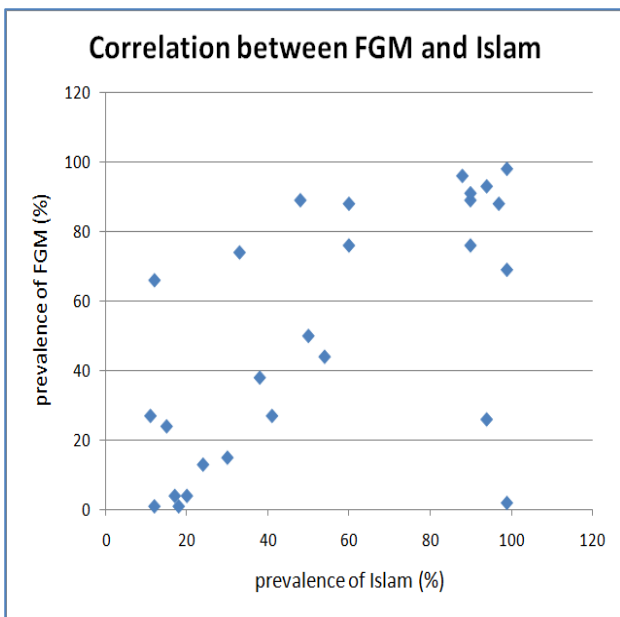

Figure 2: Correlation of prevalence of FGM and Islam

Both diagrams indicate a correlation between the prevalence of FGM and Islam. To determine the strength of the correlation, the Spearman's rank correlation coefficient was used (ρ_s). The Spearman rank correlation is a non-parametric measure of statistical dependence between two variables.

The value of the Spearman correlation coefficient can be between -1 and 1.

A value of -1 indicates a perfect reverse relation.

A value of 0 indicates, that there is no correlation between the two variables.

A value of 1 indicates a perfect correlation between the two variables.

The hypothesis is, that there is a correlation between the prevalence of Islam and FGM, meaning: $0 < \rho_s < 1$

The result is $\rho_s = 0,5775$. This is a moderate strength correlation.

The result is consistent with the result of Curry [6] ($\rho_s = 0,54$) on the older WHO-Pew dataset[2].

To determine the significance of the result, the standard Spearman significance table was used:

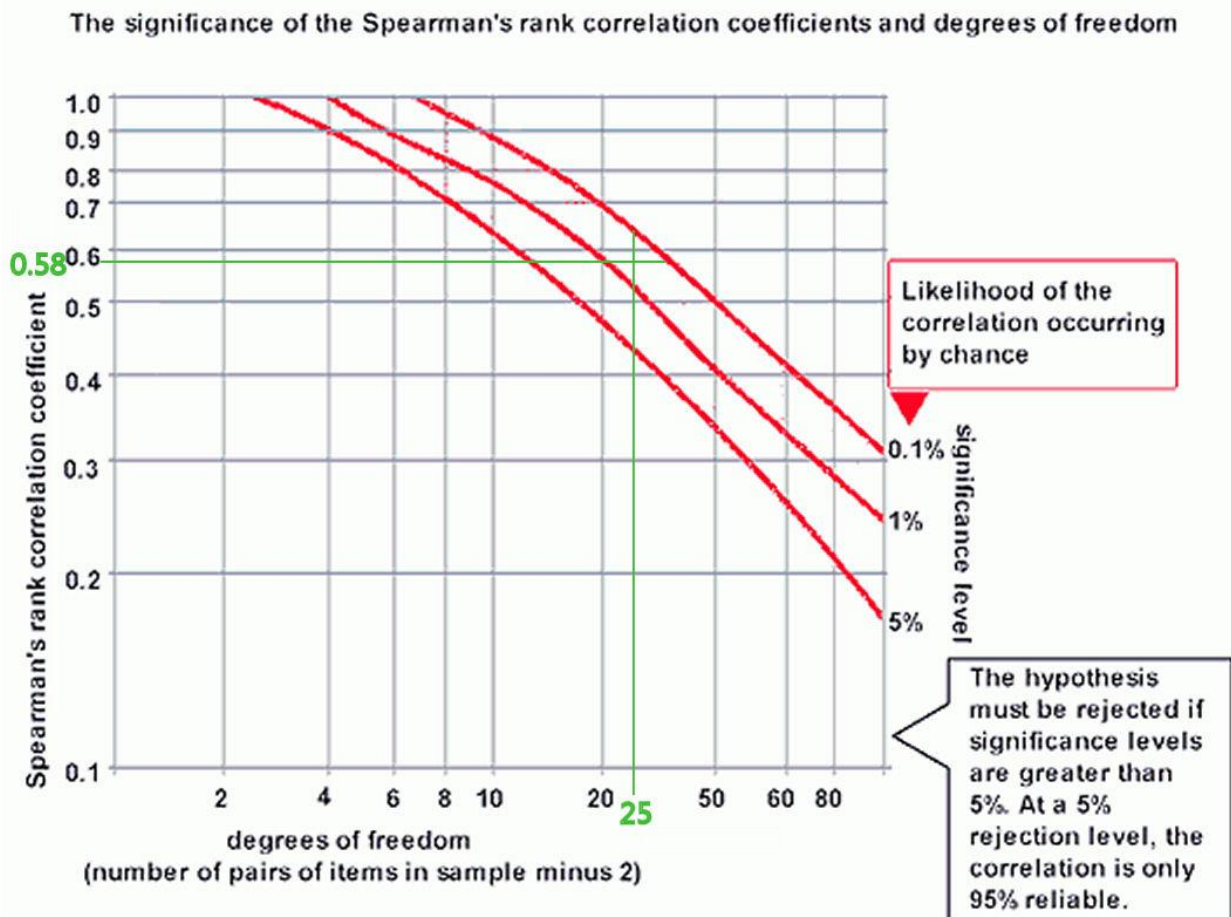

Figure 3: Significance of correlation between Islam and FGM prevalence

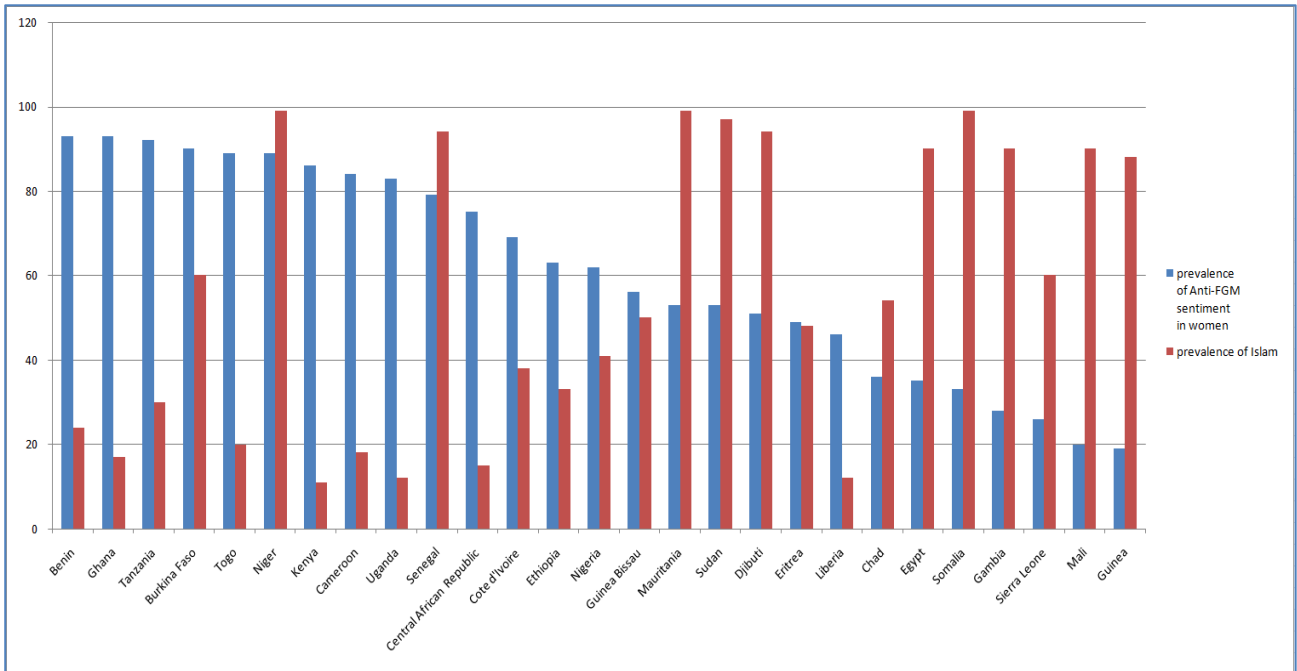
So the likelihood of the correlation to be purely a coincidence is between 0,1% and 1%.

Conclusion: there is a very reliable, moderate strength correlation between the prevalence of Islam and FGM in the studied countries. However, data for Eritrea, Ethiopia, Sierra Leone, Liberia, Kenya, where prevalence FGM

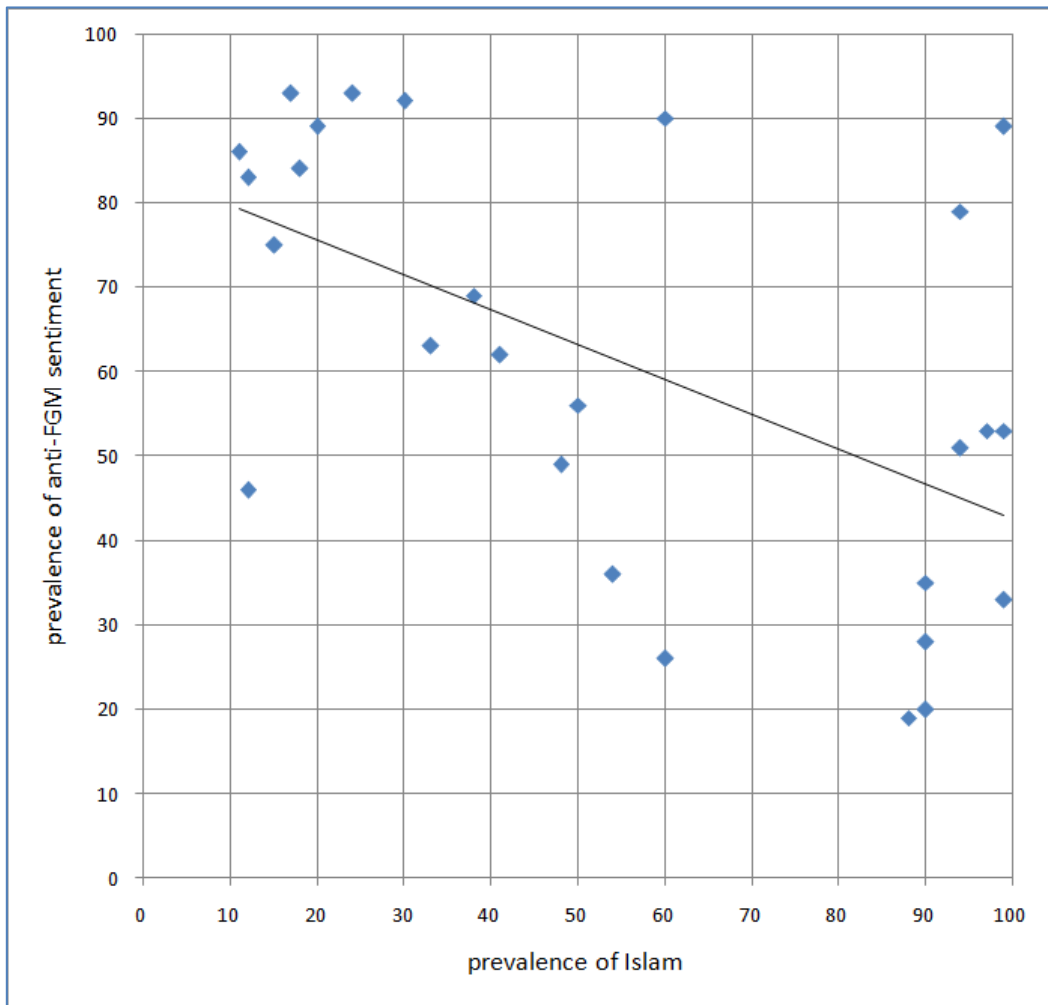
significantly higher than the prevalence of Islam, are contradictory to these statistics. Also data for Mauritania, Senegal, and Niger, where prevalence FGM is smaller or even negligible compared to the prevalence Islam. The exceptional nature of these countries merit further investigation.

Anti-FGM sentiment and Islam relation

The UNICEF study on FGM [1] also asked women, if they think the practice of FGM should end.

Figure 4: Correlation of prevalence of anti-FGM sentiment and Islam (x: countries, y: prevalence %)

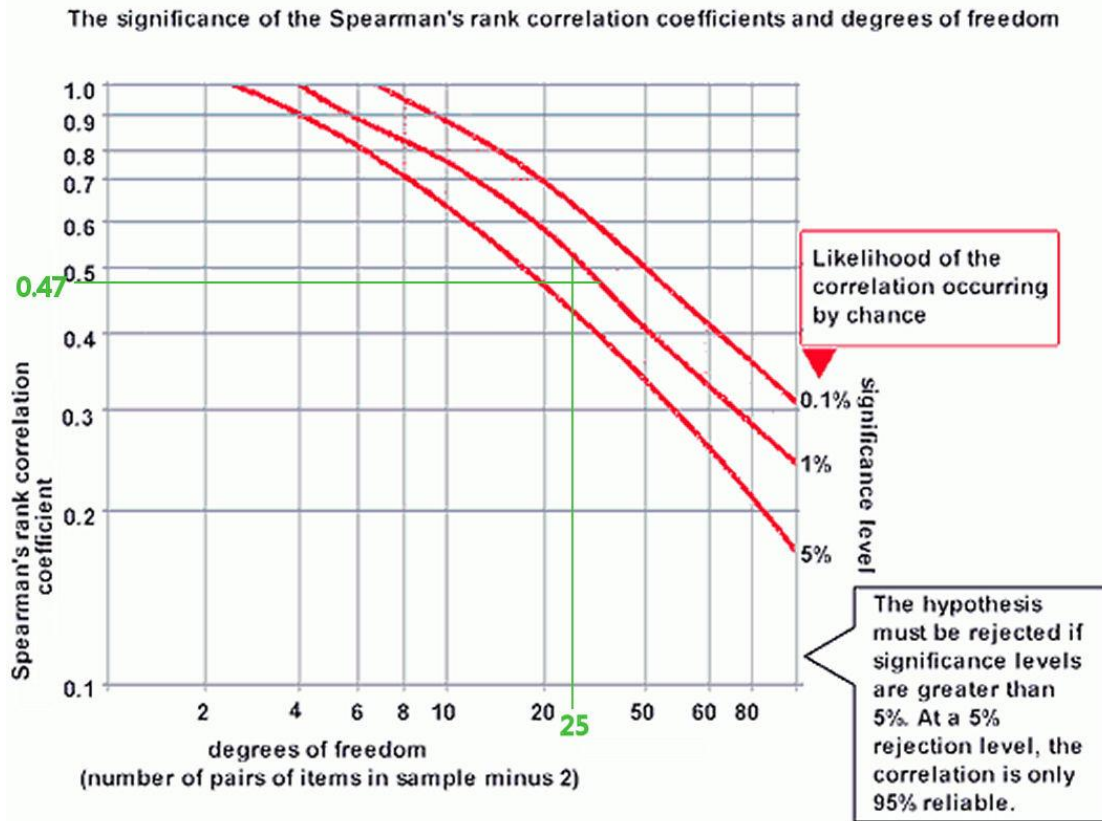
Figure 5: Correlation of prevalence of anti-FGM sentiment and Islam

Both diagrams indicate a reverse relation between the prevalence of Islam and anti-FGM sentiment. The same type of Spearman correlation coefficient is used to determine the strength of correlation.

The **hypothesis** is, that there is a reverse relation between the prevalence of Islam and anti-FGM sentiment among women, meaning: $-1 < \rho_s < 0$

The result is $\rho_s = -0,4661$. This is a moderate strength reverse relation.

Determining the significance of the result with the same table:

Figure 6: Significance of reverse relation between prevalence of Islam and anti-FGM sentiment

So the likelihood of the correlation to be purely a coincidence is between 1% and 5%, still within the limits allowing the acceptance of the hypothesis.

Conclusion: there is a reliable, moderate strength reverse relation between the prevalence of Islam and anti-

FGM sentiment in women in the studied countries. However, statistics of dominantly Islamic countries such as Niger and Senegal show that Muslim women disapprovingly relate to FGM. These anomalies also merit further research.

Exceptional Countries

Liberia, Senegal and Niger appear to be anomalies in both charts. It would merit further investigation what other social factors cause their special status.

Other possible factors

The same type of statistical analysis was conducted to find other social or economical factors, that could offer a better correlation with the prevalence of FGM in the studied countries.

The data came from the Human Development Report [7] published in 2014 by the United Nations.

Poverty (GDP per capita) correlation with FGM: $\rho_s = -0,061$

This value is very close to 0, and indicates, that there is no measurable correlation between poverty and prevalence of FGM.

Human Development Index(HDI) correlation with FGM: $\rho_s = -0,351$

This value represents a weak reverse relation. However the significance of the result is outside of the acceptable boundaries, as it is seen in the following table:

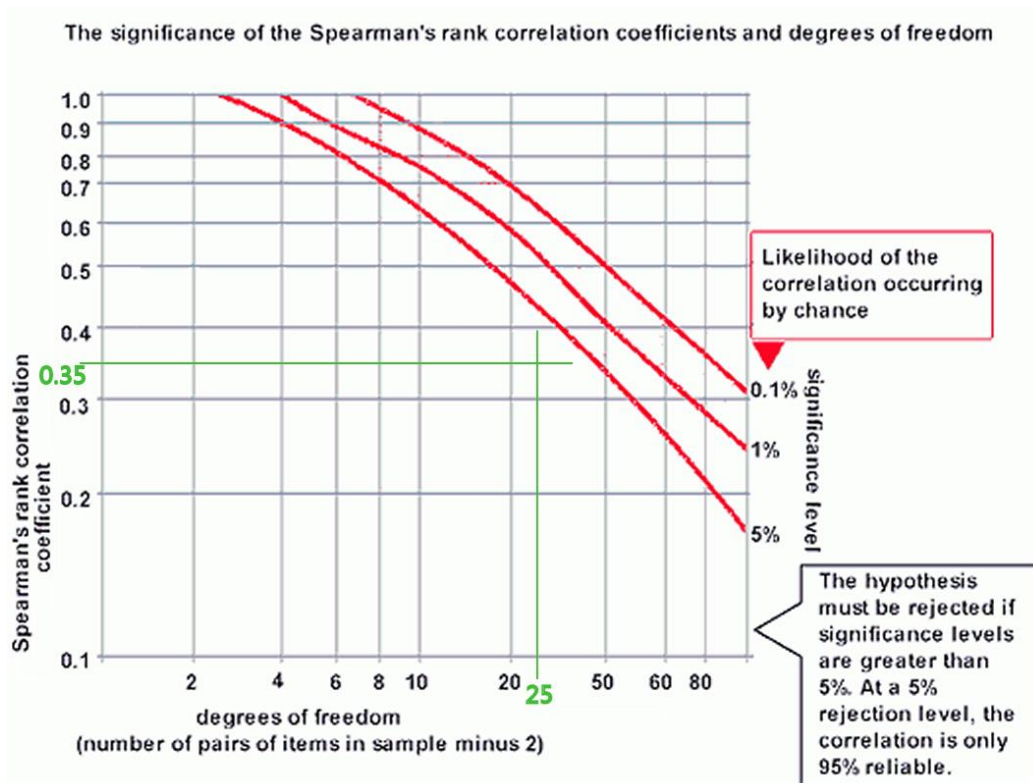

Figure 7: Significance of correlation between HDI and FGM, hypothesis needs to be rejected

Urban/rural population(%) correlation with FGM:
 $\rho_s=0,017$

This value is very close to 0, and indicates, that there is no measurable correlation between urban/rural population and prevalence of FGM.

Life expectancy (at birth) correlation with FGM:
 $\rho_s=0,117$

This value indicates that the correlation between life expectancy and prevalence of FGM is very weak.

Literacy(%) correlation with FGM: $\rho_s=-0,192$

This value indicates that the correlation between literacy and FGM is very weak.

Education Index(EI) correlation with FGM: $\rho_s=-0,49$

This value indicates a moderate strength reverse relation between Education Index and prevalence of FGM. The table puts the significance of the correlation between 1% and 5%.

This correlation however is weaker and less reliable than the correlation with prevalence of Islam.

Conclusions

The analysis of UNICEF data found that in the studied African countries a reliable correlation exists between the prevalence of Islam and practice of Female Genital Mutilation. A similar correlation exists between the prevalence of Islam and women's tolerance to FGM.

However correlation in itself does not mean causation. Just because two variables correlate, it does not prove, that one is causing the other. It can be argued, that the similar levels of Islam and Female Genital Mutilation are both caused by an unknown third variable, but this study could not find such possible alternative factor. It did, however, eliminate poverty, life expectancy, absence of urbanization and absence of basic education as possible explanations.

REFERENCES

- [1] UNICEF – Female Genital Mutilation/Cutting: A statistical overview and exploration of the dynamics of change (July 2013)
- [2] World Health Organization, Department of Reproductive Health and Research
 Eliminating female genital mutilation – An interagency statement
 ISBN: 978 92 4 159644 2
- [3] Pew Research Center
 Mapping The Global Muslim Population (October 2009)
- [4] United States, State Department
 (<http://www.state.gov>)
- [5] en.wikipedia.org
- [6] Oliver Scott Curry – The relationship between Islam and female genital mutilation (October 2014)
- [7] United Nations - Human Development Report 2014
<http://hdr.undp.org/en/data>

Маркери національної пам'яті сучасної Росії в соціокультурному дискурсі російських національних бібліотек

Т.Ю. Гранчак*

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: granchakt@ukr.net

Paper received 21.10.15; Accepted for publication 30.10.15.

Анотація. Стаття присвячена обґрунтуванню соціокультурного дискурсу російських національних бібліотек як джерела визначення пріоритетних для сучасної Росії маркерів національної пам'яті, аналізу змістовного наповнення бібліотечної діяльності, продукованих і поширюваних бібліотеками смислів як інструменту визначення вузлових акцентів концепту національної пам'яті, які створюватимуть у подальшому інформаційну основу національної свідомості.

Ключові слова: дискурс, національна пам'ять, національна самосвідомість, ідентичність, національні бібліотеки Росії

Бібліотечна діяльність традиційно орієнтована на суспільні потреби, маркером яких є запити користувачів та державне замовлення, яке з огляду на впливовість варто виокремити серед інших користувацьких запитів.

Відповідно, бібліотечна діяльність (зокрема, систематизація фондів, організація нових колекцій, комплектування новими документами тощо), як і бібліотечно-інформаційна продукція (створювані бібліотечною інформаційні продукти, серед яких – бібліографічні покажчики, монографічні видання, віртуальні й традиційні виставки, бібліотечні заходи тощо), більшою або меншою мірою несуть на собі відбиток того концепту національної свідомості, який є домінуючим у суспільстві, та/або визначений пріоритетним на урядовому рівні, що проявляється у певному соціокультурному дискурсі бібліотеки. Цей дискурс у підсумку визначає ті смисли, які «запам'ятовуватиме» користувач, і ті, які приречені на забуття і «стиратимуться» з національної пам'яті, трансформуючи відповідним чином національну свідомість.

У випадку продуктивного підходу до управління інформаційно-комунікаційними процесами суспільні очікування визначають державне замовлення й інформаційну політику бібліотеки, у випадку маніпулятивного – навпаки, державне замовлення визначатиме політику бібліотеки і впливатиме, у тому числі й через бібліотеку, на формування суспільних потреб і очікувань.

Отже, аналіз змістовного наповнення бібліотечної діяльності, продукованих і поширюваних бібліотекою смислів дасть змогу визначити ті вузлові акценти концепту національної пам'яті, які створюватимуть у подальшому інформаційний каркас, матрицю національної свідомості. Йдеться про те, яку пам'ять зберігатимуть і формуватимуть бібліотеки.

Різним аспектам функціонування інститутів-репрезентантів політики пам'яті – музеїв, архівів, бібліотек присвячені праці І. Матяш, Л. Левченко, Л. Чупрія, О. Салати, Н. Орлової, І. Дерев'яного, І. Ціборовської-Римарович, О. Вербіцької [14]. Утім у цьому контексті малодослідженою залишається діяльність національних бібліотек, які є не лише осередком збереження зафіксованих у документованому вигляді ідейно-ціннісних орієнтирів національної спільноти, а й інституціями здійснення державної політики пам'яті. Серед

проблем, які потребують додаткової наукової уваги – питання соціокультурного дискурсу національних бібліотек. В плані розкриття інтегрованості бібліотеки в різні дискурсивні поля привертають увагу праці Гері та Марі Редфорд (Gary P. and Marie L. Radford) [26], Пола Джегера (Paul T. Jaeger), Урсули Горхем (Ursula Gorham), Джона К. Бертота (John Carlo Bertot) та Ліндсі Сарін (Lindsay C. Sarin) [25], Коліна Елстета (Colleen Alstad) та Ен Карі (Ann Curry) [24], в яких, однак, увага приділяється публічним бібліотекам.

Беручи до уваги стан наукової розробки питання, а також враховуючи сучасну специфіку функціонування інформаційного простору України, інтенсивні інформаційні впливи на нього з боку інфосередовища Російської Федерації, метою дослідження з позицій очікувань і прогнозування обрано аналіз соціокультурного дискурсу національних бібліотек Росії – Російської національної бібліотеки (далі – РНБ), Президентської бібліотеки ім. Б.М. Єльцина та Російської державної бібліотеки (далі – РДБ), які є найавторитетнішими бібліотечними інституціями РФ і як такі визначають та окреслюють основні інформаційні тренди російського бібліотечного інфосередовища.

Джерелами для дослідження стали сайти вказаних бібліотек. Методологічною основою було обрано дискурсивний аналіз – як базовий, – соціальнокомунікаційний, діалектичний, системний, функціональний, описовий та статистичний методи.

Основне завдання, яке вирішувалось у процесі дискурсивного аналізу, – визначення смислового навантаження, комплексу ідей і уявлень, за допомогою якого бібліотека як актор соціокомунікативного процесу бере участь у поясненні та конструюванні інформаційної реальності. При цьому в дискурс, який підлягав аналізу, було включено не тільки ті ідеї, які були представлені відкрито, але й ті ідеї і уявлення, які користувач міг отримати в результаті власної інтерпретації представленого контексту, а також інтенції, притаманні представленим текстам, їх спрямованість на реалізацію певного результату (наприклад, легітимацію певної соціальної проблеми), приховані (латентні) значення, контекст їх творення.

Здійснений аналіз соціокультурного дискурсу бібліотечних заходів та інформаційних продуктів (конференцій, презентацій, круглих столів, виставок, ко-

лекцій) національних бібліотек Росії дав підстави для висновку стосовно просування і підтримки ними в інформаційному просторі дискурсу «великої Росії», змістовне наповнення якого кумулюється з таких смислів як давні історичні корені (ідея тотожності Русі й Росії), оспівування й шанування імперських традицій (розширення кордонів держави, розквіт культури за часів імперії, вшанування Романових та окремих державних та культурних діячів часів їхнього правління, «радянськість» в контексті переваг імперкості), великі перемоги (перемога у Великій Вітчизняній війні, Вітчизняній війні 1812 р.), завоювання і «повернення» Криму як вияв повернення колишньої могутності (КримНаш), позиціонування Росії як колиски «руського світу», який стоїть на захисті православ'я і є оплотом слов'янської єдності.

У концентрованому вигляді такий підхід проявляється в соціокультурному дискурсі Президентської бібліотеки імені Б. М. Єльцина, що природно, з огляду на те, що її метою визначено виховання громадськості в дусі поваги до ідей державності, громадянськості та патріотизму як основи національної самоідентифікації росіян [9, с. 349]. Зокрема підрозділ «Події» розділу «Колекції» Президентської бібліотеки, містить 10 колекцій, серед яких «У витоків російської державності» («У истоков российской государственности»), «Династія Романових. 400-річчя Земського Собору 1613 року» («Династия Романовых. 400-летие Земского Собора 1613 года»), «Вітчизняна війна 1812 року» («Отечественная война 1812 года»), «Експедиції руського флоту до берегів Північної Америки (1863-1864)» («Экспедиция русского флота к берегам Северной Америки (1863-1864)»), «Пам'ять про Велику Перемогу» («Память о Великой Победе»), присвячені висвітленню в руслі офіційного підходу до російської історії аспектів походження Російської держави, піднесення її могутності в період правління династії Романових, героїчних перемог російського народу, розширенню меж освоєних росіянами територій та їхнього впливу, таким чином, на інші народи [21].

Характерним є наповнення підрозділу «Персоналії» в колекціях бібліотеки. Розділ містить 9 колекцій, з яких половина стосується державних діячів, пов'язаних саме з розквітом Російської імперії: імператориці Єлизавети Петрівни, М.М. Сперанського та П.А. Століпінна, а також загалом династії Романових [17].

Підтримуючи і просуваючи дискурс «великої Росії», бібліотека впливає на формування в національній пам'яті маркерів російської величчя, оминаючи – «стираючи» – дискусійні, або й відверто непривабливі епізоди. В такий підхід органічно вписується трактування Шевченка як «вихованця Росії», який в Росії «розкрив талант» і «здобув свободу» [22], уславлення Лермонтова, яке в одному ряду із Сперанським, Століпіним та імператрицею Єлизаветою Петрівною легко може інтерпретуватись саме в контексті розквіту Російської імперії, незважаючи на критику поетом царських порядків і те, що перебування Лермонтова на Кавказі, де він загинув, було обумовлене саме агресивною імперською політикою; вшанування Ломоносова як символу піднесення російської наукової думки без врахування специфіки здобуття освіти і здійснення наукової діяльності для тогочасної Росії.

Показовим у цьому контексті є, також, підхід Президентської бібліотеки імені Б.М. Єльцина до формування колекції «Територія Росії», більшість документів якої відображає територію Росії часів імперії – найбільшу за площею (детальніше див. Гранчак Т. «Формування бібліотеками національного інформаційного простору в контексті реалізації державної інформаційної політики» [10, с. 30–31]). У контексті зібраних в колекції документів показовою є назва представленого циклу науково-популярних фільмів режисера І. Сидельникова (СПб., 2001 – 2003, 2005 рр.) «Руська карта» («Русская карта»), яка вже сама по собі «розмиває» у сприйнятті користувача сучасні кордони Росії, просуваючи ідею «руського світу» й на території держав, в яких мешкають руські діаспори. У самому фільмі події, пов'язані із становленням сучасної Росії (власне, розпадом СРСР) в її сьгоднішніх кордонах інтерпретуються, як катастрофа, подібна до природної, але з більш трагічними наслідками. Характерною з позицій оцінки сучасних реалій є і теза авторів фільму про те, що кордони Росії після розпаду СРСР «відсунулися» на схід і північ, яку можна вважати справедливою лише за умови ототожнення Росії з СРСР [19].

У цьому ж ключі варто розглядати організацію іншою національною бібліотекою Росії – РДБ – виставки із промовистою назвою: «Руська Америка: історія освоєння на руських картах» («Русская Америка: история освоения на русских картах») (19.11.2012 – 17.01.2013), в якій автори так само надали перевагу означенню «руська», а не «російська», незважаючи на те, що представлені на виставці близько 50 карт і атласів висвітлювали історію освоєння північноамериканських берегів саме російськими, а не руськими мореплавцями, вченими, купцями і промисловцями [7].

Обґрунтуванню величчя Російської держави має слугувати ідея її походження з Київської Русі, просуванню якої сприяє виставка РДБ, присвячена, як ідеться на сайті бібліотеки, «1150-річчю виникнення російської державності, «Да відають нащадки православних рідної землі минулу долю...» («Да ведают потомки православных земли родной минувшую судьбу...») (23 октябрю – 16 листопада 2012 года) [3]. Запропонована бібліотекою назва заходу органічно інтегрується і в «православний» дискурс сучасної Росії.

Експоновані документи представляють перших київських князів – Кия, Щека, Хорива, Олега та Ольгу, Володимира та Ярослава Мудрого – і пов'язані з ними події як таких, що заклали основи російської державності. Саме в цьому контексті пропонується розглядати і Хрещення Русі, зведення таких видатних пам'яток давньоруської архітектури як Софійський собор і Десятинна церква, заснування Києво-Печерської Лаври тощо.

Президентська бібліотека Єльцина зі свого боку долучилася до відзначення «1150-річчя російської державності», організувавши у 2012 р. колекцію «Біла витоків російської державності» («У истоков российской государственности») [23]. У колекцію, присвячену цій події, включені матеріали, що відображають як питання утворення та розвитку Давньоруської держави, так і історію самого свята. Показово, що святкування відбувається у відповідності з указом від 21 серпня (2 вересня) 1852 року, підписаним імператором Миколою I,

згідно з яким 862 рік отримав офіційний статус «початкової події російської державності». Найвищий акт вказував «триматися суворо літочислення преподобного Нестора і керуватися ним в точності в усіх навчальних закладах Міністерства народної освіти». Таким чином, фактично, сучасна Росія легітимізує законодавчу традицію імперських часів [16].

Зміст представлених документів, а також структура самої колекції закладають інформаційне підґрунтя для підтримки в національній пам'яті росіян «давньоруського» маркеру і сучасного вибудовування на його основі концепту політичного міфу про «єдність братських народів», ідеї наступності офіційної історичної традиції та сприйняття центральної влади як основи розвитку спільноти.

Продовженням дискурсу «великої Росії» стала організація у 2013 р. РДБ в рамках відзначення 400-річчя дому Романових одинадцяти заходів, присвячених комплексному та багатоаспектному розкриттю через бібліотечні фонди життя і діяльності цієї династії. Кількість виставкових заходів, які так чи інакше стосувались імператорської династії Романових, опосередковано свідчить про актуалізацію на державному рівні імперського дискурсу.

У цьому ж контексті варто розглядати інформування Президентською бібліотекою ім. Б.М. Єльцина 24 квітня 2014 р. про представлення матеріалів, присвячених Олександрю II – російському імператору, відомому як цар-визволитель, який дав свободу кріпосним селянам, під заголовком «Державець “чув лише голос правди...”» («Государь “слышал только один голос правды...”») [8] та організацію РНБ 21 квітня 2015 р. творчої зустрічі з авторами книги «Імператорська кухня, XIX – початок XX ст. Повсякденне життя імператорського двору» («Императорская кухня, XIX – начало XX вв. Повседневная жизнь Российского императорского двора») [12].

Що стосується кримської проблематики, обґрунтування правомірності приєднання Криму до Росії у 2014 році, інтеграції «кримських» смислів в загальноросійський інформаційний простір, то варто нагадати цілу низку заходів Президентської бібліотеки ім. Б.М. Єльцина, реалізованих в цьому напрямі (детальніше див. Гранчак Т. «Формування бібліотеками національного інформаційного простору в контексті реалізації державної інформаційної політики» [10, с. 32-33]).

Інша бібліотека Росії зі статусом національної – Російська національна бібліотека – зі свого боку розпочала публікацію на своєму сайті повнотекстових версій регіональних енциклопедій, які складуть основу електронної енциклопедії російських регіонів «Уся Росія», з викладення на сайт енциклопедичного довідника «Севастополь» [2].

Не залишилась осторонь і Російська державна бібліотека. 1–15 травня 2014 р. тут експонувалась виставка до 70-річчя звільнення Криму від «німецько-фашистських загарбників», яка мала назву «За наш Севастополь, за сонячний Крим!» («За наш Севастополь, за солнечный Крым!») [4]. Зрозуміло, що займенника «наш» за нинішніх обставин невизнання факту приєднання Криму до Росії більшістю країн світу могло б і не бути, утім він є. Згодом, 19 травня – 19 червня 2014 р., бібліотекою було організовано виставку кар-

тографічних видань «Крим: сторінки історії» («Крым: страницы истории»), на якій були представлені, як ідеться в повідомленні на сайті бібліотеки, «карти і атласи Криму від XVIII століття до наших днів» [5]. Утім, з опису виставки випливає, що представлені на ній експонати відображають Крим часів завоювання Росією – за часів імператриці Катерини II, а також радянського періоду до входження півострова до складу України. Український період в історії Криму виставкою не охоплено. У повідомленні підкреслюється: «Крім безлічі старовинних карт і атласів, на виставці широко представлені картографічні видання радянського періоду – адміністративні карти 1920-30-х років, туристські плани і карти, а також сучасні картографічні видання» [5].

При цьому, з огляду на поширювану російською пропагандою тезу стосовно того, що Крим – це «споконвічна російська територія», привертає увагу, що до 2014 р. в національних бібліотеках Росії не проводилось жодного заходу, присвяченого цьому регіону. В РДБ перша виставка, присвячена кримській проблематиці з'являється 1–15 травня 2014 р., у Президентській бібліотеці ім. Б.М. Єльцина «кримська» тематика стартувала у квітні 2014 р. презентацією на порталі бібліотеки альбому фотографій початку XX ст. «Види Криму = Vues de Crimée» («Виды Крыма = Vues de Crimée») [11].

Помітне місце у дискурсі «великої Росії» посідає героїзація історії з акцентуванням визначних перемог – перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. та, безумовно, перемоги у Великій Вітчизняній війні (далі – ВВВ), які було актуалізовані відповідно у 2012 та 2015 роках.

РДБ тільки на квітень 2015 р. було заплановано 11 заходів, присвячених ВВВ [18], – більше, ніж за весь час, починаючи з 2008 року. В Російській національній бібліотеці в розділі новини повідомляється про п'ять квітневих заходів до відзначення 70-річчя ВВВ – підготовку цифрової колекції «Ленінград у Великій Вітчизняній війні» («Ленинград в Великой Отечественной войне»), презентацію книги «Діти війни. Народна книга пам'яті» («Дети войны. Народная книга памяти»), відкриття виставки «Безсмертний подвиг Ленінграда» («Бессмертный подвиг Ленинграда»), бібліотніч в РНБ «Військова весна: До 70-річчя Великої перемоги» («Военная Весна: К 70-летию Великой победы»), тематичні «Бражніковські читання – 2015» [15].

Останні були присвячені святкуванню 70-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні. Як ідеться в повідомленні на сайті бібліотеки, «на засіданні було виголошено доповіді, присвячені давньоруській гімнографії, що оспівує мужність і відвагу воїнів, що боролися за Руську землю. Частина доповідей симпозіуму пов'язана зі 1000-річчям кончини рівноапостольного князя Володимира, що став засновником російської християнської державності, і 1000-річчям подвигу його синів – святих страстотерпців Бориса і Гліба. ...Цього дня у відділі рукописів Російської національної бібліотеки відкрилися дві виставки, пов'язані з темою симпозіуму. На одній з них “Святі захисники Вітчизни в давньоруському співочому мистецтві” (“Святые защитники Отечества в древнерусском певческом искусстве”) представлені унікальні рукописні пам'ятники XV-XVIII ст., що включають співи на честь давньоруських воїнів,

зарахованих до лику святих» [1]. Отже, знову спостерігаємо поєднання і взаємопроникнення смислів героїчних перемог, радянського та «руського світу» із християнством у вигляді православ'я. Причому вписування перемоги у ВВВ в контекст «святого захисту» і «страсотерпців» сприяє міфологізації цієї події, з одного боку, і створює підґрунтя для його органічного поєднання з «православним» маркером сучасної російської ідентичності – з іншого.

У такому руслі цілком логічно виглядає тенденція до інтеграції «радянського» і «православного» дискурсів національними бібліотеками Росії. Показовим у зв'язку з цим стало відкриття 8 квітня 2015 р. Президентською бібліотекою виставки «Руська Православна Церква в роки Великої Вітчизняної війни» («Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны»). У повідомленні про подію зазначалось: «До світлого дня Пасхи. ... Президентська бібліотека підготувала рідкісну добірку наукових досліджень, які розкривають значення і розвиток Руської Православної Церкви під час Великої Вітчизняної війни. Ця тема сьогодні актуальна і в зв'язку з наближенням святкуванням 70-річчя Великої Перемоги» [20].

Характерною для сучасного соціокультурного дискурсу російських національних бібліотек є інформація на сайті РДБ про виставку «Ні давності, ні забуття. За матеріалами Нюрнберзького процесу» («Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса») (24 квітня – 22 червня 2014 р.) в ув'язанні з сучасними подіями. У повідомлення виставку охарактеризовано як «вельми актуальну», що обґрунтовується наведеним нижче висловлюванням голови комітету Державної Думи федерального зібрання із безпеки та протидії корупції І. Ярової, яка на відкритті виставки ув'язала актуальність виставки з подіями в Україні. Зазначивши, що метою нападу на СРСР було знищення «нашої держави» (тут і далі виділення Т. Г.), якого не відбулось, оскільки «наш народ» був об'єднаний любов'ю до своєї Вітчизни (тут питання – який саме народ і яку саме державу має на увазі пані Ярова?), чиновник підкреслила, що протягом 23 років можна було спостерігати, як в країнах СНД «впроваджувалась ідеологія зради своїх батьків і дідів, переписування історії. І сьогодні ми бачимо на прикладі України, що такі дії – це не лише вистріл в минуле і глумління над мільйонами загиблих, це розстріл майбутнього. Причому сьогодні це вже розстріл не віртуальний, а цілком реальний» [4].

При цьому використання російськими національними бібліотеками дискурсивної одиниці «Велика Вітчизняна війна» потребує спеціального наголосу. Примітно у зв'язку з цим, що ще 2010 р. дискурс, що використовувався РДБ у цьому контексті, суттєво відрізнявся від нинішнього. Наприклад, в інформаційному повідомленні про Міжнародну наукову конференцію «Перемога над фашизмом в 1945 році: її значення для народів СНД і світу» («Победа над фашизмом в 1945 году: ее значение для народов СНГ и мира») від 8.04.2010 р. за авторством Катерини Шибасової термін «Велика Вітчизняна війна» зустрічаємо лише в назві Центрального музею Великої Вітчизняної війни [13]. Доречно процитоване в повідомленні гасло конференції «Ми перемогли разом!» підкреслює спільний характер перемоги над фашизмом і внесок у неї різних народів. Інформація про обговорювані актуальні теми: уроки війни і сучасні загрози миру; внесок народів Радянського Союзу у перемогу над фашизмом; пам'ять про війну і об'єктивне відображення її історії; досвід і цінності союзництва; післявоєнний устрій світу і відданість ідеалам ООН – сприяє поширенню смислів необхідності збереження досягнутого після війни устрою світу, налагодження взаємодії та співробітництва з іншими народами й державами, об'єктивний підхід у відображенні історії.

Нині ж аналіз соціокультурного дискурсу національних бібліотек Росії засвідчив вибудовування їхньої інформаційної політики відповідно до схваленого російською владою концепту «великої Росії» з такими маркерами національної пам'яті, як «Русь – Росія», «Велика Вітчизняна війна», православ'я, слов'янська єдність і «братерство» відносно інших слов'янських народів, героїчне переможне минуле, кордони в межах «руського світу» з необхідним уточненням «КримНаш».

Беручи участь у реалізації сьогоднішньої державної інформаційної політики РФ, Президентська бібліотека ім. Б.М. Єльцина, Російська державна бібліотека, Російська національна бібліотека стають учасниками формування інформаційної основи для вибудовування викривленого концепту національної пам'яті росіян, згідно з яким Крим – це «споконвічні російські землі», Америка – «руська», Т.Г. Шевченко – «вихованець Росії», Росія – переможець Великої Вітчизняної війни і т. п. Такий концепт закладає підґрунтя не стільки для майбутнього розвитку держави і національної єдності, скільки для майбутніх міждержавних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Бражниковские чтения – 2015 // Российская национальная библиотека. – 2015. – 23.04. / URL: http://www.nlr.ru/cms_nlr/vid_news_str.php?id=3140. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [2] Выложена электронная копия энциклопедического справочника «Севастополь» / Региональные энциклопедии // Российская национальная библиотека. – 2015. – 18.03. / URL: http://www.nlr.ru/cms_nlr/obik/vid_news.php?id=3110. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 8.04.2015.
- [3] Выставка «Да ведают потомки православных земли родной минувшую судьбу...» // Российская государственная библиотека. / URL: <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2012/20127285>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [4] Выставка к 70-летию освобождения Крыма «За наш Севастополь, за солнечный Крым!» // Российская государственная библиотека. / URL: <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2014/sevastopol>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [5] Выставка «Крым: страницы истории» // Российская национальная библиотека. / URL: <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2014/thecrimeamaps>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [6] Выставка «Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса» // Российская государственная библиотека. / URL: <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2014/numberg>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [7] Выставка «Русская Америка: история освоения на русских картах» // Российская государственная библиотека. / URL: <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2012/20127331>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 8.04.2015.
- [8] Государь «слышал только один голос правды...» // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. / URL:

- <http://www.prlib.ru/events/Pages/Item.aspx?itemid=827>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [9] Гранчак Т. Бібліотека і політична комунікація : монографія [Текст] / Т. Гранчак ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2012. – 481 с.
- [10] Гранчак Т. Формування бібліотеками національного інформаційного простору в контексті реалізації державної інформаційної політики / Т. Гранчак // Наукові праці Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського / редкол.: О.С. Онищенко (голова), Г.В. Боряк, В.М. Горювий [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К., 2014. – Вип. 39. – 488 с. – Режим доступу: <http://www.nbuviar.gov.ua/images/nauk/prazi/39.pdf>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 8.04.2015.
- [11] «Жемчужины» Крымского полуострова – на портале Президентской библиотеки // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. / URL: <http://www.prlib.ru/events/Pages/Item.aspx?itemid=825>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [12] Императорская кухня, XIX – начало XX вв. Повседневная жизнь Российской императорского двора – Встреча с авторами книги // Российская национальная библиотека. – 2015. – 21.04. / URL: http://www.nlr.ru/cms_nlr/vid_news_str.php?id=3139. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [13] Международная конференция «Победа над фашизмом в 1945 году: ее значение для народов СНГ и мира» // Российская государственная библиотека. / URL: <http://www.rsl.ru/ru/s7/s335/2010/s33559595962/>. – Заглавие с экрана. – Дата перегляду: 26.04.2015.
- [14] Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 4. – К.: ДП «НБЦ «Пріоритети», 2012. – 296 с. / URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Ntip/2012_4/index.html. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 8.04.2015.
- [15] Новости, события 28.03.2015 – 26.04.2015 // Российская национальная библиотека. / URL: http://www.nlr.ru/cms_nlr/index_news.php. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [16] О коллекции // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. / URL: http://www.prlib.ru/Lib/Pages/statehood_0.aspx. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [17] Персоны // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. / URL: http://www.prlib.ru/Lib/Pages/collections_persons.aspx. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [18] Программа мероприятий РГБ (апрель 2015) // Российская государственная библиотека. / URL: <http://www.rsl.ru/ru/s7/programme/2015/april>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [19] Русская карта : [цикл научно-популярных фильмов : в 4 частях] / М-во культуры России и киностудия Леннаучфильм ; авт. сценария: Иван Сидельников, Валентина Гуркаленко ; реж.: Иван Сидельников ; оператор: Александр Якубовский ; продюсер: Татьяна Маслина. – [Санкт-Петербург] : Леннаучфильм, 2001–2005. – Фильм 1 / авт. сценария и реж.: Иван Сидельников. – Электрон. дан. (1 видеофайл : 323 Мбайтов). – 2001. – Продолжительность: 25 мин 56 с. / URL: https://www.youtube.com/watch?v=V_96sEAInX4. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [20] Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. – 2015. – 10.04. / URL: <http://www.prlib.ru/events/Pages/Item.aspx?itemid=1237>. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [21] События // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. / URL: http://www.prlib.ru/Lib/Pages/collections_events.aspx. – Заглавие с экрана. – Дата просмотра: 26.04.2015.
- [22] Тарас Шевченко – сын Украины, воспитанник России // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. / URL: <http://www.prlib.ru/events/Pages/Item.aspx?itemid=769>. – Загл. с экрана. – Дата просмотра: 8.04.2015.
- [23] У истоков российской государственности // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. / URL: http://www.prlib.ru/Lib/Pages/collection_statehood.aspx. – Загл. с экрана. – Дата просмотра: 8.04.2015.
- [24] Alstad, C., Curry, A. Public space, public discourse and public libraries / C. Alstad, A. Curry // *Libres: Library and Information Science Research Electronic Journal*. – 2003. – Vol. 13 – № 1. / URL: http://libres-ejournal.info/wp-content/uploads/2014/06/Vol13_I1_pub_space.pdf. – Title from screen.
- [25] Jaeger, Paul T. Public libraries, public policies, and political processes : serving and transforming communities in times of economic and political constraint / Paul T. Jaeger, Ursula Gorham, John Carlo Bertot, and Lindsay C. Sarin. – Lanham, Maryland : Rowman & Littlefield, 2014. – 180 p. / URL: <https://naiconcapostnqig.wordpress.com/2015/04/16/read-or-download-public-libraries-public-policies-and-political-processes-serving-and-transforming-communities-in-times-of-economic-and-political-constraint-ebook-online/>. – Title from screen.
- [26] Radford, Gary P., Marie, L. Libraries, Librarians, and the Discourse of Fear / Gary P. & Marie L. Radford // *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*. The University of Chicago Press. – 2001. – V. 71. – № 3. – p. 299-329. / URL: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/4309528?uid=3739232&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21106589685593>. – Title from screen.

REFERENCES

- [1] Brazhnikov reading – 2015 (2015). National Library of Russia. Retrieved April, 26, 2015 from http://www.nlr.ru/cms_nlr/vid_news_str.php?id=3140. [in Russian]
- [2] Laid out an electronic copy of the encyclopedic reference book «Sevastopol». (2015). Regional encyclopedia. National Library of Russia. Retrieved April, 8, 2015 from http://www.nlr.ru/cms_nlr/obik/vid_news.php?id=3110. [in Russian]
- [3] The exhibition «Let it be known descendants of the Orthodox native land last destiny ...». (2012.) Russian State Library. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2012/20127285>. [in Russian]
- [4] Exhibition on the 70th anniversary of the liberation of the Crimea «For our Sevastopol for sunny Crimea!». (2014). Russian State Library. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2014/sevastopol>. [in Russian]
- [5] The exhibition «Crimea: the pages of history». (2014). National Library of Russia. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2014/thecrimeamaps>. [in Russian]
- [6] Exhibition «No limitations, no forgetting. According to the materials of the Nuremberg trials». (2014). Russian State Library. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2014/numberg>. [in Russian]
- [7] The exhibition «Russian America: history of development in the Russian maps». (2012). Russian State Library. Retrieved April, 8, 2015 from <http://www.rsl.ru/ru/s7/s381/2012/20127331>. [in Russian]
- [8] Emperor «heard only one voice of truth ...». Presidential Library named after Boris Yeltsin. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.prlib.ru/events/Pages/Item.aspx?itemid=827>. [in Russian]
- [9] Hrančak, T. (2012). Library and political communication. NAS of Ukraine, Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv. 481 p. [in Ukrainian]

- [10] Hranchak, T. (2014). Libraries in the formation of the national information space in the context of state information policy. Scientific works of Vernadsky National Library of Ukraine / ed-s: O.S. Onyshchenko (chief), H.V. Boriak, V.M. Horovyi [et al] ; NAS of Ukraine, Vernadsky National Library of Ukraine, Ukrainian Library Association. Kyiv. Is. 39. 488 p. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.nbuviap.gov.ua/images/naukprazi/39.pdf>. -0. [in Ukrainian]
- [11] «Pearls» of the Crimean peninsula – the portal of the Presidential Library. Presidential Library named after Boris Yeltsin. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.prlib.ru/events/Pages/Item.aspx?itemid=825>. [in Russian]
- [12] Imperial kitchen, XIX – early XX centuries. The daily life of the Russian Imperial Court – Meeting with the authors of the book. National Library of Russia. Retrieved April, 26, 2015 from http://www.nlr.ru/cms_nlr/vid_news_str.php?id=3139. [in Russian]
- [13] International conference «The victory over fascism in 1945: its significance for the peoples of the CIS and the world». (2010). Russian State Library. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.rsl.ru/ru/s7/s335/2010/s33559595962/> [in Russian]
- [14] National memory: socio-cultural and spiritual dimensions. (2012). National and Historical Memory: Coll. Science. papers. Is. 4. Kyiv.: SE "SPC" Priority". 296 p. Retrieved April, 8, 2015 from http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ntip/2012_4/index.html. [in Ukrainian]
- [15] News and Events 03/28/2015 – 04/26/2015. National Library of Russia. Retrieved April, 26, 2015 from http://www.nlr.ru/cms_nlr/index_news.php. [in Russian]
- [16] About the collection. Presidential Library named after Boris Yeltsin. Retrieved April, 26, 2015 from http://www.prlib.ru/Lib/Pages/statehood_0.aspx. [in Russian]
- [17] Persons. Presidential Library named after Boris Yeltsin. Retrieved April, 26, 2015 from http://www.prlib.ru/Lib/Pages/collections_persons.aspx. [in Russian]
- [18] The program of activities of the RSL (April 2015). Russian State Library. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.rsl.ru/ru/s7/programme/2015/april>. [in Russian]
- [19] Russian map: [series of popular science films: in 4 parts]. (2001). The Ministry of Culture of Russia and film studio Lennauchfilm; Screenplay: Ivan Sidelnikov, Valentine Gurkalenko; director: Ivan Sidelnikov; Operator: Alexander Jakubowski; Producer: Tatiana Maslina. Sankt-Peterburg : Lennauchfilm, 2001–2005. Film 1 / Scriptwriter and director: Ivan Sidelnikov. - Electronic data (1 video file: 323 MB). Duration: 25 min 56 s. Retrieved April, 26, 2015 from https://www.youtube.com/watch?v=V_96sEAlnX4. [in Russian]
- [20] Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War. (2015). Presidential Library named after Boris Yeltsin. Retrieved April, 26, 2015 from <http://www.prlib.ru/events/Pages/Item.aspx?itemid=1237>. [in Russian]
- [21] Events. Presidential Library named after Boris Yeltsin. Retrieved April, 26, 2015 from http://www.prlib.ru/Lib/Pages/collections_events.aspx. [in Russian]
- [22] Taras Shevchenko – Ukraine's son, a graduate of Russia. Presidential Library named after Boris Yeltsin. Retrieved April, 8, 2015 from <http://www.prlib.ru/events/Pages/Item.aspx?itemid=769>. [in Russian]
- [23] At the origin of the Russian statehood. Presidential Library named after Boris Yeltsin. Retrieved April, 8, 2015 from http://www.prlib.ru/Lib/Pages/collection_statehood.aspx. [in Russian]
- [24] Alstad, C., Curry, A. Public space, public discourse and public libraries / C. Alstad, A. Curry // *Libres: Library and Information Science Research Electronic Journal*. – 2003. – Vol. 13 – № 1. / URL: http://libres-ejournal.info/wp-content/uploads/2014/06/Vol13_I1_pub_space.pdf. – Title from screen. [in English]
- [25] Jaeger, Paul T. Public libraries, public policies, and political processes : serving and transforming communities in times of economic and political constraint / Paul T. Jaeger, Ursula Gorham, John Carlo Bertot, and Lindsay C. Sarin. – Lanham, Maryland : Rowman & Littlefield, 2014. – 180 p. / URL: <https://naiconcapostnqig.wordpress.com/2015/04/16/read-or-download-public-libraries-public-policies-and-political-processes-serving-and-transforming-communities-in-times-of-economic-and-political-constraint-ebook-online/>. – Title from screen. [in English]
- [26] Radford, Gary P., Marie, L. Libraries, Librarians, and the Discourse of Fear / Gary P. & Marie L. Radford // *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*. The University of Chicago Press. – 2001. – V. 71. – № 3. – p. 299-329. / URL: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/4309528?uid=3739232&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21106589685593>. – Title from screen. [in English]

National memory's markers of modern Russia in socio-cultural discourse of Russia's national libraries

T.Y. Hranchak

Abstract. The article is devoted to the justification of social and cultural discourse of the Russia's national libraries as a source for the study of the priority national memory markers of modern Russia, analysis of substantive content of library activities, of meanings, that produced and distributed by libraries, as a tool for determining the nodal accents of concept of National Remembrance, which will continue to create an information base of national consciousness.

Keywords: *discourse, national memory, national identity, identity, national libraries of Russia*

Внесок Едварда Тафті в розвиток візуальної комунікації

І.В. Бурлакова, О.В. Швед

кафедра української мови та культури
Науково-навчальний Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету, м. Київ, Україна

Paper received 24.10.15; Accepted for publication 06.11.15.

Анотація. Стаття присвячена життєвому шляху та творчій діяльності одного з гуру інфографіки Едварда Р. Тафті. В ній зокрема детально розглядаються фактори формування світогляду автора, його академічна кар'єра. Підкреслюється важливість роботи Е. Тафті в галузі політології, соціології та суміжних дисциплін, його прагнення до видання книжок з інфографіки власним коштом та за особистими правилами. В статті проводиться аналіз творчого доробку Е. Тафті, узагальнено та представлено пояснення його шести принципам кращого дизайну, дано визначення певним термінам, запровадженим автором, так званим «тафтізмом». Окрему увагу приділено книзі «Чудова очевидність», в якій сконцентровано попередні напрацювання автора в сфері дизайну. Зроблено висновки про перспективність подальшої розробки теоретичних питань, які порушував Е. Тафті в своїх працях.

Ключові слова: інфографіка, візуальна комунікація, візуалізація, образотворча статистика

За останні роки світ зробив стрибок від текстової цивілізації до цивілізації зображень. На думку оглядача газети «New York Times» Алісі Роусторн, візуалізація стає настільки важливою через наше бажання розібратися в тому, що твориться в світі, який стає все більш складним [7]. Саме тому, а також завдяки загальному науковому прогресу в сфері інформаційних технологій, появі усіляких гаджетів, які дозволяють передавати інформацію найбільш ефективним способом, візуалізація комунікації стає предметом досліджень в багатьох наукових галузях. Проблема розгляду візуальної комунікації як інструменту технології інформатизації в певних аспектах розроблялася такими вченими, як Д. Желязни [1], Е. Тафті [8; 9; 10; 11], М. Френді [3;4], Д. Ланков, Д. Річі, Р. Крукс [6], В. Лаптев [2] та інші.

Візуалізація інформації – один з інструментів, які допомагають досягти чіткості та системності комунікації. Її головна перевага полягає в тому, що вона надає можливість оперувати з інформацією великої місткості а також органічно задіює вербальне і образне мислення. Так, за дослідженнями Лондонського центру нейровізуалізацій, наш «соціальний розум» має дві головні системи сприйняття світу – дзеркальну (розпізнавання та імітація дій) і ментальну (аналіз здібностей, намірів і цінностей). Уміла візуалізація інформації стає незамінним інструментом в роботі обох систем, оскільки її когнітивною основою є здатність і можливість, стимулюючи активність обох півкуль головного мозку користувача, не лише донести цільову інформацію максимально ефективним способом, але і забезпечити її засвоєння.

Звичайно було б значним перебільшенням стверджувати, що візуалізація інформації є прерогативою лише ХХІ століття, оскільки для представлення інформації, яка вимагає засвоєння, оцінки, маніпуляції, але надто складної в «сирому вигляді» для людського розуму по структурі, природі чи обсягу люди з давніх-давен використовували візуальні образи. Візуалізація даних була і є потрібною, щоб замінити великі і важко читабельні таблиці, а також текстові дані картинками, адже текстовий опис дії майже завжди сприймається гірше, ніж його зображення. Найпростіший спосіб візуалізації даних – побудова діаграм. Однак діаграми, з одного боку, не надто емоційні, а з іншого – за великих обсягів даних відбувається перевантаження вже не текстом, а самими діаграмами. За цих умов на допомогу

приходить інфографіка – інструмент, що стимулює у її творця як образне, так і системне мислення одночасно, а її використання робить нашу комунікацію більш передбачуваною та продуктивною. Саме тому розвиток навичок в створенні інфографіки підвищує розвиток образного мислення і удосконалює вміння системно і чітко висловлювати свої думки.

Інфографіка різноманітна, оскільки являє собою довідкову та ілюстративну інформацію, представлену різними методами візуалізації – за допомогою графіків, діаграм, гістограм, інтелект-карт, часових шкал тощо. Існує декілька типів інфографіки: статична (зображення, презентація тощо), динамічна (анімаційний ролик), інтерактивна (веб-рішення, де можливо обрати параметри відображення інформації). Верхівка якості інфографіки – інтерактивна інфографіка. Вона дозволяє представити великий обсяг різноманітної інформації в організованому вигляді, який буде зручним для користувача. Також слід згадати таке поняття, як місткість інформації (місткість даних). За цим критерієм інфографіку можна розділити на два типи: «ненасичену» і концентровану.

Для того, щоб інфографіка та інформаційний дизайн загалом якнайефективніше виконували свої функції, необхідно чітко дотримуватися правил побудови того чи іншого об'єкту. Саме тому викликає великий науковий інтерес твори одного з апологетів сфері інформаційного дизайну, послідовного прихильника чіткості у викладенні даних Едварда Р. Тафті – професора статистики і основоположника інформаційного дизайну. Впродовж своєї кар'єри його називали по-різному: «гуру інформаційного дизайну», «міністр інформації», «Галілео Галілей графіки», «Леонардо да Вінчі візуалізації даних», «Джордж Оруелл цифрового часу», тощо. Для того, щоб підкреслити революційний характер нових способів наглядного представлення наукової і статистичної інформації. Не зважаючи на таку популярність до своєї персони збоку друкованих мас-медіа, роботи Е. Тафті та його біографія аналізувалися в науковій літературі лише частково [5; 12]. Тому мета цієї статті – висвітлити основні чинники формування кола наукових інтересів Е. Тафті та принципи інформаційного дизайну, які він заклав в своїх роботах.

Аби зрозуміти витоки філософії візуальної комунікації Е. Тафті, зокрема інформаційного дизайну, необхідно розглянути детальніше джерела його науко-

вих компетенцій. Отже, Едвард Р. Тафті народився у 1942 році в Канзас-Сіті, батько його був інженером, а мати – журналісткою та викладачем. Невдовзі родина переїхала в Каліфорнію, де Е. Тафті закінчив школу в Беверлі-Хіллз. Згодом він вивчав статистику в Стенфордському університеті – вже тоді Е. Тафті намагався демонструвати статистичні дані так, щоб вони були зрозумілими й для тих, хто не має спеціальних знань. Закінчивши бакалаврат і магістратуру в Стенфорді, Е. Тафті захистив кандидатську дисертацію з політології в Єльському університеті. Під час навчання на нього серйозно вплинули три професори: статистик Лінкольн Мозес, вчені-політологи Річард Броуді та Реймонд Вольфінгер, які згодом викладали в Берклі, і Е. Тафті підтримував з ними тісний зв'язок. Він пригадує, що його ментори показали йому те, як живуть успішні науковці, і це йому дуже сподобалося, тому він бажав завершити університет якомога швидше і стати професором. Е. Тафті зрозумів, що науковий світ більш гуманний і етичний, з кращими цінностями, ніж решта сфер діяльності, також цей світ, на його думку, був більш толерантним і незалежним.

В 1970-х, коли Е. Тафті став науковим співробітником Принстонського університету, вийшла його робота про демократію «Аналіз даних для політики» (1974), і, крім того, він став одним із співавторів відомого політолога Роберта Алана Даля у книзі «Розмір і демократія» (1975). Наступного року його попросили підготувати курс зі статистики для журналістів. В процесі підготовки він зіштовхнувся з тим, що існуюча література була повністю присвячена «владі ручки». Матеріали, розроблені ним для курсу за участю відомого статиста Джона Теркей, стали першоосновою його першої книги «Візуальна демонстрація кількісної інформації». Вона з'явилася на світ в 1982 році після того, як він був переведений на нову посаду професора політичних наук, комп'ютерних наук і статиста в Єльській університет. Коли він не зміг знайти видавця, який би бажав або навіть був в змозі видати книгу у відповідності до його вимог, Е. Тафті став видаватися самотужки, оскільки книга як фізичний об'єкт мала відображати інтелектуальні принципи, які були покладені в основу її концепції. Е. Тафті зокрема бажав, щоб в його книзі було багато ілюстрацій високої якості, і при цьому він вимагав, щоб графіки і схеми розташовувалися таким чином, аби читачеві не потрібно було шукати зображення, про які йшлося в книзі, на сусідніх розворотах. Однак Е. Тафті бажав, щоб для друку використовувався якісний папір, а вартість одного екземпляра книги не перевищувала 30 доларів США. Видавцям не подобалося, що автор диктує їм, як повинна виглядати книга, яка публікується, і тому Е. Тафті вирішив відкрити власне видавництво. Таким чином було закладено підвалини до розвитку Графік Пресс, яка друкувала лише одного автора. Тим не менш для тих, хто тримає у руках роботи Е. Тафті, зрозуміло, що їхнє видання вимагало від автора великих зусиль в сфері дизайну та видавничих стандартів. Так за допомогою професійного дизайнера книг Е. Тафті зміг інтегрувати графіку в текст. Хоча це й не стало надто революційним кроком, адже ще з Середньовіччя книги містили складні ілюстрації, однак із набуттям популярності його наступних робіт («Представлення інформації», «Візуальні пояс-

нення», «Чудова очевидність») Е. Тафті став зіркою інформаційного століття [8;10;11].

У роботі «Візуальна демонстрація кількісної інформації» Е. Тафті виступав проти декоративних елементів на графіках, схемах і в таблицях, які візуалізують дані. Він пояснював, чому необхідно завжди давати глядачеві уявлення про контекст: в якості прикладу невдало візуалізованої інформації він наводив корпоративні звіти, в яких було показано, як зростає прибуток тієї чи іншої компанії, але не зазначено було рівня інфляції. Тобто, Е. Тафті виступав за те, щоб відображати дані у всіх їх складності.

Книга швидко набула популярності: Е. Тафті вдалося виплатити кредит, який він взяв на її публікацію всього за півроку. На сьогоднішній день перша книга Е. Тафті видавалася більше двадцяти разів. В багатьох інтерв'ю Тафті відмічає, що Галілей, який, на думку письменника, краще за всіх візуалізував інформацію, також фінансував публікацію власних книг.

Е. Тафті продовжив писати книги про візуалізацію даних: в 1990 році вийшла його книга «Представлення інформації», а в 1997 році – «Візуальні пояснення: зображення і числа, свідчення і наративи». В своїх роботах Е. Тафті показує, як вірна візуалізація ідей допомагала здійснювати важливі наукові відкриття і навіть рятувати людські життя. На підтвердження своєї точки зору Е. Тафті часто-густо наводить два приклади. По-перше, саме вірна візуалізація гіпотез допомогла Галілею зробити низку важливіших відкриттів у сфері астрономії. Е. Тафті демонструє студентам на своїх лекціях книгу відомого вченого «Листи про сонячні плями», як приклад вдалої візуалізації даних. Ще один важливий приклад того, як важливо вірно графічно відображати реальність, – це історія Джона Сноу, британського лікаря і піонера сучасної епідеміології, який відмічав на картах Лондону випадки захворювання холерою, для того, щоб знайти першопричину хвороби і попередити її розповсюдження. У своїх книгах Е. Тафті визначає Галілея і Леонардо да Вінчі як найвизначніших аналітичних дизайнерів Західної цивілізації, демонструє, як краща графіка допомогла б фахівцям NASA уникнути відомої катастрофи з Челленджером. Е. Тафті показує, як заплутані медичні показники можуть призводити до помилок у лікуванні, і як корпоративні звіти, які висвітлюють роки зростання прибутку і не враховують рівня інфляції, можуть вводити в оману інвесторів.

В своїй книзі «Візуальне представлення великих обсягів інформації», написаній у співавторстві з графічним дизайнером Говардом Граллою, яка вже стала класикою, Е. Тафті ввів поняття представлення цифрової інформації – Data-Ink. Цікавим з наукового погляду є його визначення інфографіки, надане у книзі «Чудова очевидність»: «Інфографіка – це не просто слайд-шоу, щоб привести до ладу текст, розвеселити слухачів (читачів) чи знайти ще одне робоче застосування мистецтву. Вона надає форми і дуже часто спотворює наше розуміння всього» [8].

В 1999 році Тафті залишив Єльський університет і став займатися скульптурою. Його абстрактні роботи зі стали, алюмінію та інших матеріалів прикрашають його ділянку в Коннектикуті, а також іноді виставляються в американських галереях. Однак його заняття мистець-

твом не завадили Тафті продовжувати писати. В 2003 році вийшла його книга «Когнітивний стиль Power-Point», в якій письменник розкритикував популярну програму для створення презентацій та способи організації інформації, які вона пропонує, а в 2006 році – книга «Чудова очевидність», яка доповнює роботи Е. Тафті з графічного представлення інформації. Також він підтримував увагу до себе одноденним семінаром «Представлення інформаційних даних», який з 1993 року збирає велику аудиторію. Так звані «тафтізми» зараз зустрічаються в таких друкованих органах як «Нью-Йорк Таймс» і «Уолл Стріт Джорнал», його цитують інженери, фінансові аналітики, розробники програмного забезпечення, студенти-дизайнери.

За підрахунками Е. Тафті, наклад його книг складає приблизно 1,5 мільйона, що свідчить про його успішність як автора та видавця; його лекції послухало 160 000 чоловік. Серед читачів та слухачів Е. Тафті – не лише дизайнери, але і студенти, а також представники нетворчих професій: на своїх лекціях письменник завжди демонструє прості способи покращити той чи інший графік, схему і таблицю.

Е. Тафті, аналізуючи графічний матеріал, який з'являвся в газетах і журналах по усьому світу в 1970-1980-х роках, робить висновок про те, що спосіб подання інформації зорієнтований на людину з освітою нижче середньої. З одного боку, частота використання графіків для подання інформації є великою, з іншого боку – лише зрідка використовуються статистичні графіки, які відображають більше однієї перемінної.

Отже, Е. Тафті став допомагати «Нью-Йорк Таймс» покращити інфографіку в газеті, а також став консультувати NASA, IBM, Sun Microsystems та десяткі інших державних і приватних компаній. Так німецька компанія Bissantz & Comranу створила програмне забезпечення, яке візуалізує інформацію відповідно до принципів Е. Тафті. Е. Тафті змальовує свої досягнення як спробу уникнути площини, двовимірного світу паперу і комп'ютерного екрану, в якому ми змушені існувати через недосконалість технологічних засобів, які представляють світ.

Е. Тафті вдалося кодифікувати процес дизайну в шістьох принципах, а саме: (1) посилається на джерела і характеристики даних; (2) використовувати порівняння; (3) демонструвати причинно-наслідкові механізми; (4) висвітлювати ці механізми за допомогою цифр; (5) визнавати багато варіативну природу аналітичних проблем; (6) вивчати та оцінювати альтернативні пояснення. В результаті демонстрація інформації має бути документальною, порівняльною, такою що враховує першопричину і пояснює її наслідки, багато варіативною, пояснювальною і скептичною.

Книги автора дають більш детальну інформацію про вищевказані принципи, а також визначають нові, зокрема принцип багатовимірного представлення інформації. Е. Тафті назвав цей принцип втечею від площини. За його словами, втеча від площини – найважливіше завдання представлення інформації, оскільки як всі цікаві нам реальні і вигадані сфери життя, яких ми так чи інакше торкаємося, за своєю природою різноманітні й у жодному разі не пласкі. Е. Тафті зупиняється на проектуванні двох- і трьохвимірних моделей, проектуванні в перспективу і інших прийомах, техніках спів-

ставлення і вибору необхідної інформації. Головне завдання цих та інших прийомів – зміщення предмета інтересу і способу представлення інформації на, власне, інформацію. На думку Е. Тафті, сьогодні існує надто багато прикладів, коли спосіб представлення інформації приваблює більше уваги, ніж сама інформація.

Наступним принципом можна назвати принцип макро- і мікрорівня сприйняття інформації. Е. Тафті стверджує, що складність, високий рівень деталізації і відмінна організація інформації спрощують сприйняття. Комбінація сильно деталізованих фрагментів і деякого узагальненого образу є важливим принципом інформаційного дизайну. Дуже важливо під час сприйняття інформації використовувати такі людські здібності: обирати, редагувати, виділяти, структурувати, підкреслювати, групувати, розбивати по парах, об'єднувати, синтезувати, фокусуватися на чомусь, організувати, конденсувати, скорочувати, категоризувати, каталогізувати, класифікувати, створювати списки, абстрагуватися, сканувати, вдивлятися, сортувати, інтегрувати, змішувати, вивчати, фільтрувати, порівнювати, кластеризувати, агрегувати, підсумовувати, підбивати підсумки, робити огляди тощо. На думку Е. Тафті, справа не в кількості інформації, а в тому, наскільки вона ефективна.

Принцип розміщення інформації за шарами полягає в тому, щоб ефективно продемонструвати складну інформацію, адже чим складніша інформація, тим важливіше позбавитися хаосу в її представленні. Необхідно знати такі прийоми і методи, які допоможуть її сприйняттю. Одним із найдієвіших методів зменшення інформаційного шуму і збагачення контенту є техніка розшарування, візуального розділення різних видів інформації. В свою чергу, інформаційні шари можуть відрізнитися за кольором, місцем, формою, розмірами, за ієрархією візуальних ефектів.

Принцип малих більшостей передбачає те, що кількісні характеристики чогось набувають змісту лише в тому випадку, якщо їх є з чим порівняти. Використовуючи цей принцип, можна посилити візуальні розбіжності між різними інформаційними об'єктами, які порівнюються, що буде працювати на більший освітній ефект.

Принцип раціонального використання кольору враховує те, що в інформаційному дизайні колір виконує важливі функціональні завдання:

- маркування (колір використовується для визначення сутностей);
- порівняння (для визначення кількості);
- представлення (символічне використання);
- імітація реальності (для посилення реалістичності);
- декорування.

Колір в інфографіці працює приблизно так, як в живописі. Поль Клеє іронізував, щоб гарно писати картини, достатньо просто фарбувати потрібним кольором і в потрібному місці. Проте фарбувати одним кольором в потрібному місці не так і просто, і свідченням цьому є нечасті приклади кольорової інфографіки, які хоч трохи виграють перед інфографікою чорно-білою, на переконання Е. Тафті.

Принцип просторово-часової візуалізації часу і місця – це одна з найважливіших проблем в інформаційному дизайні: компактне викладення великого обсягу

чотирихвимірної реальності простору-часу до невеликих візуальних моделей на папері чи екрані. Е. Тафті вважає, що можливо, коли-небудь вдасться вирішити проблему кодування за допомогою комп'ютерних хитрощів: органічно накласти абстрактні дані на анімовану площину, і тим самим занотувати ледь вловимі відмінності. Просторово-часові сітки, таблиці, схеми, графіки, карти, маршрути є тими інструментами, які покликані впоратися з великими масивами інформації.

«Уважне споглядання», на думку Е. Тафті, створює основу тієї самої методологічної єдності, яке споріднює мистецтво з наукою. І перший приклад, який він подає в книзі «Чудова очевидність», взято з астрономії. Засновник і президент Академії рисеючих маркіз Федеріко Чезі писав найзнаменитішому з академіків – Галілею Галілею – що 38 малюнків сонячних плям в його виконанні об'єднують і чудове зображення, і точність висловлення. Тобто малюнки Галілея задовольняли одразу дві потреби маркіза: і когнітивну, і естетичну. Йшлося про ілюстрації до книги 1612 року «Листи про сонячні плями».

В цій статті ми детальніше зупинимося на теоретичних та практичних питаннях із візуальної комунікації, які озвучив Е. Тафті в своїй книзі «Чудова очевидність». В першому розділі «Картографовані картини» Е. Тафті обговорює зображення фізичних предметів. Він стає на захист картографування картин, що в його випадку означає візуальну анотацію картин зі способами вимірювання, влучними порівняннями, пояснювальними діаграмами, які розміщуються разом із картинами. Він ілюструє цей прийом безліччю цікавих прикладів і нотатками до презентацій, «які будуть корисними для демонстрації глядачами, як картографованих, так і не картографованих зображень» [7; Р. 45].

Другий розділ книги присвячений інтригуючій концепції інфоєктивності Е. Тафті, яку він також називає «словарною графікою» і «цифровими словами». Інфоєктивна забезпечує візуальну демонстрацію великої кількості даних в маленькому просторі. Також інфоєктивність часто демонструється не по одній, дозволяючи порівнювати різні дані в різноманітних інфоєктивних. Е. Тафті презентує цікаві приклади використання інфоєктивних і надає практичні поради для їхнього дизайну. В третьому розділі Е. Тафті звертає увагу на різноманітні стрілки, поєднувальні лінії, які використовують при побудові діаграм. Зокрема, він стверджує, що вони час-

то-густо є ідентичними одна одній у візуальному плані і невизначеними за своїм змістом. Е. Тафті рекомендує, щоб «стрілки, лінії та інші інструменти для поєднання мають бути більш чіткими, диференційованими, менше узагальненими» [7; Р. 70].

В наступному розділі Е. Тафті захищає практику використання шільного інтегрування тексту та зображення в однорідному візуальному полі, що, на його думку, призводить до більш змістовного зв'язку між першим та другим. В якості гарних прикладів в цьому аспекті Е. Тафті також використовує манускрипти Л. да Вінчі, Г. Галілея, І. Ньютона та інших.

«Фундаментальні принципи аналітичного дизайну» – назва п'ятого розділу книги. В ньому Е. Тафті проводить глибокий аналіз відомої на цей час діаграми втраченої французької армії Наполеона в Російській кампанії, зробленої Д. Мінардом. Зокрема, він застосовує шість принципів аналітичного дизайну і стверджує, що ці принципи універсальні і не прив'язані до жодної окремої мови, культури, стилю, століття, статі, технології інформаційної демонстрації [7; Р. 10]

Шостий розділ «Корупція в очевидних презентаціях» складається з низки критичних думок Е. Тафті на такі теми, як медіація і маркетинг очевидності, «бюрократія вторинної презентації», проблеми формулювання текстів, маніпуляція статистикою тощо.

В наступному розділі Е. Тафті атакує PowerPoint, розповідаючи наприклад про «слабкість створення списків для розуміння буденності» [7; Р. 170]. Згодом, переходячи від презентацій до скульптур, Е. Тафті пише свій заключний розділ «Скульптурні п'єдестали: Розуміння, Практика, Деп'єдесталізація». В цьому випадку автор концентрується на ідеї зменшення п'єдесталів, на яких розміщуються скульптури.

Отже, візуалізація даних, за Е. Тафті, – це статистична графіка складних ідей, яка подається яскраво, точно і ефективно. Своєю науковою кар'єрою та видавничою практикою автор довів, що складні масиви інформації, які раніше були прерогативами таких наук, як статистика, за допомогою візуалізації даних сьогодні набувають все більшого поширення серед пересічних громадян. Правила, поради, принципи візуалізації даних, про які можна довідатися, прочитавши книги Е. Тафті або відвідавши його семінари, допомагають сьогодні аналізувати більші обсяги інформації та бачити тенденції візуалізації даних, приховані раніше.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Желязны Д. Говори на языке диаграм.– М.: Манн, Иванов и Фербер, 2012. – 320 с.
- [2] Лаптев В. Изобразительная статистика.– М.: Эйдос, 2012–180 с.
- [3] Friendly, M. A Brief History of Data Visualisation // Chen, C., Hardle, W., Unwin, A. Handbook of Data Visualisation.– Springer-Verlag Berlin Heidelberg.– 2008.– P. 15-57.
- [4] Friendly, M. Milestones in the history of thematic cartography, statistical graphics, and data visualization / URL: <http://www.math.yorku.ca/SCS/Gallery/milestone/milestone.pdf>
- [5] Kosslyn, S.M. Graph design for the eye and mind.–Oxford University Press.–304 p.
- [6] Lankow, J., Ritchie, J., Crooks, R. Infographics: the Power of Visual Storytelling. – New Jersey: John Wiley&Sons Inc.– 2012.–263 p.
- [7] Rawsthorne, A. Visualisation and design new tools to help with information overload /URL: <http://www.experientia.com/blog/visualisation-and-design-new-tools-to-help-with-information-overload/>
- [8] Tufte, E. Beautiful Evidence.– Cheshire: Graphic Press.– 2006.– 213 p.
- [9] Tufte, E. The Visual Display of Quantitative Information. 2nd ed.– Cheshire: Graphic Press.– 2001.– 213 p.
- [10] Tufte, E. Visual Explanations: Images and Quantities, Evidence and Narrative.– Cheshire: Graphic Press.– 1997.– 156 p.
- [11] Tufte, E. Envisioning Information / E. Tufte.– Cheshire: Graphics Press. – 1990.– 126 p.
- [12] Zachry, M., Thralls C. An Interview with Edward R. Tufte // Technical Communication Quarterly, 2004.–13(4).–P. 447-462.

REFERENCES

- [1] Zhelyazny, D. Speak the language of diagrams– M.: Mann, Svanov and Ferber, 2012 – 320 p.
- [2] Laptev, V. Illustrative statistics.– M.: Eydos, 2012– 180 p.
- [3] Friendly, M. A Brief History of Data Visualisation // Chen, C., Hardle, W., Unwin, A. Handbook of Data Visualisation.– Springer-Verlag Berlin Heidelberg.– 2008.– P. 15-57.
- [4] Friendly, M. Milestones in the history of thematic cartography, statistical graphics, and data visualization / URL: <http://www.math.yorku.ca/SCS/Gallery/milestone/milestone.pdf>
- [5] Kosslyn, S.M. Graph design for the eye and mind.–Oxford University Press.–304 p.
- [6] Lankow, J., Ritchie, J., Crooks, R. Infographics: the Power of Visual Storytelling. – New Jersey: John Wiley&Sons Inc.– 2012.–263 p.
- [7] Rawsthorne, A. Visualisation and design new tools to help with information overload /URL: <http://www.experientia.com/blog/visualisation-and-design-new-tools-to-help-with-information-overload/>
- [8] Tufte, E. Beautiful Evidence.– Cheshire: Graphic Press.– 2006.– 213 p.
- [9] Tufte, E. The Visual Display of Quantitative Information. 2nd ed.– Cheshire: Graphic Press.– 2001.– 213 p.
- [10] Tufte, E. Visual Explanations: Images and Quantities, Evidence and Narrative.– Cheshire: Graphic Press.– 1997.– 156 p.
- [11] Tufte, E. Envisioning Information / E. Tufte.– Cheshire: Graphics Press. – 1990.– 126 p.
- [12] Zachry, M., Thralls C. An Interview with Edward R. Tufte // Technical Communication Quarterly, 2004.–13(4).–P. 447-462.

Edward Tufte's contribution into visual communication development

I.V. Burlakova, O.V. Shved

Abstract. The article is devoted to life and creative action of one of the gurus of infographics Edward R. Tufte. In particular, factors of his philosophy, his academic career are being observed. The importance of E. Tufte's work in politics, sociology and connected disciplines is underlined. His struggle to publish books on infographics on his own account and according to his rules is highlighted. Analysis of creative works of E. Tufte is summarized, his six principles of better design are presented and explained, the terms often recalled as "tuftisms" introduced by the author are defined. Special attention is paid to the book "Beautiful Evidence", where the essence of his previous works is concentrated in design sphere. Conclusions are made on the perspectiveness of further development of theoretical issues raised by E. Tufte in his works.

Key words: *infographics, visual communication, visualization, artistic statistics*

«Смерть» на фотографиях в средствах массовой информации: вопросы этики

В.В. Гридчина*

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Институт журналистики
*Corresponding author. E-mail: 4831355@gmail.com

Paper received 31.10.15; Accepted for publication 11.11.15.

Аннотация. В статье анализируется риторика фотографий смерти, представленных в СМИ. Подается тенденция повышения интереса к изображениям смерти. Автор приходит к выводу, что это тенденция, связанная с нестабильностью в мире (появлению глобальных вооруженных конфликтов). Публикация фотографий, изображающих насилие, в средствах массовой информации может базироваться на нескольких принципах: соблюдение национальных и профессиональных кодексов этики, решении редактора, предпочтении аудитории. Появление образов смерти в СМИ всегда сопряжено с конфликтом между этическими и эстетическими предпочтениями.

Ключевые слова: смерть, изображения, этика, эстетика, «pornoграфия горя»

Введение. XXI век отмечен чередой военных конфликтов, террористических актов и катастроф. Освещая события, связанные с большими человеческими жертвами, невозможно обойти тему изображения смерти.

28 февраля 2015 года в украинской новостной программе ТСН канала «1+1» был представлен репортаж Александра Загороднего из зоны АТО, в котором была показана сцена гибели фотокорреспондента газеты «Сегодня» Сергея Николаева и бойца с позывным «Ганчик». Этот материал стал резонансным и вызвал ряд публикаций, в которых рассматривались пределы допустимости и этические нормы, связанные с освещением военной тематики (К. Толокольников «Смерть на глазах у зрителей» [2], С. Чернецкая «Смерть в фаворе» [3]).

Подобная тема была поднята на страницах «Washington Post» в 2014 году. Материал П. Фари «С авиакатастрофы, новостные медиа опять решали где провести линию на изображениях» посвящен первой фотографии, опубликованной агентством «Reuters», после аварии самолета Малазийских авиалиний в Украине. На фотографии, присмотревшись, можно увидеть искалеченные тела. В статье цитируется один из комментариев, адресованный аккаунту Reuters в Twitter: «Вы действительно должны публиковать эти изображения? Мы все можем представить кровавую бойню. Подумайте про семью» [9]. Так же в материале представлена позиция одного из немногих журналистов Н. Шнайдера, который отказался высылать в редакцию фотографии, ограничившись только текстовым описанием: «На месте падения #MH17. Везде тела, разбросанные органы. Слишком ужасно, чтоб отправлять фотографии. Это действительно катастрофа» [9]. Автор статьи делает вывод, что с развитием социальных медиа, где любые ужасы могут быть молниеносно распространены через собственный аккаунт в Facebook, Twitter, Instagram и Vine, профессиональные стандарты СМИ должны стать еще выше.

Основой для исследования вопроса этических стандартов размещения фотоиллюстраций, связанных с темой смерти, стали этические кодексы разных государств, этические кодексы профессиональных организаций и ассоциаций, а также исследования П. Лестера, Д. Фишмана, Б. Зелизер, Л. Чулярак, Э. Скари, Л. Боуэнс, С. Зонтаг, К. Уэллс, Л. Кеннеди, группы А. Рот, Д. Льюиса.

Целью публикации является создание целостного представления о специфике размещения в СМИ фотоматериалов, отображающих смерть, с мест катастроф и военных конфликтов. А также привлечение внимания научного сообщества к дихотомии этика – эстетика.

Основным методом исследования стал системный анализ.

Результаты и их обсуждение. Прежде чем перейти к вопросу этики / эстетики представления темы смерти, необходимо разобраться с пониманием современной фотографии. Одним из основоположных принципов журналистики является объективность. Однако, американский исследователь Д. Кембел замечает, что с момента изобретения цифровой фотографии необходимо пересмотреть понимание сущности фотографии, как зеркала объективной реальности. Необходимо двигаться дальше от онтологии фотографии к ее прагматике, от того, что есть фотография, к тому, что делает фотография [6]. Интересным является и факт, что первая компьютерная программа, позволявшая производить манипуляции с изображением, появилась в 1990 году во время войны в Персидском заливе. В эру цифровых изображений тяжело говорить об объективности изображения.

Этот тезис подтверждает скандал, разразившийся в этом году на международном конкурсе фотожурналистики World Press Photo. Так, один из основных призов был аннулирован в связи с обвинениями автора в постановке фотографии и использовании вводную в заблуждение подпись; большое количество фотографий было дисквалифицировано из-за манипуляций или чрезмерной цифровой постобработки. 16 октября 2015 года «The New York Times» в материале «Постановка, манипуляция и правда на фотографиях» обратилась к фотоаграфам и общественности, что б обсудить на сколько этично и допустимо ли использование постановочных кадров, и дальнейшая обработка фотографий в фотожурналистике. В современном цифровом, мире осталось ли доверие к фотографиям, и какие должны быть стандарты современной фотожурналистики [28].

При решении вопроса о публикации фотографии редакция одним из критериев выделяет эстетичность изображения. Информационное наполнение всегда проигрывает эстетическому представлению, так как именно эстетика будет отвечать за воздействие изображения на читателя.

Исследовательница Л. Чулярак сравнила фотографии англо-американской военной журналистики XXI столетия с фотографиями Первой и Второй мировых войн. Автор замечает, что на данный момент фотожурналистика распространяет «субъективную эстетику»: «пытается решить парадокс войны путем создания представления о войне как гуманитарного кризиса, а так же психологизируются отношения на поле боя» [7, с. 335]. Сегодня война показывается либо «в образах доброжелательных встреч между военными и местными жителями», либо «в образах жертв» [7, с. 336].

Одна из наиболее фундаментальных работ по вопросам этики фотожурналистики диссертация П. Лестера, описывает редакционную дилемму так: «с одной стороны, редакторы считают, что фотографии будут возмущать своих зрителей. С другой стороны, редакторы считают, что миссия газеты сообщать новости объективно, не обращая внимания на то приятно на это смотреть или нет. Очевидно, не может быть правильного ответа на такой общий этический вопрос» [13, с. 20-21]. По мнению автора, хотя и не существует простого ответа, зато есть несколько способов, которые могут помочь принять решение об использовании изображения.

Первый способ – переложить ответственность на этические кодексы.

Решение про публикацию может быть принято на основе специальных кодексов национальных СМИ, профессиональных организаций, таких как NPR, NPRP, SPJ, а так же информационных агентств и фотоагентств.

П. Лестер замечает, что до сих пор ведутся дискуссии среди ученых и практиков относительно того, должны ли кодексы быть общими или конкретными. Одни поддерживают идею общих рекомендаций, поскольку именно они могут быть лучше использованы журналистами, которые «работают с очень неоднозначными темами», другие считают, что «нечеткие этические кодексы и короткие учебники по этике» не являются достаточными, чтобы обеспечить руководящие принципы работы с фотографиями жертв [13].

Этический кодекс журналистов фотоагентства «VII» гласит: «создавая репортаж, всегда учитывайте эстетическую ценность. Но эстетическое не может быть мотивацией для изображения или истории за кадром.

Фотожурналист стремится обратить внимание общества на объект съемки, а не на себя или свое творчество, или свой талант. Содержание изображения является самым важным. При условии, что действия фотографа направлены на улучшение раскрытия темы разрешается делать все, что необходимо, чтоб документировать и рассказать историю обществу» [4].

В справочнике по журналистике информационного агентства «Reuters» в разделе «Графические изображения и нецензурные высказывания», говорится: «Как журналисты, мы обязаны передавать реальность того, что мы сообщаем точно, но мы и обязаны быть в курсе того, что наш материал может вызвать стресс, привести к нарушению достоинства отдельных людей или даже в некоторых случаях поразить читателя до искажения рационального восприятия фактов. Мы не возвеличиваем насилие... Мы так же не можем публиковать графические изображения или детали ... с

намерением усилить чувства, или шокировать читателя. Должна быть весомая информационная причина для запуска подобного материала [17].

В справочнике по этике NPR в разделе «Визуальная журналистика» дается общая рекомендация п. 13: «фотографии, которые мы делаем и выбираем для использования ... должны показывать события правдиво, честно и беспристрастно» [16]. Кодекс этики Национальной ассоциации фоторепортеров США NPRP имеет более конкретную позицию, п. 6 мотивирует «Относитесь ко всем субъектам материалам с уважением и достоинством. Уделяйте особое внимание уязвимым субъектам и состраданию жертвам преступлений или трагедий. Вмешивайтесь в частные моменты горя, только когда общественность имеет весомую и обоснованную необходимость, увидеть то, что произошло» [15].

Кодекс этики Союза профессиональных журналистов США (SPJ) призывает: «Минимизировать вред. Будьте чуткими во время сбора информации, публикации интервью или фотографий людей, пострадавших от трагедии или в скорби» [27].

Национальный кодекс поведения (правила рекомендации относительно нормальной деятельности прессы) принятый парламентом Дании имеет раздел «Действия не совместимые с нормальной деятельностью прессы», где говорится: «Следует максимально тактично относиться к пострадавшим от преступлений и несчастных случаев, а также к свидетелям и близким пострадавших. Подход к сбору и к передаче фото- и видеоматериалов должен отличаться деликатностью и тактом» [29].

Кодекс журналистов Республики Словения в принципе 8.1 отмечает, что «как правило, в репортажах о несчастных случаях, расследовании и судебных процессах не следует указывать имена и публиковать изображения и фотографии лиц, которые стали причиной или жертвой несчастных случаев.

В каждом отдельном случае необходимо сделать обдуманый выбор между общественным интересом и правами конкретного человека.

В особой защите нуждаются интересы жертв актов агрессии и преступлений, а также члены семей лиц, которым инкриминируется совершение преступлений» [24].

В Этическом кодексе литовских журналистов в статьях 47 и 48 говорится о том, что журналист и издатель не должны терять чувство меры при публикации фотографий с мест катастроф, несчастных случаев и актов насилия. Изображения могут оскорбить чувства близких потерпевших и нанести душевные травмы наиболее чувствительным и уязвимым читателям и зрителям. Запрещается публиковать фотографии лиц при смерти [8].

Второй способ – решение о публикации материалов принимает редактор.

П. Лестер замечает, что СМИ достаточно не последовательны в вопросах публикации неоднозначных фотографий. Исследуя разные редакции в США, автор выясняет, что около 65% из 50 сотрудников газет (фотографов и фоторедакторов) считают, что их средство массовой информации публикует «фото, которые ... читатель может считать этически некорректными или оскорбительными» от 4 до 25 раз в год [13].

Профессор Б. Зелизер считает, что «изображения смерти толкают журналистов к дебатам, нужно ли публиковать, где и как публиковать фотографии смерти» [31, с. 5]. Американская исследовательница Д. Фишман пытается уточнить «набор этических норм, которыми часто пользуются специалисты» [10]. Она проводит разностороннее интервью с 21 профессиональным газетным работником, 8 фотожурналистами, 11 фоторедакторами и 2 омбудсменами. Опрошенные отметили, что пытаются дистанцироваться от мертвых тел на фотографиях, которые они делают или публикуют. Фотографы обычно используют долгофокусные объективы, а редакторы выбирают изображение с учетом наименее возможного эмоционального воздействия на читателя. «Ограничивать влияние смерти таким образом, что бы она смутно воспринималась и ощущалась», так прямые откровенные образы имеют «власть воздействовать на зрителя в разрушительный и болезненный способ» [10, с. 67]. Данный подход редакторов к пониманию восприятия зрителей противоречит понятию сочувствие жертве. Д. Фишман делает вывод, что «образы, которые скрывают или заменяют труп часто более приемлемы, поскольку они вызывают сильнее образ присутствия смерти, чем болезненное наличие мертвого тела» [10, с. 68]. Это имеет много общего с тем, что американка Э. Скари описывает как «отсутствие тела» [23, с. 67]. В свою очередь профессор Л. Бовенс отмечает, что фотографии, которые скрывают насилие имеют более сильное влияние, чем те, которые открыто показывают его [5].

Американская писательница С. Зонтаг так же высказывает подобные мысли: «Болезненные фотографии не имеют большого влияния, если ставится задача понять» [26, с. 89]. Обсуждая известную фотографию Рона Хавива с войны в Боснии, С. Зонтаг заявляет, что «фотография рассказывает нам очень мало – кроме того, что война это ад» [26, с. 91].

Исследователь К. Уэллс анализирует фотографии иракских детей, которые были опубликованы в издании антивоенного направления «Daily Mirror» и в газете нейтрального направления «The Guardian». Он показывает как подбор изображений и подписей к ним могут влиять на общественное мнение. К. Уэллс полемизирует с С. Зонтаг [26] предполагая, что «выбор изображений контекстуальный и подчиняется определенной цели» [30, с. 68]. Так «The Guardian» использует канон «рассказ об освобождении», демонстрирует надежду, связанную с захватом Саддама Хусейна, и как результат – светлое будущее для людей, подборка фотографий показывает отдельно стоящих детей, как бы отмечая, что они «не имеют социальной и семейной поддержки» [30, с. 68]. «Daily Mirror», в отличие от «The Guardian», публикует фотографии, где ребенок в кризисной ситуации показан как «воплощение невинности», часто рядом со своими родителями, которые подавлены военными, чтобы подчеркнуть «незаконности войны и ложь британского правительства» [30, с. 69].

Б. Зелизер приводит пример, как ужасные фотографии становятся частью международной политики. Она обсуждает зависимость журналистов от фотографий с изображением неминуемой смерти, такие, как иллюстрация убийства талибов Северным Альянсом

во время войны в Афганистане, которые широко публиковались в американских СМИ. Момент, изображающий надвигающуюся смерть, еще во время Второй мировой войны и войны во Вьетнаме, «использовали в качестве иллюстрации, того, что множество людей теряют свои жизни», в случае войны в Афганистане «представлены только частичные и двойственные чувства» [31, с. 38]. Такие изображения, с точки зрения Б. Зелизера, являются определенным консенсусом этической и содержательной стороны.

Взгляды Б. Зелизера поддерживает и американский профессор Л. Кеннеди. В соответствии с его исследованиями, этическая функция фотожурналистики состоит в том, чтобы «свидетельствовать о страданиях других», что является нераздельной частью «идей человечества и гуманизма, которые затмили идеологии имперского управления и экспансии европейской и американской власти...» [12, с. 306]. Когда он исследует сочувствующие фотографии вьетнамской войны и войны в Ираке, перед ним встает вопрос: «это сцены попечительства или сцены господства?» [12, с. 313]. По мнению автора, эта связь «стала заметным и тревожным признаком образа мира глобализации и геополитического мира войны». Изображение поступков «американской империи» показывают «нарушение соотношения между заботой и господством» и являются «ответом на условия вечной войны» [12, с. 314].

В своих работах американец А. Рот, вместе с группой исследователей, делают контент-анализ частоты появления фотографий насилия во время войн в Ираке и Афганистане, которые изображали «человеческую цену» конфликта. Исследователи сосредоточились на регулярности, с которой эти изображения были напечатаны на первых страницах газет «New York Times» и «San Francisco Chronicle», указывая на возможное «восприятие войны» этими медиа. Из 6037 новостных фотографий, опубликованных в обеих газетах, только 774 (13%) так или иначе были связаны с вышеупомянутыми войнами, и только 202 (3%) фотографии, изображали «человеческую цену» войн. Таким образом авторы делают вывод, что обе газеты «делают большие усилия, чтобы скрыть, цену человеческих потерь от общественности» [22, с. 255]. Обсуждая внешние и внутренние ограничения в освещении войны, исследователи заявляют, что публикация фотографий с мертвыми людьми – это «примитивная форма, чтобы изобразить визуально человеческую стоимость войны» [22]. Они также признают необходимость создания «новых, инновационных средств передачи человеческих потерь, вызванных войной» [22, с. 270]. Исходя из этих соображений, вышеупомянутые газеты решили скрыть военные потери от общественности.

Писатель Д. Льюис пытается найти четкие ответы, почему именно фотографии Эль-Фаллудже были напечатаны среди многих ужасных фото из Ирака, которые так и не были напечатаны. Как утверждает автор, «аргумент в пользу публикации жестких и ужасных фотографий войны в том, что они необходимы, чтобы донести до людей то, что поставлено на карту, реальные и сильные повреждения, которые делает война с культурами и отдельными людьми» [14]. Даже если изображение с Эль-Фаллудже «не показывают почти ничего, они дают ощущение, что произошло что-то

ужасное» [14]. Также автор отмечает, что «картины ужаса, в определенный момент, больше не функционируют как новостные, они сами становятся новостями» [14]. Д. Льюис замечает, что «шок подавляет информацию», а «фотографии крайнего насилия всегда являются порнографией» [14].

Впервые термин «порнография горя» был представлен С. Зонтаг в 1977 году. Так «шок от сфотографированного зверства» смягчается после неоднократных просмотров, так же, как «удивление и потрясение, которое испытывают, когда первый раз просматривают порнографический фильм» исчезает после просмотра нескольких таких фильмов [25, с. 15]. Позже в работе «О боли других» в 2003 году она отметила: «Все изображения, которые показывают нарушения привлекательности тела в определенной степени порнографические. Тем не менее образы, которые отталкивают могут также и очаровать» [26, с. 95].

Профессор Л. Бовенс идет глубже в своем убеждении, что фотожурналистика близка к порнографии. Так, в своей статье, проводя параллели между творчеством писателя Милана Кундеры и режиссера Малчо Манчевски, связывает фотожурналистику с «явным изображением наготы» [5, с. 214]. Он пишет: «как порнография, фотожурналистика, как правило, имеет графическую сущность. Она изображает человеческие страдания в ужасных подробностях» [5, с. 215].

Третий способ – ориентирование на аудиторию.

Чувствительность читателей газеты может быть определена путем анализа писем и телефонных звонков, которые редакция получает после публикации фотографий, именно такой подход к вопросам этики предложила исследовательница Д. Фишман. Она изучала влияние отзывов читателей на решения редакторов [10].

С появлением социальных медиа анализ реакции аудитории можно сделать даже при помощи сообщений, сделанных через значительное время после публикации фотографии. Так, читатели могут оставлять свои комментарии к изображениям, которые они считают слишком откровенными и таким образом влиять на дальнейшую работу средств массовой информации.

Выводы. Несмотря на то, что уже около ста лет фотожурналисты делают фотографии сцен насилия и с мест трагедий, а так же публикуют эти изображения в газетах и журналах, четкие критерии для публикации или отклонения от публикации фотографий через содержание графического контента до сих пор не установлены. Нет правил, которые бы помогли решить вопрос, заслуживают ли публикации в прессе фотографии насилия.

С одной стороны, можно говорить об основополагающем принципе журналистики таком, как объективность, а с другой, современная цифровая техника подвергает сомнению на сколько то, что мы видим соответствует реальности.

Каждая редакция принимает решение о публикации материала с изображением смерти, исходя из собственных этических принципов. Решение может быть сделано на основе утвержденных национальных или профессиональных этических кодексов; на основе собственных убеждений и вкусов редакции или на основе анализа аудитории.

Если говорить о тенденции появления фотографий с изображениями смерти на страницах СМИ, то скорее всего количество подобных публикаций будет расти, поскольку современный мир достаточно нестабильный, люди живут в зоне военных конфликтов и трагедий, а при таких условиях возникает определенная потребность наблюдения за смертью. Мы переходим в сферу понятия эстетики разрушений. Ресурс Google Trends показывает положительную динамику (увеличение количества) новостных материалов и запросов на тему смерти, на третьем месте стоят запросы «фото смерти» [11]. Вместе с тем, увеличение количества изображений снижает порог их восприятия, фотографии смерти переходят в норму и перестают вызывать резонанс. С точки зрения прагматики, происходит привыкание к изображениям ужаса (реализуется механизм «порнография горя»). Последующее развитие может происходить в двух направлениях: либо закрепление изображения смерти в норму, либо при потере резонансности «изображения-ужасы», будут изъяты из информационного пространства, как такие что «не работают».

REFERENCES

- [1] *На фронті загинули фотограф Сергій Ніколаєв та боєць "Правого сектору" з позивним "Танчик"*
At the front, photographer Sergey Nikolaev and fighter "Right Sector" with the call sign "Tanchiki" were killed / URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6JoK9xbFvAI> (24.09.2015).
- [2] *Толокольнікова К. Смерть на очах у глядачів / Катерина Толокольнікова // Телекритика*
Tolokolnikova, K. Death on the front of the audience / Katerina Tolokolnikova // Telekritika / URL: <http://www.telekritika.ua/profesija/2015-03-02/104412> (24.09.2015).
- [3] *Чернецька С. Смерть у фаворі / Світлана Чернецька // 20 хвилин*
Chernetska, S. Death in favor / Svitlana Chernetska // 20 minutes / URL: <http://te.20minut.ua/blogs/smert-u-favori.html> (24.09.2015).
- [4] *7 with VII: Ethics in Photojournalism / URL: https://medium.com/@VIIPhoto/7-with-vii-ethics-in-photojournalism-7773d03a0aa4* (24.09.2015).
- [5] *Bovens, L. Moral Luck, Photojournalism, and Pornography / Luc Bovens // The Journal of Value Inquiry. – 1998. – 32. – 205-217; / URL: http://bit.ly/1wqriSw* (24.09.2015).
- [6] *Campbell D. Integrity of the Image report // David Campbell ; World Press Photo / URL: http://www.worldpressphoto.org/sites/default/files/docs/Integrity%20of%20the%20Image_2014%20Campbell%20report.pdf* (24.09.2015).
- [7] *Chouliaraki, L. The humanity of war : iconic photojournalism of the battlefield, 1914-2012 / Chouliaraki Lilie // Visual Communication. – 2013. – 12(3). – P. 315–340.*
- [8] *Code of Ethics of Lithuanian Journalists and Publishers / URL: http://ethicnet.uta.fi/lithuania/code_of_ethics_of_lithuanian_journalists_and_publishers* (24.09.2015).
- [9] *Farhi, P. With jet crash, news media again weigh where to draw the line on graphic photos / Paul Farhi // The Washington Post. – 2014. – July 17. / URL: http://wapo.st/1zQXBtf* (24.09.2015).
- [10] *Fishman, J.M. News Norms and Emotions: Pictures of Pain and Metaphors of Distress / Jassica M. Fishman // Image ethics in the digital age / In L. Gross, J.S. Katz & J. Ruby (Eds.). – Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2003. – P. 53–69.*
- [11] <https://www.google.com.ua/trends/explore#q=%D0%A1%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%8C> (17.10.2015).

- [12] Kennedy L. I. (2012). Framing Compassion / Liam Kennedy // History of Photography. – 36(3). – P. 306–314. / URL: <http://bit.ly/1yKfuJ7> (24.09.2015).
- [13] Lester, P.M. The ethics of photojournalism : toward a professional philosophy for photographers, editors and educators / Paul Martin Lester. Unpublished doctoral dissertation, Indiana University, Bloomington, 1989.
- [14] Lewis, J. Front Page Horror: Should newspapers show us violent images from Iraq? / Jim Lewis // Slate. – 2004. – April 5. / URL: <http://slate.me/1pSjt0Y> (24.09.2015).
- [15] NPPA Code of Ethics. / URL: https://nppa.org/code_of_ethics (24.09.2015).
- [16] NPR Ethics Handbook. / URL: <http://ethics.npr.org/> (24.09.2015).
- [17] Reuters Handbook of Journalism. / URL: <http://bit.ly/1yhDt3> (24.09.2015).
- [18] Ritchin F. (2009). Toward a Hyperphotography / Fred Ritchin // Picturing Atrocity: Photography in Crisis / G. Batchen, M. Gidley, N. K. Miller & J. Prosses (Eds.). – Reaktion Books, 2012. – P. 261-271
- [19] Ritchin F. Bending the Frame. Photojournalism, Documentary, and the Citizen / Fred Ritchin. – Aperture, 2013. – 176 p.
- [20] Ritchin F. In Our Own Image : The Coming Revolution in Photography / Fred Ritchin; 2nd edition. – Aperture, 1999. – 144 p.
- [21] Ritchin F. Why Violent Images Matter / Fred Ritchin // TIME Lightbox. – 2014. – September 2. / URL: <http://ti.me/1w5asoI> (24.09.2015).
- [22] Roth A. Covering War's Victims : A Content Analysis of Afghanistan and Iraq War Photographs in the New York Times and The San Francisco Chronicle / Roth A., Huffman Z., Hulling J., Stolle K., Thomas J. // Censored 2008 : The Top 25 Stories of 2006-07 / P. Phillips & A. Roth. – 2008. – P.253–271. / URL: <http://bit.ly/1HZbyJP> (24.09.2015).
- [23] Scarry E. The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World / Elaine Scarry. – New York : Oxford University Press, 1985. – 396 p.
- [24] Slovenia Code: Code of Journalists of the Republic of Slovenia / URL: <http://www.rjionline.org/MASCodes-Slovenia-Journalists> (24.09.2015).
- [25] Sontag S. On Photography / Susan Sontag. – New York : Rosetta Books, 2005. – 165 p. / URL: <http://bit.ly/11Tnj3u> (24.09.2015).
- [26] Sontag S. Regarding the Pain of Others / Susan Sontag. – New York: Picador, 2003. – 131 p.
- [27] SPJ Code of Ethics Press / URL: <http://www.spj.org/ethics-code.asp> (24.09.2015).
- [28] Staging, Manipulation and Truth in Photography // The New York Times. – 2015. – Oct. 16. / URL: http://lens.blogs.nytimes.com/2015/10/16/staging-manipulation-ethics-photos/?_r=0 (17.10.2015).
- [29] The National Code of Conduct / URL: http://ethicnet.uta.fi/denmark/the_national_code_of_conduct (02.10.2015)
- [30] Wells K. Narratives of liberation and narratives of innocent suffering : the rhetorical uses of images of Iraqi children in the British press / Karen Wells // Visual Communication. – 2007. – Vol. 6(1). – P. 55-71. / URL: <http://bit.ly/1ziybmG> (24.09.2015).
- [31] Zelizer B. (2005). Death in Wartime: Photographs and the "Other War" in Afghanistan / Barbie Zelizer // The Harvard International Journal of Press/Politics. – 2005. – 10 (3) . – P. 26–55. / URL: <http://bit.ly/1yNTRbK> (24.09.2015).

Death in media and feature of ethical perception in photos

V.V. Grydchyna

Abstract. This article analyses the rhetoric of pictures of death in media. It describes the trend of increasing interest in images of death. The author concludes that it is trend associated with instability in the world (an increase the global armed conflicts). The publication of photographs depicting the violence can be based on several positions: compliance with national and professional codes of ethics, the decision of the editor, the audience preferences. The advent of the images of death in the media is always a debate between the ethics and esthetics preferences.

Keywords: *death, image, ethic, esthetics, "the pornography of grief"*

Історіографія основних аспектів дослідження новин на регіональному телебаченні

П. Дворянин

Львівський національний університет імені Івана Франка

Paper received 10.11.15; Accepted for publication 20.11.15.

Анотація. Схарактеризовано праці, в яких мовиться про телевізійні новини. Обґрунтовано, що в основі регіонального новинного медіавиробництва, яке відображає інтереси, потреби людини і українського суспільства загалом, має бути інформування про регіональні, всеукраїнські та загальнолюдські цінності в органічній єдності. За таких умов новини сприятимуть формуванню здорових морально-психологічних якостей, соціогуманістичного світобачення, державницького мислення, національно-громадянської гідності.

Ключові слова: журналістика, новини, регіональне телебачення, громадянська гідність, професіоналізм

Вступ. «Що нового?», – часто запитуємо один одного під час зустрічі. Морально-психологічна потреба отримати цікаву, важливу інформацію супроводжує людину відколи вона існує. Поінформованість оберігала її від несподіванок та дозволяла бути суспільно адаптованою. Книжки завжди описували минуле і чуттєве, навіть якщо й описували реальність, то допоки видавали написане, воно ставало колишнім. Саме через засоби масової комунікації, за оцінками спеціалістів, за останні 30 років було вироблено більше інформації, ніж за п'ять попередніх тисячоліть.

Розвиток людства, попри пануючі в ньому різні соціальні системи та ідеології, багато в чому залежить від того, що нерозривно пов'язане з комунікацією та інформацією. Деякі вчені називають їх універсальними ліками від усіх хвороб людства. Відомий японський дослідник Я. Кітахара вважає, що всесвітня філософія інформаційних мереж, яка задовольняє вимоги розвиненого інформаційного суспільства, має допомогти перебудувати суспільство на засадах взаємної допомоги та любові [11, с.4]. Ця думка японського вченого є своєрідним підтвердженням нашої концепції про селективність та полісемічність телевізійних новин, які б мали активніше сприяти формуванню у глядачів високих морально-духовних і національно-гуманістичних цінностей. Однак дослідження інших вчених, зокрема Б.В. Потятиника, М.В. Лозинського [16] про патогенні аспекти впливу телебачення та інших ЗМІ на людей, дає підстави стверджувати, що інформація потужно обплутала усі «суглоби» суспільства й твердо тримає під своїм контролем [11, с.4].

Огляд матеріалів з теми дослідження. Теоретично-методологічним підґрунтям нашого дослідження є підручники, навчальні посібники, монографії українських і зарубіжних авторів, які певними аспектами стосуються новинного медіавиробництва. Серед них називаємо праці П. Бурдье [1], З.С. Дмитровського [6], З. Вайшенберга [2], В.Й. Здоровеги [7], В.Ф. Іванова і В.С. Сердюка [8], М. Кастельса [9], Н. Лумана [13], І.Л. Михайлина [14], В.В. Лизанчука [12], Б.В. Потятиника [17], Г.Г. Почепцова [18], О.А. Сербенської і В.В. Бабенко [20], В.В. Різуна [19], Р. Харріса [22], О.М. Холода [23], А.А. Чічановського і О.Г. Старіша [24], А.В. Яковця [25].

Медіааналітики сайту «Телекритика» нарахували, що люди споживають щодня у п'ять разів більше інформації, ніж 20 років тому, розповсюдження її ЗМІ за цей період перевищує 200 разів [26]. Мовиться тут і про новинні повідомлення регіональних телеканалів.

Мета статті – схарактеризувати праці, в яких мовиться про новини на телебаченні. Для досягнення цієї мети потрібно також осмислити суспільно-політичні умови функціонування регіонального телебачення.

Матеріали та методи дослідження. Новітнє осмислення інформаційно-емоційного і змістовно-тематичного потенціалу новин регіонального телебачення в епоху глобалізації та інформаційної і військової агресії Російської Федерації проти України вимагає всебічного аналізу проведених наукових досліджень. Для розв'язання поставлених завдань було використано історико-теоретичний, порівняльно-логічний, описовий і метод узагальнення.

Результати та їхнє обговорення. В одній із перших в Україні дисертацій про телебачення В.В. Гоян «Інформаційна телевізійна програма: типологічна характеристика, параметри діяльності журналіста» згадувалося і про новинні випуски регіональних телеканалів. Аудиторія Києва та області ознайомлювалася з регіональними новинами від Київської обласної телерадіокомпанії. Програма «За київським часом» (до 1995 року – «Київська панорама») виходила щоденно на каналі УТ-3. До інформаційних програм місцевого мовлення у столиці належали: програма «Вісті» виробництва телевізійного інформаційного агентства «Вікна», програма «Бістро» виробництва ТК «Гравіс», програма «Хрещатик» від ТК «Київ».

Інформаційна програма «Хрещатик» щодня впродовж 20 хвилин повідомляла про найважливіші події міста та області в тематичних блоках, присвячених економіці, соціальним питанням, освіті, культурі, спорту. Вся інформація супроводжувалася підводками ведучого та відеоблоками. Чимало уваги «Хрещатик» приділяв проблемам екології міста і навколишнього середовища, планам реставрації столиці, політичним подіям, зокрема виборам міського голови чи депутатів до міської ради. Оскільки Київ є столицею країни, то в ефірі цієї програми мали місце і сюжети загальнодержавного значення про зустрічі, що відбувалися на міжнародному рівні тощо [3, с.56-57].

Концептуальні засади функціонування сучасного телебачення як специфічного екранного засобу масової комунікації, виду екранного мистецтва й творчості розглянуто у докторській дисертації В.В. Гоян [4]. Аналізуючи телевізійні програми вона зазначила, що часом у гонитві за ефективними художніми образами журналісти жонглюють фактами про події та явища або намагаються замаскувати порожні ідеї стандартними репліками, заштампованими метафорами, багатослів'ям. «Такі крайнощі, професійний несмак чи

журналістське недбальство поширені як на регіональних студіях, так і в ефірі провідних загальноукраїнських каналів» [4, с.31].

Осмилюючи роль Запорізького регіонального телебачення і радіомовлення в контексті формування національної свідомості молоді, І.Л. Пенчук характеризує також телевізійні новини, зосереджуючи увагу на чинниках національно-громадянського виховання молоді. Осмислила причини понівечення національної свідомості українців, яких упродовж століть зросійшували, паплюжили українські національні ідеали [15].

Незаперечний науковий інтерес викликала кандидатська дисертація Т.В. Федорів «Телевізійні новини в політичній комунікації України: жанрова типологія, технологія виробництва, взаємодія з аудиторією», в якій осмислено теоретичну базу для створення випуску телевізійних новин, узагальнено і пов'язано із сучасним етапом розвитку політичної комунікації в Україні вже напрацьований теоретичний матеріал, окреслено структуру програми теленовин як композиційно-змістової єдності, проаналізовано її головні характеристики, встановлено причинно-наслідкові зв'язки між типом комунікативного процесу, який діє в країні, і практикою функціонування теленовин [21].

Утвердження української національно-громадянської ідентичності трактують також як базовий фундамент існування незалежної, соборної, демократичної, правової України в сучасних міжнародних реаліях. «Національна ідентичність також кваліфікується як основа збереження політичної, економічної, територіальної цілісності України; аналізується в контексті міграційних процесів та у зв'язку з соціотехнологічними та масовокомунікаційними маніпуляціями свідомістю громадян, – наголошує Тетяна Дзюба. – Врешті-решт, національна ідентичність, одноцільність витлумачується як підґрунтя успішного державного менеджменту, втілення медійних проєктів» [5, с.8-9].

Досліджуючи політико-ідеологічний, соціокультурний аспект функціонування регіонального телебачення в новинно-інформаційній сфері враховуємо те, що проти України працює десять потужних медіагруп Російської Федерації, тисячі найнятих фізичних осіб, для яких журналістика не творчий процес, а вигідний бізнес. Вони взяли на озброєння методи геббельсівської пропаганди, яка на підсвідомому рівні готує підґрунтя для розв'язання справжньої війни. Нинішня, так звана, гібридна війна, яку розв'язала Росія проти України, психологічно обумовлювалася, обґрунтовувалася насамперед у головах росіян. Підтвердженням цьому є соціологічні дослідження, за даними яких 83-

87% росіян підтримують путінську війну в Україні. Україна у свідомості російського суспільства вважається другою за ворожістю до Росії (після США). Жаль, але Путін і російський народ – єдинодумці, а толерантність, гуманність, взаємоповага, дружба, про які так багато впродовж тривалого часу мовилося в українських і російських ЗМІ, закінчуються для росіян там, де бере свій початок незалежна, демократична, соборна Україна.

В нинішніх умовах зростання ролі регіонального телебачення (суспільного, громадського, комерційного) особливої ваги набувають професійні методи новинного виробництва, тобто представлення глядачам соціально важливих фактів, їхнього документального підтвердження, інтерпретації, аксіологічної спрямованості. У монографії В.М. Комової «Принципи співвідношення фактів та інтерпретацій в засобах масової інформації» слушно зазначено, що мас-медійна практика, котра оперує діяльністю ЗМІ як соціального інституту, є віддзеркаленням певних соціальних інтересів, диференційованих за змістом і формою. Зосереджено також увагу на співвідношенні об'єктивності та суб'єктивності в процесі інтерпретації фактів та керування інформаційними потоками, осмислено морально-етичні та правові аспекти діяльності ЗМІ [10].

На основі вивчення наукових досліджень, які стосуються підготовки новин, рекомендовано методику створення соціокультурної моделі регіональних новинних випусків на засадах українськоцентричної ідеології і політики, що сприятиме розвитку українського інформаційного потенціалу, подолання хворобливого регіоналізму, неоднорідної ментальності, формуванню почуття і переконання морально-психологічної, соціально-економічної соборності України.

Висновки. Аналіз дисертацій, монографій, підручників, навчальних посібників стосовно функціонування регіонального телебачення незалежно від форми власності і продукування новинних повідомлень підтверджує нашу гіпотезу, яка ґрунтується також на особистій багаторічній журналістичній практиці, що в основі регіонального медіавиробництва, яке зачіпає інтереси і потреби тієї чи іншої людини або українського суспільства загалом – незалежно від того, чи стосується соціальних проблем, політики, економіки, культури тощо, – має бути інформування про регіональні, всеукраїнські і загальнолюдські цінності в органічній єдності, яке за таких умов сприятиме формуванню здорових морально-психологічних якостей, соціогуманістичного світобачення, державницького мислення, національно-громадянської гідності.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Бурдые П. О телевидении и журналистике / П. Бурдые. – Москва: Прагматика культуры, 2002. – 160 с.
- [2] Вайшенберг З. Новинна журналістика: навч. посіб / З. Вайшенберг. – Київ: Академія української преси, 2004. – 262 с.
- [3] Гоян В.В. Інформаційна телевізійна програма: типологічна характеристика, параметри діяльності журналіста: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.06 «Журналістика» / В.В. Гоян. – Київ, 1999 – 210 с.
- [4] Гоян В.В. Телебачення як вид журналістської творчості: візуально-вербальні компоненти екранної комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій» / В.В. Гоян. – Київ, 2012. – 36 с.
- [5] Дзюба Т.А. Спрага народу і спрага Вітчизни. Публіцистика другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: модель національної ідентичності: монографія / Т.А. Дзюба. – Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 368 с.
- [6] Дмитровський З.Є. Телевізійна журналістика: навч. посібник. – вид. 2-ге / З.Є. Дмитровський. – Львів: ПАІС, 2006. – 208 с.
- [7] Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості: підручник. – 2-ге вид., перероб і допов. / В.Й. Здоровега. – Львів: ПАІС, 2004. – 268 с.
- [8] Іванов В.Ф., Сердюк В.Є. Журналістська етика: підручник / передм. В.П. Мостового. – 2-ге вид., випр. / В.Ф. Іванов, В.Є. Сердюк. – Київ: Вища шк., 2007. – 231 с.

- [9] Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество, культура / М. Кастельс. – Москва: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
- [10] Комова М.В. Принципи співвідношення фактів та інтерпретацій в засобах масової інформації: монографія / М.В. Комова. – Нац. ун-т Львів. політехніка. – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 250 с.
- [11] Копиленко О.Л. Влада інформації / О.Л. Копиленко. – Київ: Вид-во «Україна», 1991. – 108 с.
- [12] Лизанчук В. Журналістська майстерність: підручник / В. Лизанчук. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 376 с.
- [13] Луман Н. Реальність мас-медіа [за ред. Іванова В. та Мінакова М.] / Н.Луман. – Київ: ЦВП, 2010. – 158 с.
- [14] Михайлин І.Л. Основи журналістики: підручник. 5-те вид. перероб. та доп. / І.Л. Михайлин. – Київ: Центр навчальної літератури, 2011. – 496 с.
- [15] Пенчук І.Л. Регіональне телебачення і радіомовлення в контексті формування національної свідомості молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика» / І.Л. Пенчук. – Київ, 2003. – 18 с.
- [16] Потятиник Б., Лозинський М. Патогенний текст / Б. Потятиник, М. Лозинський. – Львів: Вид-во Отців Василянів «Місіонер», 1996, – 295 с.
- [17] Потятиник Б.В. Медіа: ключі до розуміння / Б.В. Потятиник. – Львів: ПАІС, 2004. – 314 с.
- [18] Почепцов Г.Г. Сучасні інформаційні війни / Г.Г. Почепцов. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 497 с.
- [19] Різун В.В. Теорія масової комунікації: підруч. для студ. галузі 0303 «Журналістика та інформація» / В.В. Різун. – Київ: «Видавничий центр «Просвіта», 2008. – 260 с.
- [20] Сербенська О.А., Бабенко В.В. Основи телетворчості: Практикум. – Львів: ПАІС, 2007. – 112 с.
- [21] Федорів Т.В. Телевізійні новини в політичній комунікації України: жанрова типологія, технологія виробництва, взаємодія з аудиторією: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика» / Т.В. Федорів. – Київ, 2004. – 19 с.
- [22] Харрис Р. Психологія масових комунікацій / Р. Харрис. – Санкт-Петербург.: Прайм-Еврознак, 2002, – 448 с.
- [23] Холод О.М. Комунікаційні технології: підручник / О.М. Холод. – Київ: КиМУ, 2012. – 263 с.
- [24] Чічановський А.А., Старіш О.Г. Інформаційні процеси в структурі світових комунікаційних систем: підручник. – Київ: Грамота, 2010. – 568 с.
- [25] Яковець А.В. Телевізійна журналістика: теорія і практика: посібник. – 2-ге вид., доповн. і перероб. / А.В. Яковець. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 262 с.
- [26] <http://osvita.telekritika.ua/material/1721>

REFERENCES

- [1] Burdie P. About Television and Journalism / P. Burdie – M.: Pragmatics of Culture, 2002. – P. 160.
- [2] Vaishenberh Z. Modern Journalism: study guide / Z. Vaishenberh. – Kyiv: Academy of Ukrainian Press, 2004. – P.262.
- [3] Hoyan V. Informative television program: typological characteristics, parameters of a journalist's activity: thesis for Doctor's degree: training 10.01.06 «Journalism» / V. Hoyan. – Kyiv, 1999 – P.210.
- [4] Hoyan V. Television as the type of journalism creativity: visual and verbal components of screen communication: author's summary for Doctor's Degree: training 27.00.01 «Theory and History of Social Communicatins» / V. Hoyan – Kyiv, 2012. – P.36.
- [5] Dziuba T. Thirst of the Nation and the desire of the Motherland. Journalism of second half of 19th - first third of the 20th centuries: model of national identity: monograph / T. Dziuba. – Chernihiv: Publisher Lozovyi V. 2012. – P. 368.
- [6] Dmytroshkyy Z. Television Journalism: teaching guide. – 2nd ed. / Z. Dmytroshkyy. – Lviv: PAIS Publisher, 2006. – P. 208.
- [7] Zdoroveha V. Theory and Methods of journalistic activity: textbook: – 2nd Edition, revised and supplemented. / V. Zdoroveha. – Lviv: PAIS Publisher 2004. – P.268.
- [8] Ivanov V., Serdiuk V. Journalistic Ethics: textbook / Foreword of V. Mostovyi. – 2nd Editon, Revised. / V. Ivanov, V. Serdiuk. – Kyiv: Higher School Publisher, 2007. – P.231.
- [9] Kastelie M. Era of Information: Economics, Society and Culture / M. Kastelie. – Moscow: Higher School of Economics, 2000. – P.608.
- [10] Komova M. Principles of correlation of facts and interpretations in the mass media: monograph / M. Komova – Lviv Polytechnic National University. – Lviv: Lviv Polytechnics Publisher, 2012 – P. 250.
- [11] Kopylenko. O. The Power of Information / O. Kopylenko. – Kyiv: Ukraine Publisher, 1991. – P. 108.
- [12] Lyzanchuk V. Journalistic Skills: textbook / V. Lyzanchuk. – Lviv, Ivan Franko Lviv National University, 2011. – P.376.
- [13] Luman N. Mass Media Reality [edited by Ivanov V. and Minakova M.] / N. Luman. – Kyiv: CVP, 2010. – P. 158.
- [14] Mykhailyn I. Foundations of Journalism: textbook. 5th Edition, revised and supplemented / I. Mykhailyn. – Kyiv: Center of Educational Literature, 2011. – P.496.
- [15] Penchuk I. Regional television and broadcasting in the context of formation of national consciousness of youth: Author's summary for Doctor's Degree. training 10.01.08 «Journalism» / I. Penchuk. – Kyiv, 2003. – P.18.
- [16] Potiatynyk B., Lozynski M. Pathogenic Text / B. Potiatynyk; M. Lozynski. – Lviv: Publisher of the Basilian Fathers «Missionary», 1996 – P.295.
- [17] Potiatynyk B. Media: Keys to Understanding / B. Potiatynyk. Lviv: PAIS Publisher, 2004. – P.314.
- [18] Pocheptsov G. Modern Information Wars / G. Pocheptsov. – Kyiv: Publishing House of the Kyiv-Mohyla Academy, 2015. – P.497.
- [19] Rizun V. Mass Communication Theory: textbook for students for the training 0303 «Journalism and Information» / V. Rizun. – Kyiv: Prosvita (Enlightenment) Publishing House, 2008. – P. 260.
- [20] Serbenska O., Babenko V. Basics of Television Activity: Practical Textbook; Lviv: PAIS Publishing House, 2007. – P.112.
- [21] Fedoriv T. Television news in political communication of Ukraine: genre typology, production technology, interaction with the audience: Author's summary for Doctor's Degree in the training 10.01.08 «Journalism» / T. Fedoriv. – Kyiv, 2004. – P.19.
- [22] Harris R. Psychology of Mass Communications / R. Harris. – Saint-Petersburg: Prime-Eurosign, 2002 – P.448.
- [23] Holod O. Communication Technologies: textbook / O. Holod. – Kyiv: Kyiv International University, 2012. – P.263.
- [24] Chichanovskiy A. Starish O. Information Processes in the Structure of Global Communication Systems: textbook. – Kyiv: Hramota Publisher, 2010. – P.568.
- [25] Yakovets A. Television Journalism: Theory and Practice: handbook. – 2nd Edition, revised and supplemented / A. Yakovets. – Kyiv: Publishing House of the Kyiv-Mohylanska Academy, 2009. – P.262.
- [26] <http://osvita.telekritika.ua/material/1721>

Historiography of the main aspects of news investigation on the regional TV

P. Dvorianyn

Abstract. Author characterized work, which is spoken about television news. It is proved that the basis of regional news making, which is intended to reflect the interests, rights and needs of Ukrainian society as a whole, should be informing about regional, national and human values in organic unity. Under these conditions news will promote a healthy moral and psychological qualities, socio humanistic worldview, state thinking, national civil dignity.

Keywords: *journalism, news, regional television, national values, civil dignity and professionalism*

Розважальні програми на українському телебаченні

Ю.В. Муленко

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Paper received 21.10.15; Accepted for publication 30.10.15.

Анотація. У статті розглянуто сутність телевізійних програм розважального жанру. Охарактеризовано тенденції кількісного зростання телевізійних розважальних програм на українських каналах медіапростору. Здійснено теоретичний аналіз понятійного апарату щодо розважальності та з'ясовано спільні й відмінні риси різних типів розважальних програм. Подано типологію розважальних програм. Наведено результати наукового дослідження розважальних програм на українському телебаченні.

Ключові слова: розважальна телевізійна програма; розвага; українське телебачення; типологія; жанр

Сучасне телебачення знаходиться в ситуації, коли з однієї сторони різношарове суспільство, а з іншої – різносторонні інтереси глядацької аудиторії. Пошук нових форм показав, що найбільший рейтинг отримують розважальні програми, які український глядач із великим задоволенням переглядає. Протягом 2012-2015 років нашого дослідження, на перехідному етапі України в умови ринкової економіки та технологічної трансформації, основні комунікативні зміни проглядаються у різкому збільшенні медіапродуктів розважальної тематики. Шоу-контент стає важливою формою соціальної комунікації. Така увага до нового напрямку візуальної антропології, що зайняв нішу між документалістикою та ігровим компонентом і став своєрідним способом інсценування реальності пояснюється викликом часу.

Мета дослідження проблеми полягає в аналізі розважальних програм українського телебачення у контексті сьогодення та виявленні їх типології

Серед методів дослідження застосовували *дефінітивний аналіз* – для уточнення дефініцій; метод *класифікації* розважальних телевізійних програм; *статистичний метод*;

Ми дослідили офіційні веб-сайти українських телеканалів, телекомпаній, сторінки Інтернет-телебачення, які вміщують статистичні інформаційні дані заявленої нами проблеми дослідження. Як з'ясувалося, розважальна продукція у програмній сітці телевізійних каналів досить багато. Проте відсутнє наукове обґрунтування розважальних програм саме українського телебачення. Винятком є наукові праці, у яких предметом вивчення є окремі типи або жанри розважальних програм.

Розважальні програми різні і єдиної класифікації не мають. Російський журналістикознавець С. Акінфієв, досліджуючи термін "розоважальність", в поняття поклав такі характеристики як "гумор, азарт, легкість, почуття задоволення, насолоди, емоційний комфорт." [1]. Проте вчений зазначає, що за однією ознакою не можна програму визначити як розважальне видовище.

В Україні досі немає ґрунтового дослідження розважальної тематики програм на провідних телеканалах України. Проте є розвідки, які можна використати як базові у вивченні даної теми. Це зокрема праці українських учених: Н. Темех, А. Шоріної, Н. Островської, К. Цибулько та ін. Із зарубіжних дослідників С. Акінфієв, О. Вартанов, Ф. Донахью, М. Ким, Г. Кузнецов, Д. Маквейл, Р. Кінг Мергтон, Л. Московкин та ін. Дослідженням розважальних телевізійних програм як окремого жанру займалися науковці такі як Ф. Донахью, В. Лизанчук (розоважальність як функція електронних ЗМІ), В. Різун, Г. Почепцов (структура комунікатив-

них процесів релаксації), Н. Вакурова (ток-шоу на телебаченні), С. Уразова (реаліті-шоу), Н. Федотова (рекреативна журналістика), Н. Симоніна (інфотейнмент), К. Кошак (дитячо-підліткові телепрограми). С. Акінфієв розробив жанрову структуру розважальних програм російського телебачення, Р. Удовиченко розглянув становлення розважальних програм в Росії на прикладі телевізійного холдингу, Т. Шальман досліджувала жанри діалогічної телерозмови, соціально-психологічні аспекти телевізійних розваг вивчалися у працях М. Лумана, Р. Харріса, О. Проніної, М. Назарова. Методологічні аспекти аналізу та дослідження журналістикознавства загалом та тележурналістики зокрема описані в працях В. Гоян, В. Різуна, Т. Скотникової.

Аналіз літературних джерел показав, що єдиного однозначного тлумачення дефініції "розоважальні телевізійні програми" в науці немає. Розглянемо особливості визначення даного поняття.

"Розважальний" походить від слова "розовага". Розвага – це процес, вид поведінки людини, що допомагає їй розслабитися та отримати задоволення [4]. Великий тлумачний словник сучасної української мови дає наступні пояснення цього терміну. "Розвага – те, що розвеселяє, розважає зміст: «відволікати людину від чогось гнітючого, важкого, неприємного; заспокоювати, втішати, звеселяти, забавляти; потішати когонебудь чимось; бавитися, гратися" [3, с.1233]. Отже, розвага є тождна грі.

"Розважальні програми", як стверджує російський дослідник С.М. Акінфієв, це програма, основними ознаками якої є: посидання гумору, азарту, легкості, отримання задоволення, насолоди, зняття напруги, емоційного комфорту [1]. Досить переконливо науковець відзначає, що за однією ознакою не можливо визначити чи є конкретна програма розважальною. Розважальні програми мають за мету допомогти людині заповнити вільний час, проте не є життєвою необхідністю. Ми розглядаємо розважальні програми телевізійні і будемо у своїх дослідженнях притримуватися наступного визначення.

Розважальні телевізійні програми – це форма (спосіб) проведення досуга, розрахована на емоційну реакцію аудиторії, пов'язану з отриманням задоволення, насолоди, емоційного комфорту та релаксації [1]. Розважальні телевізійні програми розглядаються як форма взаємодії з глядацькою аудиторією, використовуючи різноманітні канали зворотного зв'язку. Для активізації зворотніх зв'язків з глядачами використовується живе спілкування. Вміння послідовно міркувати виробляється завдяки діалогу. У перекладі з грецької мови "діалог" означає "полеміка", "бесіда", "дискусія" [6, с.11].

Аналіз телепрограм українських каналів показав, що програми розраховані на різну аудиторію. Що стосується розважальних телепрограм, то кількість їх велика й рейтинг високий. Це пояснюється тим, що молоде покоління, яке працює (навчається) і їх трудова діяльність пов'язана із комп'ютерними технологіями, у вільний від роботи час намагаються дивитись щось релаксуюче, приємне, позитивне. Як показує практика, на рейтинг вибору розважальних телевізійних програм впливає не лише потреба розслабитися, розважитися, а й особисті інтереси, зацікавленість змістом програми, час демонстрації в прямому ефірі.

Виробники розважальних програм керуються принципом видовищності, цікавості, незвичайності. Вітчизняні телемедіа прагнуть бути актуальними та відповідати епосі. Розважальні програми стають більш високотехнологічними, складнішими.

Засоби масової інформації, щоб вижити в медіа боротьбі, завоювати місце на рекламному ринку, прагнуть не втратити постійну глядацьку аудиторію і залучають молодь. Конкуренція стимулює телеканали розвиватися програмно, модернізувати їх зміст, встановлювати нові форми співдружності з глядачем. Телепрограми, котрі програють у боротьбі, можуть отримати «друге життя», якщо їх куплять канали конкурентів. Проблема якості розважальних програм для українського телебачення залишається бажати кращого. Позитивним у розважальному сегменті телебачення є те, що його зміст направлений на релаксацію телеглядача. На думку, дослідника О. Костюк "розваги не руйнують мораль, а перебувають з нею у певній залежності" [6]. Бізнес-модель сучасного телебачення все більше заглиблюється в повсякденне життя людини і стає засобом обслуговування її вільного часу. Населення як споживач виступає фактично інвестором медійного продукту, брендів каналів і диктує наповненість телепрограм.

До розважальних телевізійних програм відносяться ток-шоу (політичні, кулінарні, ігрові), реаліті-шоу, музичні програми, гумористичні програми, світські хроніки, програми-інфотеймент, програми-перевтілення. За функціями ці програм пізнавальні, інтелектуальні, інтерактивні, ігрові, змагальні, розважальні, видовищні, музичні тощо.

За класифікацією Н.В. Вакурової та Л.І. Московина ток-шоу є: соціальні, психологічні, спеціальні та змішані [2]. В основу класифікації покладено тематику. *Соціальні ток-шоу* розглядають політику, побут, шоу-бізнес і т.д., тобто актуальні питання життя суспільства.

Психологічні ток-шоу торкаються особистого боку сфери життя людини. Це так названі "жіночі" теми: сім'я, дім, кар'єра, краса і т.д.

Спеціальні шоу піднімають проблеми, які мають постійну тематику – це діти, здоров'я, кулінарія і т.д. Програми такого типу як "країна практичних порад".

Змішані програми охоплюють будь-яку теми із вищеперахованих.

Наразі на українському телебаченні основний ефірний час займають програми розважального жанру: ток-шоу, реаліті-шоу, кулінарні шоу, талант-шоу, ранкові, музичні, дитячі, гумористичні, спортивні програми, світські хроніки (програми про моду та модне життя),

інтерактивні ігри, програми про подорожі та програми-перевтілення.

Ми проаналізували програми українського телебачення за критерієм розважальності за період дослідження й склали їх типологію. Розглянемо типи телевізійних програм розважального жанру та їх особливості.

Ток-шоу - це вид розважальної телепередачі, у якій один або декілька запрошених учасників ведуть обговорення запропонованої ведучим теми. Як правило, при цьому присутні запрошені до студії глядачі, яким надається можливість задавати питання або висловлювати свою думку. Ток-шоу, "talk-show" з англійської мови означає "розмовна вистава". О.С. Вартанов відмічає, що, завдання ток-шоу – активізувати сприймання змісту, котрий подається у формі диспуту, гострих питань, висловленнями різних точок зору [2]: "Говорить Україна" ("ТРК "Україна", 2012-2015), "Моя хата з краю" (канал "Студія "1+1", 2013), "Про життя з Андрієм Пальчевським" ("Перший Національний", 2013), "Легко бути жінкою" ("Перший Національний", 2011-2013).

Реаліті-шоу – програми розважального жанру, у яких учасників проекту вміщують у конкретні, реальні умови, не притаманні їхньому способу життя, та задають на виконання завдання. "Холостяк" (канал "СТБ"), "Міняю жінку" (канал "Студія "1+1", 2014), "Врятуйте нашу сім'ю" (канал "СТБ", 2013-2014); "Кохана, ми вбиваємо дітей" (канал "СТБ", 2013-2015), "Вагітна у 16" (канал "СТБ", 2012-2015), "Фермер шукає дружину" (канал "СТБ", 2012).

Талант-шоу - телевізійна співочо-танцювальна програма, умова якої участь у шоу забезпечують насамперед творчі здібності та талант; зовнішність і вік учасників мають вторинне значення. "Україна має талант" (канал "СТБ", 2014), "Танцюють всі!" (канал "СТБ", 2013), "Ікс-Фактор" (канал "СТБ", 2013), "Голос країни" ((канал "Студія "1+1", 2015), "Голос країни. Діти" (канал "Студія 1+1", 2014-2015), "Хочу V Віа гру!" (канал "Студія 1+1", 2014), "Крок до зірок" (канал "Перший Національний", 2011-2014), "Як дві краплі" (канал "ТВК "Україна", 2013-2014).

Програми про подорожі – це програми, де ведучі знайомлять глядачів з країнами, містами, розвагами, побутом тощо. Тревел-шоу різноманітні, захоплюючі, дивовижні, невідомі, непередбачені, пізнавальні, релаксуючі, розважальні. Проаналізувавши зміст тревел-програм, ми дійшли висновку, що як активний засіб пізнання навколишнього світу, тревел-програми формують кругозір людини, підвищують рівень інтелектуальних знань, розвивають естетичний і культурний смак населення, виховують дбайливе ставлення до світового надбання, прищеплюють громадянські, патріотичні, інтернаціоналістичні почуття.

На українському телебаченні можна побачити наступні тревел-шоу: "Поїхали!" (канал "НТН"), "Нотатки на глобусі" ("Перший національний" канал), "Міста" (канал "НЛО TV"), "1 000 жіночих бажань" ("Новий" канал), "Світ навиворіт" (канал "Студія "1+1"), "Орел і решка" (канал "Інтер"). Ці програми відносяться до розважального жанру. За екскурсійно-туристичним змістом на вітчизняному телебаченні є програми навчально-пізнавального формату.

Кулінарні шоу – це змагання характерів, амбіцій і кулінарних шедеврів, початківців кухарів і професіоналів кулінарної майстерності за перемогу та головний приз. "Кухня для двох" (канал "Ноай", 2012), "Пекарська кухня" (канал "Студія "1+1", 2013), "На ножах" (канал "Студія "1+1", 2012), "МастерШеф" (канал "СТБ", 2012), "Кулінарна династія" (канал "СТБ", 2013), "Крутони" (канал "ТЕТ", 2012), "Сусід на обід" (канал "Інтер", 2014).

Світські хроніки (програми про моду та модне життя) – це короткі інтерв'ю з зірками шоу-бізнесу, відомими політиками та іншими світськими персонами. "Світське життя з Катериною Осадченою" (канал "Студія "1+1", 2015), "Світські хроніки" (канал "Тоніс", 2015).

Гумористичні – основним завданням програми є створення атмосфери радості, сміху, гумору. "Розсміши смішного", "Казкова Русь", "ЧистоNews" (канал "Студія "1+1", 2015).

Спортивні програми – розважальні програми, у яких учасники проекту мають показати в кінцевому результаті власні спортивні досягнення. "Зважені та щасливі" (канал "СТБ", 2012). "Великий футбол" (канал "ТРК "Україна", 2015), "Тачки" (канал "Студія "1+1", 2013), "За кермом" (канал "ICTV", 2013).

Програми-перевтілення – це телепрограми розважального жанру, умовою яких є перевтілення персонажу та виконання поставлених завдань (канал "СТБ").

Отже, українців сьогодні турбують актуальні проблеми та побутові. Зміст таких програм викликає співчуття, переживання в аудиторії, емоції і більшість з них не несуть глибини, аналізу інформації, яка подається з екрану. Сучасний телеглядач має широкі можливості впливати на формування змісту розважальних програм, взявши безпосередньо участь під час трансляції програми. Телепрограми розважального жанру, які транслюються у прямому ефірі, мають вищий рейтинг. У таких програмах панує креативність, нестандартність, напруженість атмосфери, імпровізація ведучих, зосередженість, показовість, відсутнє інформаційне перенасичення. Такий підхід інтерактивності використовують творці переважної більшості українських розважальних програм.

У процесі аналізу телевізійних українських розважальних програм ми побачили, що успішний розвиток вітчизняного телебачення тісно пов'язаний з його різноманітністю типів програм. Велика кількість програм розважального жанру сприяє масовості телевізійного продукту, "розширюють глядацьку аудиторію, що, в свою чергу, зміцнює вплив телеефіру на суспільну свідомість" [5]. Типів розважальних програм багато, але за структурою вони відносяться до програм розважального жанру.

Аналіз українських телевізійних каналів щодо випуску розважальних програм дав наступні результати.

Телевізійний канал "Студія "1+1" – загальнонаціональний україномовний телеканал, безперечний лідер вітчизняного телевиробництва та один з найулюбленіших телеканалів українських глядачів.

"Перший Національний" – телевізійний канал для усіх верств населення і різних вікових категорій. Головні напрями програм: інформаційно-публіцистичні, художні, молодіжні, дитячі, спортивні передачі.

"ТЕТ" – канал поєднав у своєму ефірі новини, розважальні програми та телевізійні фільми, що стали класикою.

Три "кити", на яких тримається ефір "СТБ", – це новини, документальні фільми й цикли програм, якісне художнє кіно. Існують популярні програми власного виробництва. Канал постійно розробляє концепції нововведень, які креативністю зацікавлюють глядацьку аудиторію. Програми цього каналу майже не мають вікових обмежень. У 2011 році канал отримав одинадцять нагород премії "Телетріумф". Шість статуеток принесла програма "Х-фактор". Успішними були проекти "Холостяк", "Україна має талант."

Сьогодні в ефірі телепрограми "ТРК "Київ": "Чорний квадрат", "Київ класичний", "Кіноколо", "Столичні телевізійні новини" та інші відомі передачі, які глядач знає і любить.

Телеканал "Тоніс" орієнтується на соціально та економічно активних глядачів, що відкриті для нововведень і прагнуть самопізнання та самовираження.

В ефірі каналу "ТРК "Україна" присутні новини, спорт, культура, розваги.

Інформативно-розважальний "Новий" канал цілодобового мовлення з цілою низкою авторських програм власного виробництва.

"Інтер" – незмінний лідер вітчизняного телебачення, завдяки чіткому дотриманню концепції сімейного каналу, що враховує потреби всіх соціальних і вікових груп населення.

"5-й канал" – найостанніші політичні та фінансові новини України і світу, аналітичні програми, ток-шоу, поточні події у світі спорту, моди та шоу-бізнесу.

"ICTV" – перший в Україні недержавний загальнонаціональний канал. Сьогодні канал має яскраву добірку телевізійних проектів власного виробництва.

Телевізійні канали України ведуть активну боротьбу за глядацьку аудиторію. Аналіз телепростору українських каналів за період 2012-2015 років показав, що найбільшою популярністю користуються серед глядачів політичні ток-шоу, серіали та розважальні програми. Як бачимо, сучасне українське телебачення поєднує у собі інформаційну, комунікативну та розважальну функції. Варто зазначити, що розважальні програми розширюються, створюючи нові типи. Проте у чистому вигляді їх не існує. Про це неодноразово наголошували журналістикознавці такі як В. Гоян, Г. Кузнецов, М. Недопитанський, Т. Шальман та інші.

Найбільшу густоту покриття і високу якість розважальності мають телеканали "Інтер" та "Студія "1+1". Саме ці канали спромоглися випускати вітчизняні розважальні програми. За останній період нашого дослідження глядацька аудиторія побачила такі телевізійні проекти: команда "95 квартал" показала "ЧистоNews", "Вечірній квартал", "Київ вечірній", "Сказочна Русь", "Мульти Барбара", які транслював канал "Студія "1+1". Розважальні програми українського виробництва створені групою "Квартал 95" сьогодні користуються великим попитом, мають високий рейтинг, є популярними серед телеглядачів, актуальними, змістовними, креативними, відомими за межами України, конкурентноспроможними. Це велике розважальне шоу, формат якого не можна описати одним словом. Це новий етап у розвитку розважального сегменту українського телеба-

чення. У проекті воедино зібрано безліч програм, рубрик і різноманітних гумористичних елементів, які самі по собі цілком самодостатні, але при цьому дуже органічно вписуються в новий формат великої розважальної програми.

Українська розважальна програма про подорожі "Орел і решка", яка транслюється на каналі "Інтер" 10 сезонів у вигляді самостійних і паралельних проектів з основною програмою, розширилася: шостий сезон стартував під назвою "Курортний" (травень 2013-червень 2013), сьомий сезон – "Назад в СРСР" (серпень 2013-грудень 2013), восьмий сезон – "На краю світу" (лютий 2014-серпень 2014), дев'ятий сезон – "Неизведання Європа" (вересень 2014-грудень 2014), десятий сезон – "Орел і решка. Шопінг". Ці розважальні програми вийшли за межі країни і їх можна побачити на телеекранах Росії, Польщі, Вірменії, Литви, Латвії, Грузії.

Має продовження український вокальний проект "Голос країни" (канал "Студія 1+1"): перший сезон відбувся у 2011 році, другий – у 2012 році, третій – у 2013 році, четвертий – у 2014 році, п'ятий – у 2015 році. Подібний проект було створено "Голос. Діти", який мав два сезони: перший – листопад 2012 р.-січень 2013 р., другий – лютий 2015 р.-березень 2015 р.

Розважальні програми різного типу мають спільну мету: сприяти релаксації глядацької аудиторії. Телепродукт розважального жанру за змістом легкий для сприймання людиною, зорієнтований на дозвілля, охоплює різні сфери відпочинку. Розважальні програми різняться змістом, структурою організації та проведенням, манерою мовлення ведучого. Є випадки, коли програму важко віднести до одного конкретного типу. На-

приклад, розважальна програма "Міняю жінку" – це і реаліті-шоу, і програма перевтілення. Ще одна програма "Сусід на обід", яка транслюється протягом 2015 року на каналі "Інтер", за змістом кулінарна розважальна програма, за структурою сценарія – реаліті-шоу.

Порівняльний аналіз телевізійних програм розважального жанру допоміг нам зрозуміти, що рейтинг, а значить і тривалість, телепродукту залежить від міри розвитку інтересів, виникнення чи згасання цікавості до програми глядацької аудиторії. Сучасний глядач вимогливий, капризний і, щоб задовольнити його бажання, необхідно авторським колективам враховувати пізнавальні особливості людей. Як показує практика, глядачі мають не просто запам'ятовувати і пасивно здобувати певну суму знань з телепрограм, а й отримувати емоційний заряд, корисні поради для полегшення життєдіяльності у суспільстві. Крім того, сценарії деяких програм передбачають участь глядача у створенні контенту, тпк як такий підхід є оправданим: будь-який проект стає кращим і цікавішим.

Розважальна орієнтація українського телебачення змінилася. Воєнні події на території країни, економічна криза вплинули на наповнення телепрограм 2014-2015 року. Значно зменшилась кількість розважальних програм і менш сатиричним став гумор. Зникли з ефіру ряд довготривалих проектів, особливо помітно на каналі "СТБ": "Україна має талант", "Танцюють всі!", "Ікс-Фактор" та інші. На телеканалі "ТРК Україна" з'явилися нові розважальні програми "Зірковий шлях" (2015), "Співай як зірка" (2015). Проте розважальність займає певні позиції на телевізійному просторі і буде існувати, не залежно від політичних чи воєнних ситуацій, обставин, до тих пір поки існуватиме попит на них.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Акинфиев С.Н. Развлекательная составляющая современного российского телевидения // Медиаскоп, выпуск № 2, 2008 / URL: <http://med'ascope.Ru/node/230>.
- [2] Вакурова Н.В. Типология жанров современной экранной продукции: Учебное пособие / Н.В. Вакурова, Л.И. Московкин. – М.: Издательство Московского университета, 1997. – 384 с.
- [3] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ "Перун", 2007. – С. 1233.
- [4] Гоян В.В. Типові та жанрові особливості інформаційної телепрограми: Посіб. для студ. Ін-ту журналістики / Віта Володимирівна Гоян. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2001. – 53с.
- [5] Недопитанський М.І. Жанрові новації сучасного українського телебачення / М.І. Недопитанський // Електронна бібліотека Інституту журналістики / URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1403>
- [6] Шальман Т.М., Жанрові діалогічні форми сучасного українського телебачення: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Тетяна Михайлівна Шальман. – К., 2006. – 212 с.

REFERENCES

- [1] Akinfiev, S.N. Entertainment component of modern russian television // Mediaskop, edition №2, 2008 / URL: <http://med'ascope.Ru/node/230>.
- [2] Vakurova, N.V. Typology of genres of modern screen production : Textbook / N.V. Vakurova, L.I. Moskovkin. – Moscow: Moscow University Press, 1997. – 384 p.
- [3] Great Dictionary of Modern Ukrainian / Comp. V.T. Bysel/ - K. Irpin: "Perun", 2007. – 1233 p.
- [4] Goian, V.V. Typical features and genre of information TV programme : a guide for students of the Institute of Journalism / V.V. Goian. – Kyiv, 2001. – 53 p.
- [5] Nedoputanskuy, M.I. Feature innovations of modern Ukrainian TV / M.I. Nedoputanskuy // Library of the Institute of Journalism / URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1403>
- [6] Shalman, T.M. Feature dialogic forms of modern Ukrainian television: the dissertation of the candidate of philological sciences: 10.01.08 / Tatyana Shalman. – K., 2006. – 212 p.

Entertainment programs on Ukrainian television

Yu. V. Mulyenko

Abstract. The essence of entertainment television programs is considered in the article. Author determines quantitative growth trend of TV entertainment programs on the Ukrainian media market channels, makes theoretical analysis of the conceptual apparatus on the entertainment, reveals common and different features of various types of entertainment programs. Also the typology of entertainment programs is posted. And results of scientific research of entertainment programs on Ukrainian television are shown.

Keywords: *entertainment television programme; entertainment; Ukrainian television; typology; genre*

Сільськогосподарська преса дореволюційної Полтави (1867-1917 рр.)

Є. Подобна

Інститут журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Київ, Україна

Paper received 05.11.15; Accepted for publication 24.11.15.

Анотація. У статті розглянуто історію становлення та розвитку сільськогосподарської преси у місті Полтава у період 1867-1917 рр. Визначено коло фахових періодичних видань, проаналізовано їх контент, визначено основні тематичні вектори публікацій. Окреслено коло співробітників цих видань.

Ключові слова: сільськогосподарська преса, Полтава, газета, «Хуторянин», журнал

Фахова періодика є важливою частиною історії української журналістики. Зокрема, на увагу дослідників заслуговує сільськогосподарська преса, що становить великий відсоток спеціалізованих дореволюційних часописів. Утім, більшість цих видань, зокрема і сільськогосподарська преса Полтавської губернії, досі лишаються поза увагою дослідників. Зокрема, протягом 1867-1917 рр. у Полтаві видавалося 10 газет та журналів, присвячених сільськогосподарським питанням. Окремі аспекти функціонування цього сегменту місцевої фахової періодики досліджували Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна, С. Макарець. Утім натеper бракує праць, які б усебічно вивчали історію та особливості конкретних фахових часописів та немає жодного систематичного дослідження, яке б узагальнювало відомості про процес становлення сільськогосподарської преси у місті та головні проблемно-тематичні напрямки цих часописів.

Мета даного дослідження – визначити історію становлення та розвитку сільськогосподарської преси м. Полтава дореволюційного періоду та здійснити аналіз контенту цих видань.

Джерельну базу дослідження становлять колекції дореволюційних періодичних видань, що видавалися у м. Полтава протягом 1867-1917 р., документи та звіти Полтавського губернського земства, архіви Полтавського сільськогосподарського товариства, мемуари сучасників та співробітників місцевих публіцистів та фахова література. При підготовці статті, автори здебільшого послуговувались загальнонауковими методами синтезу, аналізу, опису. Враховуючи специфіку теми дослідження було також застосовано хронологічний, хронологічно-проблемний та історико-описовий.

Поштовхом для зародження та розвитку фахової преси у місті стало заснування Полтавського сільськогосподарського товариства у 1865 р., яке згуртувало навколо себе не лише агрономів, науковців та власників великих господарств, але й активних громадських діячів краю. Через два роки після заснування, у 1867 р., товариство починає видавати друкований періодичний орган – «Сельскохозяйственный сборник». Так, у Полтаві почало виходити перше фахове періодичне видання. Редактором видання був Ф. Гайдук Планувалося, що журнал виходитиме 6 разів на рік окремими книжками, кожна – об'ємом не менше 10 друк. арк. Утім, вийшло усього 6 випусків часопису, після чого видання закрили [1, с. 23].

Велику роль у становленні та розвитку сільськогосподарської преси в регіоні відіграли губернське та повітове земства. Маючи на меті поширення знань з тваринництва та агрономії серед населення губернії та підвищення економічних показників краю, земці

засновують у полтавській губернії. Відтак у місті було засновано журнал «Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии: по сообщениям корреспондентов». Часопис видавався статистичним бюро Полтавського губернського земства, починаючи з 1887 р. На сторінках журналу публікували здебільшого статистичну та звітну інформацію щодо стану сільського господарства у губернії [2, с. 41]. Авторами його фактично були сотні (а іноді і тисячі) кореспондентів, що збирали відомості по усім повітам Полтавщини. Пік активності дописувачів припав на 1894 р., коли кількість кореспондентів губернського земського статистичного бюро досягла 1219 чоловік.

Для прикладу, зміст «Обзора...» за 1894 р. виглядав наступним чином: починався зі статті «Погода та її вплив на рослинність», далі були надруковані статті «Стан озимої весною та ярі посіви», «Зміна площі запашок, розподіл озимих та ярих хлібів і пересіви пропавши озимих ярих насінням», «Вороги рослин та бур'яни», «Збирання сінокосів та врожай трав», «Урожай пасльонових, городини та ін. промислових рослин», «Стан скотарства», «Короткі відомості про стан бджільництва», «Зимові заробітки сільського населення в зиму 1893-94 рр.», «Забезпечення населення продовольством в зиму 1893-94 рр і посівним насінням весною 1894 р.», «Зйомні ціни на землю під яррами та озимими засівами та орендні ціни землі на рік», «Зміни в сільському господарстві, у зв'язку зі змінами в стані сільського населення». Окремо функціонував розділ «Додатки» з оформленим у вигляді графіків, карт таблиць статистичними відомостями.

Авторами, які опрацьовували отримані від кореспондентів відомості та писали на їх основі статті, були В. Терешкевич, С. Балабуха, М. Селітренников, Г. Ротмістров, Б. Лемперт, З. Лазарев, Л. Падалка, С. Няньчук, Я. Імшенецький В. Гречанко, Н. Толмачевим та Ю. Бунін. Друкували журнал у друкарні І. Духмана, що знаходилась на вул. Олександрійській. Видання було одним з «довгожителів» полтавської преси і припинило вихід у 1916 р.

Одним з «довгожителів» серед полтавських періодичних видань був російськомовний тижневик, орган Полтавського сільськогосподарського товариства – «Хуторянин» [3]. Перший випуск журналу побачив світ 23 травня 1896 р. Видавцем часопису було Полтавське товариство сільського господарства. Його редакторами у різні роки були Д. Квітка, П. Малама, П. Гриневич, П. Ганько, А. Шимков, Д. Ярошевич. Програма видання включала урядові постанови та розпорядження, повідомлення про діяльність місцевих сільськогосподарських товариств, їх відділів та відділень; науково-популярні статті з сільського гос-

подарства, матеріали, присвячені промисловості та торгівлі; бібліографію та огляд тематичної літератури; оголошення; листування з читачами.

Співробітниками та членами редколегії журналу у різні часи були: земський – П. Дубровський, вчений секретар місцевого сільськогосподарського товариства О. Іллічевський, директор Полтавського дослідного поля Ю. Соколовський, помічник директора Полтавського дослідного поля С. Третьяков, член Полтавської губерньської земської управи П. Бровко. Активну участь у роботі журналу, а також активними дописувачами були науковці, фахівці-агрономи, земські чиновники, гласні та власники великих господарств.

Традиційно кожен випуск журналу починався з редакційної статті. Контент видання розкривався у наступних рубриках: «Книги, що надійшли до редакції», «Торгові повідомлення», «Стан погоди», «Оголошення», «Хроніка», «Кореспонденції», «Земська хроніка», «Запитання та відповіді», «З сільськогосподарського друку», «Діяльність сільськогосподарських товариств», «Замітки по сільському господарству», «Хроніка кооперативної справи» (після 1910 р.), «Поштова скринька» [4].

Чималий відсоток контенту видання – роботи та звіти Полтавського дослідного поля, статті, присвячені різноманітним питанням агрономії та рослинництва. Приблизно такий самий відсоток контенту становили статті зі скотарства, зокрема, про породи сільськогосподарських тварин, практичні поради щодо утримання, харчування, підвищення продуктивності худоби. Окремо варто відмітити статті, присвячені сільськогосподарській техніці – новим машинам, знаряддям, пояснення щодо раціонального землеробства, новини про винаходи, діяльність сільськогосподарських товариств, лекції, виставки, з'їзди поміщиків, майстрів, власників великих господарств. Нерідко заходимо в «Хуторянині» статті з геології та ґрунтознавства (передусім, присвячені Полтавській губернії), ветеринарії, будівництва (здебільшого – прикладні статті зі схемами, кресленнями і т.д.). Частими є і публікації на медичну тематику.

Журнал відзначали не лише численні читачі, а й фахівці. Про це свідчать нагороди, які «Хуторянин» отримував на сільськогосподарських виставках – золота медаль на виставці садівництва у Ростові-на-Дону (1909), друга – на Південно-російській обласній виставці в Катеринославі (1910). Відомо, що «Хуторянин» фактично не цензурували, його поширювали у безкоштовних бібліотеках-читальнях, а також у профільних навчальних закладах Російської імперії. Після революції журнал став двомовним і виходив українською та російською мовами.

У 1899 р. Полтавське губернське земство започаткувало журнал «Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Полтавской губернии» [2, с. 56]. Видання з такою назвою, починаючи з 1891 р., виходили щонайменше у 15 губернських центрах Російської імперії – Казані, Москві, Катеринославі, Пермі, Рязані, Тобольську, Тамбові, Харкові, Ярославлі і т.д. У Полтаві журнал виходив раз на місяць до 1902 р. і містив здебільшого аналітичні статті з великою кількістю статистичного матеріалу.

На початку ХХ століття особливо вирізнялось активністю статистичне бюро Полтавського губернського земства. Відтак, на зламі століть у місті з'являються сільськогосподарські видання – «Цены на продукты сельского хозяйства в Полтавской губернии» [2, с. 67]. Газета виходила раз на місяць, починаючи з 1900 р. в якості додатку до журналу «Хуторянин». З №2 1902 газета виходила під назвою «Цены на продукты сельского хозяйства на базарах Полтавской губернии». Останній випуск видання вийшов у грудні 1904 р. Окрім цієї газети, з 1902 р. статистичне бюро засновує ще одне, подібне довідкове періодичне видання – журнал «Цены на ярмарках Полтавской губернии», який так само виходив раз на місяць. Це видання, як і попереднє, припинило своє існування у грудні 1904 р.

У 1901 р. список сільськогосподарських періодичних видань поповнив журнал «Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского губернского земства». Журнал видавався економічним бюро Полтавського губернського земства в якості додатку до журналу «Хуторянин» [5]. Відомо, що журнал видавався нерегулярно, не мав чіткої періодичності і друкувався залежно від накопичення матеріалу. Не мало видання і чітко визначеної програми, проте у передмові до першого випуску окреслювалося коло питань, які мали висвітлюватися на сторінках видання: звіти про діяльність економічної ради, журнали засідань, доповіді або уривки доповідей, матеріали про економічну діяльність земств (зазначалося, що видання не планує обмежуватися лише Полтавською губернією), огляд діяльності сільськогосподарських товариств, статистичні матеріали, що стосуються економічного стану губернії [5, с. 2-3].

Перший випуск включав у себе деталізований звіт про діяльність економічної ради за 1900 рік на 35 сторінках. Згодом на сторінках видання публікувалися здебільшого великі за обсягом фахові статті, програми та проекти, а також журнали засідань. Іноді випуск міг бути присвячений одній темі, наприклад №10 за 1902 р. містив матеріали про полтавський земський банк: «Про заснування загальногуберньського банку Полтавського земства», «Схема уставу банку Полтавського земства», «Проект уставу банку». Всього вийшло 13 випусків часопису.

Наступне періодичне видання статистичного бюро Полтавського губернського земства – «Известия о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии» [2, с. 55]. Перший випуск вийшов у квітні 1901 р. Журнал видавався російською мовою в якості додатку до журналу «Хуторянин». Редакторами журналу були земські статистики О. Русов та Г. Ротмістров (з №6 за 1902 р.). Тут здебільшого оприлюднювали статистичну інформацію. Випуск журналу розпочинався з передмови редактора, далі фактичне наповнення журналу становили повідомлення кореспондентів з усієї губернії, оброблені співробітниками земського статистичного бюро.

Статті у журналі розміщувались за тематичними блоками. Зокрема, у першому випуску матеріал було розподілено між такими розділами: «Зима 1900-1901», «Березень», «Квітень», «Стан посівів», додатки «Час посіву ярих у 1901 р.», «Кількість повідомлень про

стан озимих посівів на 1 квітня 1901 р.», «Кількість повідомлень про випадіння дощів по днях квітня 1901 р.». Наприклад, №16 було повністю присвячено урожаю 1903 року. Обробку, систематизацію та узагальнення матеріалу провів Н. Ааронський. Таким чином, весь випуск складався зі статті «Урожай хлібів, трав та інших культурних рослин», яка розпочиналась з огляду метеорологічних умов, посівної і т.д. Видання мало велику кількість карт, графіків та таблиць. Друкували журнал у друкарні Дохмана на вул. Олександрійській. Останній випуск журналу вийшов у 1904 р. (№23)

Також у Полтаві з'являється фаховий журнал – «Труды Полтавского общества сельского хозяйства по аграрному вопросу». Здебільшого випуски «Трудов» містили журнали засідань Товариства сільського господарства та спеціальної комісії (у єдиному примірнику, який наразі вдалося віднайти – журнали 14 засідань з 29 вересня 1905 року до 25 травня 1906, які були присвячені аграрним питанням), доповіді її членів та експертів з сільського господарства (І. Лещенка, В. Девеки, В. Головні, Ю. Соколовського), додатки до журналів (наприклад, «Операції Селянського банку з 1883 по 1905 рр.») Видання друкували у електричній типо-літографії І.А. Дохмана.

Наступним виданням даного тематичного напрямку став орган полтавського відділу Союзу покровительства – журнал «Вестник южно-русского животноводства». Часопис виходив тричі на місяць, таким чином передплатники отримували 36 випусків на рік. Заявлена редколегією програма видання виглядала так: статті з тваринництва, птахівництва та бджільництва; природознавство; галузеві урядові постанови; огляд фахової літератури; діяльність земства, міських установ та сільськогосподарських товариств; юридичний відділ; промисловість та торгівля; спорт; фахові новини; ветеринарно-медичні матеріали; довідковий відділ [7, с. 3].

Контент видання розподілявся між рубриками «Життя сільськогосподарських товариств», «Життя у сільських господарствах», «Діяльність земств», «Бджільництво», «Кормові засоби», «Хроінка», «Торгівля та промисловість», «Біографія», «Суміш», «Оголошення», «Довідковий відділ», «Питання та відповіді», «Бібліографія».

Як і було задекларовано в програмі, переважну більшість статей становили матеріали з тваринництва. Велику увагу автори часопису приділяли ветеринарним питанням, методам лікування тварин, поширення профільної освіти. Постійними були повідомлення про діяльність сільськогосподарських товариств, звіти з засідань фахових товариств, тощо. Рідше зустрічаємо статті про здоровий спосіб життя, людські хвороби та їх лікування. Серед авторів видання значилися князь М. Щербатов, С. Деконський, Я. Раїкін, І. Лісовський, А. Коль, проф. І. Попов.

Разом з журналом передплатники отримували «подарунки» - брошури, світлини, насіння, тощо. У 1909 р. – з кожним примірником журналу розповсюджували фотографії кращих зразків тварин різних видів та порід. З 1909 р. в якості додатку до журналу виходив часопис «Союз покровительства животным». Друкували часописи у друкарні Полтавського губернського правління. Останній, дванадцятий випуск журналу вийшов у 1910 р.

Також цей період ознаменувався появою двох наукових сільськогосподарських видань. Першим став періодичний збірник наукових статей «Труды Полтавской сельскохозяйственной опытной станции» [6, с. 4], де кожен відділ станції друкував результати своїх досліджень. Наприклад, №4 за 1911 р. містив «Нарис діяльності дослідної станції», який складався з таких розділів: «Роботи в полі, лабораторії, вегетаційному будинку, ентомологічному відділі та метеорологічній станції», «Розповсюдження серед господарів відомостей дослідного закладу», «Забезпечення господарів покращеним посівним матеріалом, сортувальними машинами, молотилками, різного роду знаряддями обробки ґрунту» «Управління дослідною установою»; далі розміщувались два додатки – «Інструкція до статуту Полтавського дослідного поля перетворенні його на дослідну сільськогосподарську станцію» та «Програма дослідів та робіт Полтавської сільськогосподарської станції на найближчий час». Закінчувався випуск фінансовим звітом. Окремі випуски були тематичними: так, зокрема, №2 за 1911 р. був повністю присвячений ячмінній тлі. Редагував журнал – агроном та науковець С. Третяков, видавало – Полтавське сільськогосподарське товариство. Друкували журнал у друкарні Подземського Усього вийшов 31 випуск часопису, видання припинило існування у 1917 р.

Другим сільськогосподарським виданням, був журнал «Труды Драбовского районного опытного поля». Видання було присвячено діяльності Драбівського дослідного районного поля Полтавського губернського земства, заснованого у 1910 р., що знаходилося за півверсти від залізничної станції Драбово-Барятинська. Співробітники Драбівського дослідного поля проводили наукові дослідження з різними групами сільськогосподарських культур, зробили чимало відкриттів у царині агрономії. Результати цих наукових пошуків публікувалися на сторінках «Трудов...». Об'єм одного випуску становив до трьох сотень сторінок, містив велику кількість таблиць, діаграм, фотоілюстрацій [4].

Усього вийшло 4 випуски. Зокрема, останні, четвертий випуск містив звіти щодо дослідів та досліджень за 1913-1915 рр. Випуск починався з передмови «Порядок звітності, персонал і укладачі», далі розміщувався вступ, який складався зі статей «Заснування мережі дослідних полів губернським земством», «Розташування дослідного поля», «Попередній організаційний період поля», «Яскравість ґрунтів дослідного поля та методика робіт». У першій главі містилися розділи «Короткий огляд метеорологічних умов 1913, 14 та 15 рр.», «Ґрунти дослідного поля», «Роботи лабораторії дослідного поля», «Чисті і зайняті ари, їх значення та вплив на урожай пшениці», «Значення часу орання в луценні», «Значення способів обробки пари», «Вплив кутання посівів», «Способи, густота та час посіву хлібів», «Досліди з культурою картоплі», «Сорти культурних рослин», «Дія мінерального добрива на урожай різних рослин», «Звіт щодо дослідів з солонцями в районі дослідного поля». Редактором-упорядником усіх текстів був директор поля В. Кречун, однак більшість розділів було написано у співавторстві з лаборантами, практикантами поля, серед них – Н. Помогайбо, К. Нечипоренко, В. Нікітін, В. Попова, М. Певнева, А. Оболватий, Н. Васильєва та ін.

Таким чином, можемо зробити висновок, що сільськогосподарська преса становила чималий відсоток періодичних видань Полтавської губернії дореволюційного періоду. Передумовами для заснування фахових видань у місті стали поява Полтавського сільськогосподарського товариства, освітня та господарська діяльність губернського земства, пожвавлення науко-

вих досліджень у царині сільського господарства. Серед міської сільськогосподарської преси переважали журнальні видання, менший відсоток становили газети. Помітним явищем в історії місцевої журналістики став журнал «Хуторянин» [3], що протягом багатьох років був одним з найпопулярніших видань серед місцевої читацької аудиторії.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Имшенецкий Я. «Хуторянин» и его читатели. – Полтава, 1900. – 98 с.
[2] Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1838-1917 рр.): Список / Уклад. Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. – Київ, 1996. – 126 с.
[3] Сельскохозяйственный сборник. – 1867. - №3
[4] Труды Полтавской сельскохозяйственной опытной станции. – 1911. - №2
[5] Хуторянин. – 1896. - №1. – с. 3
[6] Хуторянин. – 1899. - №3-4.
[7] Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского губернского земства. – 1901. – с. 2-6

REFERENCES

- [1] Imshenetsky Y. “Khutorianan” and its readers. – Poltava, 1900. – p. 14-17
[2] Periodic press of Poltava and Poltava region (1838-1917): The list/ N. Sydorenko, O. Sydorenko, O. Shkolna. – Kyiv, 1996. – 126 p.
[3] Selskohoziaystvenny sbornik. – 1867. - №3
[4] Trudy Poltavskoy selskohoziaystvennoj opytnoy stancii. – 1911. - №2
[5] Khutorianin. – 1896. - №3
[6] Khutorianin – 1899. - №3-4.
[7] Ekonomicheskaya i selskohoziaystvennaya deyatelnost Poltavskogo gubernskogo zemstva. – 1901. – p. 2.

Agricultural press of Poltava (1867-1917)

Ye. Podobna

Abstract. This article tells about the history of establishment and development of agricultural press of Poltava before revolution 1917. The author tells about the history of this type of press since 1867. Also pointed on the initial data, brief description of all agricultural newspapers and magazines. In this article the author also accented on a periodicity, editors, journalists of those newspapers.

Keywords: agriculture press, Poltava, «Khutorianin», magazine

Компаративний аналіз показників онлайн-діяльності європейських національних бібліотек

С.С. Ростовцев

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

Paper received 10.11.15; Accepted for publication 26.11.15.

Анотація. У статті представлені основні технічні й аналітичні показники, що характеризують особливості функціонування сайтів європейських національних бібліотек. Компаративний аналіз базувався на показниках, розподілених на п'ять умовних категорій: загальні показники функціонування веб-сайту бібліотеки; пошукова оптимізація; технічні характеристики; юзабіліті та активність в соціальних мережах. Зроблено висновок, що результати аналізу дозволяють виявити резерви вдосконалення онлайн-діяльності національних бібліотек, проте для прийняття комплексних рішень необхідне поглиблене дослідження структури сайтів та їх змістовного наповнення.

Ключові слова: національна бібліотека, веб-сайт бібліотеки, компаративний аналіз, показники онлайн-діяльності бібліотек, Європа

Вступ. Розвиток інтернет-технологій і формування змістовного й потужного онлайн-середовища призвели до принципових змін у взаємодії користувачів бібліотек з інформаційними продуктами та послугами. Інтернет став провідним комунікаційним каналом, змусивши більшість інформаційних установ адаптувати свою діяльність до умов онлайн-середовища. Бібліотеки також долучилися до процесу інтеграції в інтернет-простір, створивши веб-сайти, на яких пропонують низку найсучасніших інформаційних продуктів та послуг, охопивши ними певну частину користувачів і зайнявши власну нішу на інформаційному ринку. Проте, ринкові умови передбачають жорстку конкуренцію, що вимагає від бібліотек постійного моніторингу ситуації і прийняття своєчасних коригуючих рішень. Одним із найпріоритетніших завдань є постійне вдосконалення бібліотечного веб-сайту і підвищення рівня задоволеності онлайн-користувачів якістю інформаційних продуктів та послуг, що можливо завдяки регулярному збору та аналізу параметрів функціонування як власного веб-ресурсу, так і сайтів провідних бібліотек та порівняння їх між собою.

Короткий огляд публікацій за темою. Питанням аналізу онлайн-діяльності бібліотек присвячена низка досліджень як українських, так і зарубіжних науковців. Результати структурного аналізу українського бібліотечного веб-сегменту представлені в роботах Д. Солов'яненка, О. Грогуль, П. Сохан. Особливості побудови сайтів зарубіжних бібліотек досліджені Н. Ілларіоновим. Аналіз веб-ресурсів щодо відповідності принципам якості висвітлені в дослідженнях І. Михайленка, С. Мансурової. В працях А. Струнгаря, О. Мар'їної, М. Шиненка, В. Ткаченка, Ю. Лабжинського, Н. Pakkala, К. Presser, Т. Christensen та ін. значна увага приділяється можливостям використання внутрішніх аналітичних систем, таких як Google Analytics та Яндекс.Метрика.

Метою даної статті є визначення резервів удосконалення показників онлайн-діяльності європейських національних бібліотек. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: визначити рейтинг сайтів європейських національних бібліотек; зібрати та порівняти показники діяльності трьох найрейтинговіших бібліотек із показниками Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; з'ясувати вплив обраних параметрів функціонування веб-сайтів

на результати онлайн-діяльності бібліотек; виявити можливості підвищення якості бібліотечного онлайн-обслуговування користувачів.

Матеріали і методи. Об'єктом моніторингу виступили сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і 28 сайтів національних бібліотек країн, що входять до складу Європейського Союзу. Для збору даних про діяльність сайтів та формування рейтингу були застосовані наступні аналітичні онлайн-ресурси: Alexa [2], SimilarWeb [10], SeoGadget [9], SbUP [8], Prodvigator [7], PR-CY [6], CY-PR [4], PageSpeed Insights [5], Ahrefs [1], Builtwith [3] та деякі інші. Комплексне використання зазначених сервісів дозволяє отримати значну кількість як технічної, так і аналітичної інформації щодо параметрів функціонування веб-сайтів європейських національних бібліотек. Проте, слід зазначити, що кожен сервіс використовує власні алгоритми для збору інформації, тому один і той же показник може відрізнитись у різних інструментах веб-аналітики. Але такі дані дозволяють успішно слідкувати за динамікою розвитку власного онлайн ресурсу, зіставляючи результати про діяльність на різних проміжках часу, або порівнювати їх з результатами бібліотек-конкурентів.

Результати та їх обговорення. Метою формування рейтингу є визначення найефективніших сайтів європейських бібліотек і подальше їх використання в якості еталону під час порівняльного аналізу. Інструменти аналітики відстежують популярність веб-сайтів, враховуючи такі показники як середня кількість відвідувачів на день, кількість переглядів та ін. за певний проміжок часу (переважно – останні 3 місяці). У зв'язку з різними технічними можливостями аналітичних ресурсів були отримані різні показники рейтингу веб-сайтів бібліотек. Проте, незважаючи на такі відмінності, перші три позиції – ідентичні: Національна бібліотека Франції, глобальний рейтинг – 12748; Національна бібліотека Великої Британії (Британська бібліотека), глобальний рейтинг – 22021; Національна бібліотека імені Ференца Сечені (Угорщина), глобальний рейтинг – 55154. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського знаходиться у проміжку 11-13 місце із рейтингом 256095.

Отримані показники онлайн-діяльності чотирьох зазначених бібліотек були систематизовані та структуровані й умовно розподілені на 5 категорій: загальні

показники, технічні характеристики сайтів, показники пошукової оптимізації, юзабіліті та активність в соціальних мережах.

До загальних показників діяльності веб-сайтів національних бібліотек (таблиця 1) були включені як глобальні рейтингові оцінки, які визначають позицію веб-сайту у світі, так і локальні – рейтинг ресурсу у власній країні. Чим менше значення показника, тим веб-сайт популярніший. Алгоритм Google PageRank (PR) оцінює важливість сторінок з точки зору посилань на них з

інших ресурсів за 10-ти бальною шкалою, де 10 свідчить про найбільшу популярність сайту. Ще одним індикатором успішності діяльності веб-сайту можуть слугувати зміни умовної вартості ресурсу, хоча вона і не відображає реальної картини (спостерігаємо нелогічність встановлення вартості – сайти з більшим рейтингом коштують менше). В цілому, показники даної категорії спрямовані на відображення загальної динаміки змін веб-ресурсів і передбачають їх довгострокове відстеження з певною періодичністю.

Таблиця 1. Загальні показники розвитку сайту бібліотек

№ п/п	Показник	Франція	Великобританія	Угорщина	Україна
1	Рейтинг Alexa	12748	22021	55154	256095
2	Глобальний рейтинг	9909	24505	23408	132086
3	Рейтинг в країні	697	2304	343	3774
4	Google PR	9/10	9/10	8/10	8/10
5	Приблизна вартість ресурсу, \$	329879	1599	80259	83214

Як показав аналіз, сайти розглянутих бібліотек займають перші позиції у пошуковій видачі за брендovими запитами (наприклад, «бібліотека Вернадського», «Вернадського», «НБУВ» тощо) та географічними («бібліотека Україна», «British library» та ін.). За більш загальним запитом «бібліотека» та її іншомовними аналогами («bibliothèque», «library», «könyvtár») результати наступні: сайти національних бібліотек Франції та Угорщини залишилися на перших позиціях; сайт бібліотеки України увійшов до першої п'ятірки; бібліотека Великобританії поступилася веб-ресурсам американських бібліотек і не потрапила на першу сторінку результатів.

У таблиці 2 представлені основні параметри, які впливають на пошукову оптимізацію веб-сайтів. Основним з них є трафік, який дає уявлення про кількість користувачів, що відвідали сайт за один місяць. Безумовно, це показник, який безпосередньо свідчить про ефективність роботи бібліотеки в онлайн-середовищі, і нарощування якого має стати пріоритетним. Результати аналізу свідчать про наявність сезонності у відвідуванні сайтів бібліотек. Так, всі бібліотеки показали зниження трафіку майже вдвічі у літні місяці і повернення до звичних показників восени. Основу джерел, з яких бібліотеки отримують відвідувачів, складає орга-

нічний пошук, який становить приблизно половину всього трафіку у провідних європейських національних бібліотек і майже 75% у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. З одного боку, це свідчить про ефективну пошукову оптимізацію сайту, а з іншого – про недостатнє охоплення інших пошукових джерел. Прямий трафік демонструє лояльність користувачів до конкретної бібліотеки (сайт або знаходиться в обраних закладках, або його адреса вводиться вручну) і складає майже чверть від усього трафіку перших трьох бібліотек. НБУВ має лише 14% таких користувачів. Крім цього слід відзначити, що національні бібліотеки Франції та Великобританії користуються платною контекстною рекламою, проте частка користувачів, отриманих з неї, незначна. Переважну більшість трафіку складають відвідувачі власної країни, а 10-30% – мешканці країн-сусідів. Проте бібліотека Великобританії має лише 30% власних користувачів, а решта розподілилася за такими країнами – США, Індія, Австралія, Канада, що можна пояснити англomовністю їх населення. Такі показники, як кількість зворотних посилань, сторінок та доменів, що посилаються на ресурс, демонструють стабільне зростання за останні місяці у всіх бібліотеках і підтверджують високий рівень популярності їх веб-сайтів в онлайн-середовищі.

Таблиця 2. Показники пошукової оптимізації сайту

№ п/п	Показник	Франція	Великобританія	Угорщина	Україна
1	Трафік	1,8 млн.	1 млн.	1,4 млн.	230 тис.
2	<i>Джерела трафіку:</i>				
	Органічний пошук	51,31%	50,93%	68,79%	74,70%
	Прямий трафік	27,20%	25,97%	19,42%	14,12%
	Реферали	18,13%	17,74%	9,20%	8,74%
	Соціальні медіа	2,37%	4,05%	2,13%	2,41%
	Електронна пошта	0,50%	0,69%	0,19%	0,01%
	Банери	0,48%	0,09%	0,27%	0,02%
Контекстна реклама	0,01%	0,53%	0,00%	0,00%	
3	Національний трафік	64,52%	30,34%	81,20%	79,46%
4	Сторінок, що посилаються на ресурс	1184806	884891	868428	668114
5	Доменів, що посилаються на ресурс	15704	14300	2200	1630
6	Зворотні посилання	1,67 млн.	1,87 млн.	1,56 млн.	779 тис.

Технічні характеристики веб-сайтів впливають як на якість пошукової оптимізації, так і на рівень задоволеності користувачів онлайн-ресурсом. Результати їх по-

рівняльного аналізу представлені в таблиці 3. Перший показник ілюструє загальну кількість url-адрес сторінок, які відображаються у пошуковій видачі. Стабільне

зростання проіндексованих сторінок, за умов збільшення контенту, свідчить про те, що пошукові системи регулярно отримують доступ до змісту обраного сайту. Разом з тим, раптове зниження кількості сторінок може бути ознакою проблем із сервером, або доступом пошукових систем на сайт. Спеціалісти з оптимізації веб-ресурсів зазначають, що структура html-документу обов'язково має містити такі теги, як «title» та «h1». Перший відповідає за назву сторінки, яка відображена на вкладці браузера. Аналіз показав, що текст заголовків всіх бібліотек інформативний і релевантний. Тег h1, який використовується для виділення важливого тексту і є основним заголовком на сторінці, присутній лише на сайтах бібліотек Угорщини та України. Наступні показники задовольняють вимогам на всіх веб-ресурсах: розмір HTML, який не повинен перевищувати 100 Кб, наявність фавікону – зображення логотипу на вкладці, розміщення серверу у власній країні, кодування UTF-8. Під час запити сторінки, яка не існує,

сервер відображає стандартну сторінку з помилкою 404 лише на сайті французької бібліотеки, інші мають унікальну 404 сторінку із зворотними посиланнями на сайт, що дозволяє утримувати користувачів. Бібліотеки Франції та Великобританії отримали SSL-сертифікат, який підтверджує конфіденційність обміну інформацією між сервером та користувачем і підвищує рівень довіри до ресурсу. Одним із основних показників, який впливає на рівень задоволеності користувачів, є швидкість роботи веб-сайту як на комп'ютерах, так і на мобільних пристроях. Відповідно до результатів аналізу, значення швидкості всіх сайтів знаходяться на рівні вище середнього, проте існує низка проблем, вирішення яких дозволить пришвидшити роботу веб-ресурсів. Так, одним із варіантів покращення оптимізації сайту є усунення помилок в документах HTML та CSS. При цьому, деякі інструменти аналітики надають не тільки перелік існуючих помилок, а й варіанти їх вирішення.

Таблиця 3. Технічні характеристики веб-ресурсів

№ п/п	Показник	Франція	Великобританія	Угорщина	Україна
1	Проіндексовано сторінок в Google	17100000	373000	422000	91700
2	<u>Наявність тегів:</u>				
	title	+	+	+	+
	description	-	+	-	-
	<u>Заголовки:</u>				
h1	0	0	1	1	
h2	6	6	0	16	
3	Розмір html	45 Кб	71Кб	45 Кб	58Кб
4	Швидкість завантаження html	0,07 сек.	0,18 сек.	0,22 сек.	1,27 сек.
5	Фавікон	+	+	+	+
6	Сторінка 404	стандартна	є посилання	є посилання	є посилання
7	Сервер	Франція	Великобританія	Угорщина	Україна
8	SSL-сертифікат	+	+	-	-
9	Кодування	UTF-8	UTF-8	UTF-8	UTF-8
10	Швидкість завантаження сайту	0,976 сек.	1,178 сек.	0,429 сек.	-
11	<u>Швидкість роботи сайту:</u>				
	На комп'ютері	71/100	69/100	75/10	65/100
	На мобільних пристроях	63/100	66/100	64/100	52/100
12	<u>Перевірка html:</u>				
	Головна сторінка	8 помилок	428 помилок	65 помилок	82
	Каталог	58 помилок	25 помилок	-	147
13	<u>Перевірка CSS:</u>				
	Головна сторінка	1	14 помилок	11 помилок	21
	Каталог	-	2 помилки	1 помилка	28

У таблиці 4 представлені показники, які характеризують ступінь використання веб-ресурсів. Зокрема, перші три характеристики описують поведінку користувачів на сайті. Спостерігається логічна залежність – чим популярніший веб-ресурс, тим більші значення середнього часу, проведеного користувачами на сайті, і кількості переглянутих сторінок за день, в той час як рейтинг відмов знижується. Слід зазначити, що всі

сайти бібліотек використовують інструменти аналітики, такі як Google analytics, XiTi, Sitestat та ін., які дозволяють отримувати більш повну та точну інформацію про кількісні та якісні характеристики користувачів. Разом з тим, бібліотеки Франції та Угорщини розробили мобільні додатки, результатом чого є розширення спектру інформаційних послуг та залучення нової цільової аудиторії.

Таблиця 4. Показники взабіліті

№ п/п	Показник	Франція	Великобританія	Угорщина	Україна
1	Середній час, проведений на сайті	00:05:56	00:03:44	00:03:22	00:01:44
2	Перегляд сторінок за день	10,7	4,19	2,89	2,11
3	Рейтинг відмов	45,91%	56,74%	58,70%	66,80%
4	Мобільні додатки	7 шт. (App Store)	немає	1 шт. (App Store)	немає

Присутність акаунтів у найпопулярніших соціальних мережах реалізована всіма національними бібліотеками. Найбільша активність спостерігається у мережі Facebook (таблиця 5), проте в національній бібліотеці

Великобританії провідні позиції займає Google+. Слід відмітити, що найбільшу кількість користувачів веб-сайти бібліотек отримують із таких соціальних мереж як Facebook та Twitter.

Таблиця 5. Активність в соціальних мережах

№ п/п	Показник	Франція	Великобританія	Угорщина	Україна
1	Соціальна активність	1950 пункти	85646	433 пункти	684
2	Facebook	935	5768	364	137
3	Twitter	268	1792	22	31
4	Google+	144	70460	39	20
5	Vkontakte	454	554	3	61
6	Pinterest	135	6968	0	4
7	LinkedIn	14	104	5	4
8	<i>Розподіл трафіку соціальних мереж:</i>				
	Facebook	71,74%	53,94%	92,03%	64,47
	Twitter	11,05%	10,66%	0,51%	
	Pinterest	4,59%	-	0%	
	Youtube	2,91%	-	4,81%	
	Reddit	2,67%	10,66%	0,68%	
	Інші	7,04%	24,74%	1,97%	35,53%

Висновки. Застосування компаративного аналізу є потужним інструментом виявлення і усунення потенційних недоліків у роботі веб-сайту бібліотеки, визначення першочергових заходів щодо вдосконалення його функціонування на рівні кращих європейських зразків. Зокрема, моніторинг показників аналітичних онлайн-ресурсів сприяє вирішенню важливих про-

блем щодо підвищення ефективності роботи сайту бібліотеки, якості надання нею мережевих інформаційних продуктів та послуг. Проте, з метою проведення комплексного аналізу діяльності веб-ресурсу, разом із запропонованими показниками важливо досліджувати такі складові, як контент та структура сайту бібліотеки.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Ahrefs SEO Tools / URL: <https://ahrefs.com/> (15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [2] Alexa Internet / URL: <http://www.alexa.com/> (15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [3] BuiltWith / URL: <http://builtwith.com/>(15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [4] CY-PR / URL: <http://www.cy-pr.com/> (15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [5] PageSpeed Insights / URL: <https://developers.google.com/speed/pagespeed/insights/?hl=ru> (15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [6] PR-CY / URL: <http://pr-cy.ru/> (15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [7] Prodvigator / URL: <https://prodvigator.ua/>(15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [8] SbUP / URL: <http://www.sbup.com/> (15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [9] SEOGadget / URL: <http://www.seogadget.ru/> (15.11.2015) – Загол. з екрану.
 [10] SimilarWeb / URL: <http://www.similarweb.com/> (15.11.2015) – Загол. з екрану.

REFERENCES

- [1] Ahrefs SEO Tools / URL: <https://ahrefs.com/>. Access date: 15.11.2015
 [2] Alexa Internet / URL: <http://www.alexa.com/>. Access date: 15.11.2015
 [3] BuiltWith / URL: <http://builtwith.com/>. Access date: 15.11.2015
 [4] CY-PR / URL: <http://www.cy-pr.com/>. Access date: 15.11.2015.
 [5] PageSpeed Insights / URL: <https://developers.google.com/speed/pagespeed/insights/?hl=ru>. Access date: 15.11.2015
 [6] PR-CY / URL: <http://pr-cy.ru/>. Access date: 15.11.2015
 [7] Prodvigator / URL: <https://prodvigator.ua/>. Access date: 15.11.2015
 [8] SbUP / URL: <http://www.sbup.com/>. Access date: 15.11.2015
 [9] SEOGadget / URL: <http://www.seogadget.ru/>. Access date: 15.11.2015
 [10] SimilarWeb / URL: <http://www.similarweb.com/>. Access date: 15.11.2015

The comparative analysis of online activity results of European national libraries

S. Rostovtsev

Abstract. The article presents the basic technical and analytical indicators which characterize the features of European national libraries sites functioning. The comparative analysis is based on the parameters, divided into five categories: the overall performance of website functioning, search engine optimization, performance, usability and activity in social networks. It is concluded that the results of comparative analysis can detect the new ways of improving library's online activity, but for making complex decisions, it is necessary to provide an in-depth study of the site-structure and its content.

Статистичний підхід до вивчення комунікації бібліотеки і користувача через соціальні медіа

В.В. Струнгар*

аспірант Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, м. Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: strungarv@gmail.com

Paper received 24.10.15; Accepted for publication 04.11.15.

Анотація. У статті досліджується бібліотечна робота з використанням соціальних медіа. Висвітлено особливості представленості вітчизняних та зарубіжних бібліотек у соціальному просторі; виявлено найпопулярніші соціальні медіа, рівень їх охопленості бібліотечними представництвами; проаналізовано специфіку взаємодії з аудиторією через бібліотечні сторінки в соціальних медіа. Розглянуто стратегії комунікації через соціальні медіа вітчизняних та зарубіжних бібліотек.

Ключові слова: соціальні медіа, бібліотеки, аудиторія соціальних медіа, користувач, соціальні мережі, відеохостинги, фотохостинги, слайд-хостинги, мікроблоги, Facebook, активність бібліотек, стратегії бібліотек у соціальних медіа

Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства характеризується активним розвитком соціальних медіа, популярність яких постійно зростає серед користувачів. Сьогодні соціальні медіа стали повноцінними платформами для розвитку та ведення бібліотечної роботи. Представленість бібліотек у інтерактивному середовищі мас-медіа постійно інтенсифікується: йдеться як про збільшення кількості бібліотек у соціальних медіа, в тому числі появу бібліотек, що мають по декілька сторінок у одній чи різних мережах, так і про активізацію саме мережевої діяльності – зростання генерованого контенту, розширення її видів (публікації, опитування, створення форумів тощо).

Питання специфіки бібліотечної роботи у соціальних медіа, представленості бібліотек у соціальних мережах, комунікації з аудиторією через бібліотечні сторінки в соціальних медіа в різних аспектах досліджувалося такими зарубіжними та вітчизняними науковцями, як О. Онищенко [4], В. Горовий [4], В. Попик [4], Ю. Половинчак [5], Т. Гранчак [4], Л. Чуприна [4], Н. Вітушко [4], Н. Іванова [4], Є. Кулик [4], О. Мар'їна [3], В. Бондаренко [1], Е. Горошко [2], Д. Кінг [7], С. Кунц [8], Л. Мон [8], Т. Свонсон [9] та інші [4]. Водночас фактична представленість і наявний досвід активності бібліотек у соціальних медіа дозволяють говорити про формування системи бібліотечної роботи у соціальних медіа, що потребує спеціального дослідження специфіки бібліотечної роботи з використанням соціальних медіа, виявлення характерних рис відповідної діяльності вітчизняних і зарубіжних бібліотек. Для розв'язання поставлених завдань було використано статистичний метод дослідження, покликаний з'ясувати рівень представленості вітчизняних та зарубіжних бібліотек у соціальному просторі, охопленості бібліотечними представництвами соціальних медіа.

На етапі відбору бібліотек для аналізу було виявлено, що далеко не всі великі бібліотеки представлені у соціальних медіа. Із 81 розглянутих зарубіжних бібліотек, 7 бібліотек не мають акаунтів, принаймні, про них немає відомостей на їхніх сайтах. Це, наприклад, Національна бібліотека Мексики, Національна бібліотека Лівії, Національна бібліотека Ісламської Республіки Іран, Національна бібліотека Алжиру, Національна бібліотека Йорданії, Національна бібліотека Кабо-Верде, Національна бібліотека святих Кирила і Мефодія (Болгарія); не представлені у інтерактивному

просторі і деякі ОУНБ та бібліотеки вищих навчальних закладів України.

Для дослідження було відібрано 74 зарубіжних та 14 вітчизняних бібліотек, які активно використовують соціальні медіа. У вибірці було включено найбільші зарубіжні (за фондами, охопленням користувачів, виконанням функцій сучасних інформаційних центрів, такі, як Бібліотека Конгресу, Бібліотека та архів Канади, великі університетські бібліотеки США, національні бібліотеки Великої Британії, Франції, Іспанії, Хорватії, Норвегії, Угорщини, Шотландії, Ізраїлю, Кореї, Грузії тощо) та вітчизняні бібліотеки (ті, що мають статус бібліотек загальнодержавного значення). Відзначимо також, що для зарубіжних бібліотек характерна наявність даних про представленість у соціальних медіа на офіційних сайтах, тоді як не всі вітчизняні бібліотеки дають таку інформацію, маючи при цьому акаунти. І хоча така інформація не є обов'язковою, її публікація на сайті полегшувала б комунікацію з користувачем.

Аналіз вибірки за визначеними показниками дозволяє виявити найпопулярніші соціальні медіа та активність бібліотек. Серед згаданих показників *якості сторінки*¹, за якими здійснюється аналіз, важливим видається аудиторія. Для її позначення (зв'язок автор-користувач) різні соціальні медіа використовують поняття «читачі», «фоловери» і т. д., причому ці вирази часто сленгові. В силу існуючих розбіжностей очевидно є потреба запровадити в обіг наукових досліджень соціальних медіа єдиного поняття. Пропонуємо використовувати термін «читачі» як узагальнюючий для визначення зв'язків користувач/автор у соціальних медіа.

Водночас формальна кількість читачів не дає вичерпної інформації про якість сторінки, оскільки не відображає зворотного зв'язку, тоді як інтерактивність належить до конституюючих ознак соціальних мереж. Про якість зворотного зв'язку свідчить вся активність читачів (репости, вподобання, коментарі тощо). Під активністю акаунту матимемо на увазі оновлюваність бібліотечної сторінки, кількість публікацій за певний період часу.

Як вже згадувалось, сучасні бібліотеки не обмежуються акаунтом у одній мережі. Аналіз кількості таких акаунтів дозволить з'ясувати рівень охоплення соціальних мереж бібліотеками. Найпопулярніші со-

¹ Якість бібліотечної сторінки – сукупність показників сторінки, які визначають наскільки вона відповідає запитам користувачів

ціальні медіа, які використовують зарубіжні бібліотеки, це соціальні мережі Facebook, Google+, LinkedIn; відеохостинг Youtube; мікроблог Twitter. Водночас спостерігається тенденція представленості бібліотек в національних соціальних медіа. Так, Національна бібліотека Франції активно працює у відеохостингу «Dailymotion», Національна бібліотека Латвії – у соціальній мережі «Draugiem», Національна бібліотека Китаю – у мікроблогах – «Sina Weibo» та «Tencent Weibo», Національна і університетська бібліотека Св.К. Охридського (Македонія) – у соціальній мережі «Github», Російська державна бібліотека – у соціальній мережі «ВКонтакте».

Окремо слід наголосити на специфіці Національної бібліотеки Китаю, що не має акаунтів у глобальних медіа, лише у національних, що, очевидно, пов'язано із специфікою інформаційної політики Китаю: у КНР заблоковано Twitter, Facebook, YouTube, Wordpress та ряд інших подібних ресурсів, сервери яких розташовані за кордоном. Таким чином китайський уряд примушує своїх користувачів використовувати місцеві сервіси, які легше контролювати та фільтрувати публікований у них небажаний контент. Тому використання національних соцмедіа дозволяє уряду в Китаї отримати більший контроль над комунікацією і користувачами та одночасно посилити попит населення на власні віртуальні лабораторії.

Що ж до охоплення соціальних мереж українськими бібліотеками, всі медіа, в яких представлені вітчизняні бібліотеки є зарубіжними. Вітчизняні бібліотеки віддають перевагу Facebook, Google+, ВКонтакте, Youtube та Twitter. Наприклад, Українська бібліотечна асоціація, як незалежна всеукраїнська громадська організація, що об'єднує на добровільних засадах осіб, які професійно пов'язані з бібліотечною справою, представлена у Facebook, Google+, ВКонтакте, Pinterest, LinkedIn, Youtube, Flickr, Twitter. Практична відсутність українських бібліотек у національних мережах (WeUA,

UaModna, «Українці», «Друзі» тощо) пояснюється відвертою слабкістю цих мереж, зумовленою цілим рядом причин, одна із основних, на нашу думку – деформованість українського простору соціальних мереж в силу інкорпорованості його із російським, що, із певною корекцією, зберігається і до нинішнього часу, не зважаючи на російську агресію і її інформаційну складову. Тобто, «ВКонтакте» і «Однокласники» сприймаються як «свої», будучи по суті російськими. Відповідно, українські мас-медіа не розвиваються. Втім, це специфіка всього українського мережевого простору, не лише його бібліотечного сегменту.

Зроблений аналіз представляє загальну картину і не виключає додаткових досліджень окремих аспектів представленості бібліотек у соціальних медіа. Таким аспектом, цікавим з точки зору бібліотечної роботи, є охоплення. Відповідно, середня кількість акаунтів бібліотек у глобальних медіа складає три для зарубіжних та два для вітчизняних. При цьому, якщо говорити про присутність в національних медіа, то доводиться констатувати, що для зарубіжних бібліотек цей показник значний, а для національних – відсутній. Тому в глобальних мас-медіа наша присутність із врахуванням пізнішого включення, нижчого рівня інформатизації², може вважатись порівняною із зарубіжними, а у національних (в силу їх специфіки) – неприйнятно низькою.

Оскільки 69 зарубіжних бібліотек із 74 проаналізованих представлені в соціальній мережі Facebook (93,24 % бібліотек), то можна стверджувати, що інтерактивний простір саме цієї мережі є найпопулярнішим. У Facebook представлені 85,7 % великих вітчизняних бібліотек. Це говорить про те, що зарубіжні бібліотеки активніші у мережі Facebook і загалом в соціальних медіа. Особливості результатів представленості зарубіжних та вітчизняних бібліотек у соціальних медіа можна прослідкувати за графіком, який пропонується на рисунку 1.

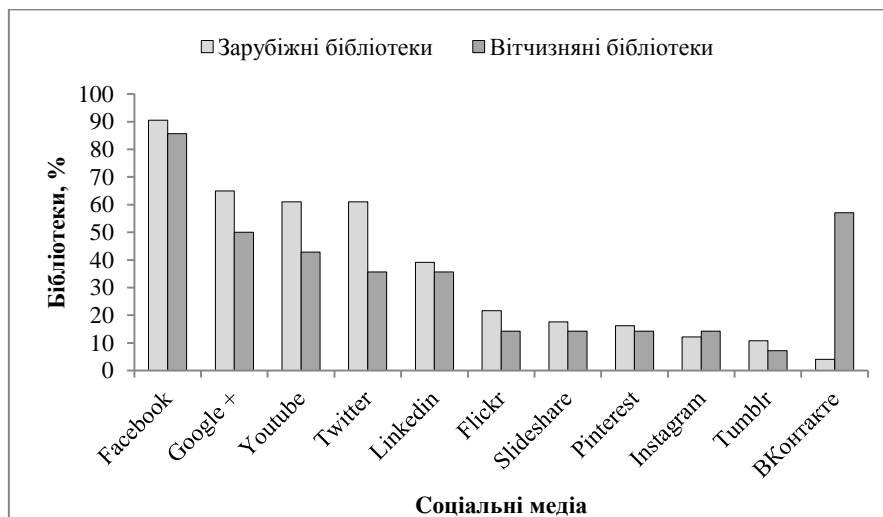

Рис. 1. Представленість вітчизняних та зарубіжних бібліотек у соціальних медіа

Аналізуючи результати, можна стверджувати: глобальні медіа використовуються всіма бібліотеками за однаковим списком – по суті, найбільші у світі. При цьому зарубіжні бібліотеки досить активно розвивають присутність у національному глобальному просторі, вітчизняні – такої можливості позбавлені. Згада-

ний інформаційний ізоляціонізм КНР є, швидше, винятком, зумовлений політичною специфікою.

² Загальна інтернет-аудиторія на всій території України, без урахування Криму зросла до 59%. Водночас у США показник перевищив 89% користувачів мережі, Японії – 86%, Китаю – 50 % за даними на 2015 рік, ідеться у дослідженні Watcher.

Охоплення соціальних медіа бібліотеками можна визначити за кількістю медіа, в яких бібліотеки мають сторінку. Загалом кількість соціальних медіа, в яких представлена кожна зарубіжна та вітчизняна бібліотека (із наявних у соціальних медіа) різна і коливається від однієї до дев'яти. Оскільки, як вже згадувалось, більшість аналізованих бібліотек не обмежуються веденням одного акаунту, а поширює свою активність на декілька соціальних мереж, вважаємо за доцільним виявити усереднені показники такої представленості, що дозволить оперувати оцінками «вище»/«нижче» охоплення соціальних мереж (щодо виявлених середніх показників). Виходячи із середнього значення – чотири мережі, вважатимемо охоплення соціальних медіа більше п'яти – високим, відповідно, менше – низьким. Аналізуючи вибірку бібліотек у соціальних медіа, можна констатувати, що високий рівень охоплення соціальних медіа мають 24,32 % зарубіжних бібліотек і 35,7 % вітчизняних, які є найактивнішими у соціальному просторі. Необхідно зазначити, що більшість вітчизняних бібліотек комунікують з читачами використовуючи одну соціальну мережу, тоді як зарубіжні – декілька. Специфіка охоплення вітчизняними та зарубіжними бібліотеками соціальних медіа представлена у графіку (рис. 2).

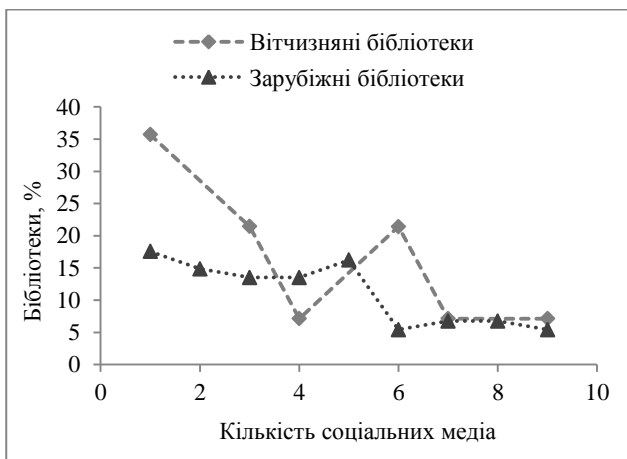

Рис. 2. Охоплення вітчизняними та зарубіжними бібліотеками соціальних медіа

Активність бібліотек у соціальних медіа можна визначити для кожної бібліотеки за сумою показників у всіх охоплених соціальних медіа або для найпоширенішої мережі. Тому для конкретної соціальної мережі, колаборативного проекту, блогу, наукової лабораторії можна визначити активність бібліотеки в ній за наповнюваністю та комунікативним потенціалом її сторінки або профілю.

Проілюструємо активність бібліотек на прикладі соціальної мережі Facebook, як найпопулярнішої серед інших соціальних медіа. За основу аналізу активності бібліотечних сторінок було обрано три критерії: кількість читачів, їх активність, що у соціальній мережі Facebook представлена опцією «це обговорюють»³ та оновлюваність акаунту.

³ Показник в соціальній мережі Facebook, який обчислюється через маркер «це обговорюють». Так називається програма, вмонтована в мережу, що автоматично підраховує вподобання, публікації, коментарі, відповіді на запитання, відгуки про заходи, згадування сторінки за певний період.

Очевидно, що кількість читачів вітчизняних бібліотечних сторінок буде невеликою, порівняно з акаунтами політиків⁴, урядових установ⁵, оскільки останні головним чином орієнтовані на зв'язки з громадськістю. Водночас, показники великих зарубіжних бібліотек також істотно випереджають розміри аудиторії вітчизняних. Так, аудиторія Facebook-сторінки Бібліотеки Конгресу – 242 тис., Національної бібліотеки Великобританії – 205 тис., Національної Французької бібліотеки – 53 тис., Національної Парламентської бібліотеки Грузії – 37 тис., Російської національної бібліотеки – 16 тис. читачів. Для Facebook-сторінок бібліотек України істотною може вважатися аудиторія від 600 читачів, тоді як для зарубіжних бібліотек – від 4246 читачів. Відповідно, аудиторія вважатиметься великою чи малою порівняно з цими середніми показниками. Аналізуючи вибірку сторінок бібліотек у соціальній мережі Facebook за кількістю читачів, можна стверджувати, що значну аудиторію мають 58,33 % вітчизняних і 47,83% зарубіжних (порівнювано із усередненими показниками окремо для зарубіжних і вітчизняних).

Щодо показника активності читачів бібліотечної сторінки у соціальній мережі Facebook, то високу активність (відповідно, вище середньої, що за показником «це обговорюють» становить 93 і 50 читачів для зарубіжних та вітчизняних бібліотек) мають 37,7 % зарубіжних і 25 % вітчизняних бібліотек. Результати за цим показником пов'язані із оновлюваністю сторінки – фахівці із соціальних медіа вважають, що щотижневе оновлення у соціальній мережі – це найменше, що дозволяє зберігати інтерес до сторінки, в середньому популярні фейсбукери пишуть три-чотири дописи щодня. Для зарубіжних і вітчизняних бібліотек поширеним є щоденне оновлення, а отже, середнім можна вважати показник 6 і більше публікацій на тиждень. Згідно цього критерію високу оновлюваність сторінки мають 41,67 % вітчизняних і 30,44 % зарубіжних бібліотек.

Тобто, найбільшу аудиторію, найчастіше оновлювані сторінки та, відповідно, високий показник активності читачів у соціальній мережі Facebook із переліку аналізованих (вказані ті, що є лідерами хоча б за двома із наведених показників) мають бібліотеки, які представлені на графіку (рис. 3). Провідними в даному аналізі виступають: Бібліотека Конгресу (США), Британська бібліотека, Національна бібліотека Чилі, Національна бібліотека Ізраїлю, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.

Відзначимо, що, оскільки характерною ознакою соціальних медіа є *персоналізованість*, доцільно досліджувати не лише бібліотечні сторінки, а і сторінки окремих підрозділів бібліотек, які представлені в соціальній мережі Facebook, тому що важливі не стільки масштаби організації, а саме зацікавленість, активність та особистості бібліотекарів, що представляють свої заклади в мережі. Так, яскравим прикладом можуть слугувати сторінки відділів Національної бібліотеки Укра-

⁴ Наприклад, кількість читачів у сторінки українського політика А. Яценюка складає 330 тис., В. Кличка – 108 тис., Ю. Тимошенко – 87 тис.

⁵ Кількість читачів сторінки Українського інституту національної пам'яті – 10 тис., Міністерства оборони України – 139 тис., Міністерства внутрішніх справ України – 28 тис., Міністерства закордонних справ України – 20 тис.

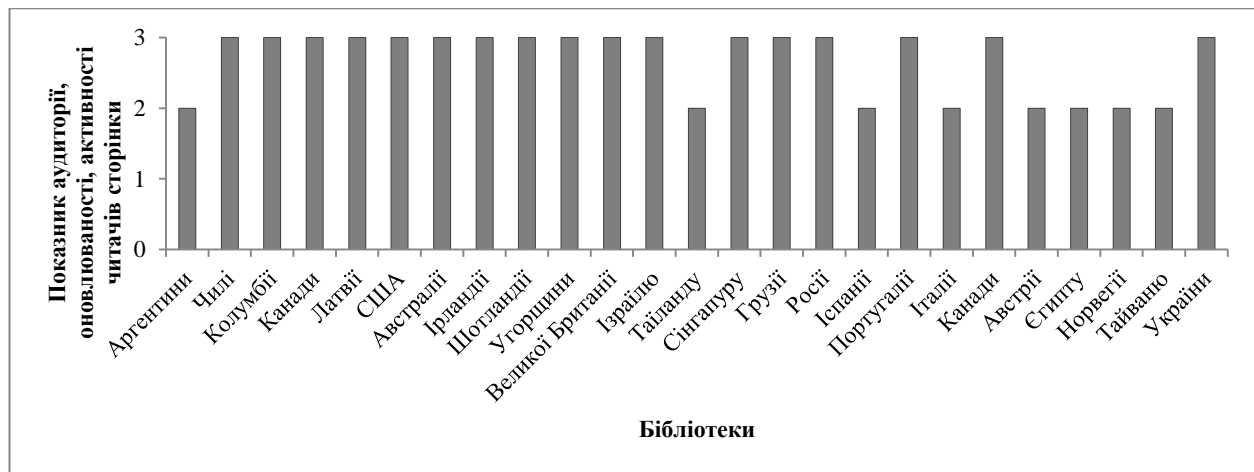

Рис. 3. Активність бібліотечних сторінок на прикладі соціальної мережі Facebook

їни імені В.І. Вернадського: Національна юридична бібліотека (<https://www.facebook.com/nllofua>), Репортер Сіаз (<https://www.facebook.com/ufhvjysz?fref=photo>), Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (<https://www.facebook.com/siazua>), Фонд Президентів України (<https://uk.facebook.com/fondprezidentiv>), Центр науково-бібліографічної інформації (https://www.facebook.com/cnbinbuiv?fref=pb&hc_location=profile_browser), Відділ музичних фондів (<https://www.facebook.com/mus.fond>), Австрійська бібліотека у Києві (<https://www.facebook.com/pages/Öster-reich-Bibliothek-Kiew-Avstrійська-бібліотека-у-Києві/450199155072622?fref=ts>). Деякі сторінки відділів є навіть активнішими у соціальних мережах ніж акаунти бібліотек, тому доцільно визначати активні відділи у даній вибірці. Наприклад, оновлюваність сторінок підрозділів НБУВ – Національної юридичної бібліотеки і Служби інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади складає більше 25 публікацій на тиждень, що можна назвати досить високими показниками. Водночас у сторінки Юридичної бібліотеки Конгресу (США) щотижнева оновлюваність становить 6 публікацій, Музичної Бібліотеки Стенфордського університету – 6 постів.

Таким чином, можна говорити про дві тенденції представлення зарубіжних та вітчизняних бібліотек у соціальних медіа: централізоване, за принципом «одна бібліотека – один акаунт в мережі»; або ж дисперсне, тобто за принципом «одна бібліотека – акаунти різних підрозділів у мережі». Висловимо припущення, що, в силу вказаної вище персоналізованості як характерної риси соціальних мереж, друга тенденція з часом розширюватиметься, і, окрім «основного» акаунту бібліотеки створюватимуть додаткові, умовно «спеціалізовані» сторінки у цій же мережі, утворюючи власну мікромережу.

Водночас спостерігаються різні підходи до комунікації бібліотек через соціальні медіа – від відсутності чи формальної представленості, до активного нарощування присутності в соціальних мережах. Глобальними соціальними медіа, в яких представлені вітчизняні та зарубіжні бібліотеки, було визначено: соціальні мережі Facebook, Google+; відеохостинг Youtube; мікроблог Twitter. Найпопулярнішою соціальною мережею для бібліотечних представництв є Facebook, що закономірно, оскільки найбільша їх кількість представлена в ній. Характерними рисами представленості зарубіжних бібліотек у соціальних медіа є: «**видимість**», **поліпредставленість**, **велика активність читачів бібліотечної сторінки**. Щодо вітчизняних бібліотек, то конституюючими ознаками представленості у соціальному просторі є: **монопредставленість**, **високий рівень охоплення соціальних медіа**, **висока оновлюваність сторінок**. В результаті дослідження виявлені спільні риси щодо представленості зарубіжних і вітчизняних бібліотек у мас-медіа: **глобальність**, **дисперсність**, **конвергентність**.

Отже, як вітчизняним, так і зарубіжним бібліотекам необхідно взаємно враховувати досвід щодо представленості в інтерактивному просторі, тому що специфіка бібліотечної роботи у соціальних медіа в них різна. Вітчизняні не відстають від зарубіжних та досить інтенсивно розвиваються і налагоджують активну комунікацію із користувачем у соціальних медіа і мають великі та потужні ресурси та можливості для того, щоб стати лідерами в інтерактивному середовищі мас-медіа. Також вважаємо за доцільне доповнити представлений статистичний аналіз дискурс-аналізом бібліотечних сторінок, що і є метою наступних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Бондаренко В.І. Дистантне інтернет-обслуговування користувачів сучасної бібліотеки (кінець ХХ–початок ХХІ ст.): автореф. дис ... канд. наук із соціальних комунікацій : 27.00.03 / Вікторія Іванівна Бондаренко. – Київ, 2013. – 19 с.
- [2] Горошко Е.И. Современная интернет-коммуникация: структура и основные параметры / Е.И. Горошко // Интернет коммуникация как новая речевая формация. – М., 2012. – С. 9-31.
- [3] Мар'їна О. Бібліотеки та соціальні медіа: технологія взаємодії / О. Мар'їна // Вісник Книжкової палати України. – 2012. – с. 19-21.
- [4] Онищенко О.С. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства: [монографія] / [О.С. Онищенко, В.М. Горовий, В.І. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2013. – 250 с.
- [5] Половинчак Ю.М. Мобілізаційний та маніпулятивний потенціал дискурсу соціальних медіа в умовах перехідного суспільства / URL: http://nbuvip.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1083:mobilizatsijnij-ta-manipulyativnij-potentsial-diskursu-sotsialnikh-media-v-umovakh-perekhidnogo-suspilstva&catid=127:naukovistatti&Itemid=460. – Назва з екрана.

- [6] Струнгар А.В. Комунікації в бібліотечному просторі: синергетичний аспект / А.В. Струнгар // Вісн. Кн. палати. – 2013. – № 2. – С. 19–21.
- [7] King, D.L. Managing Your Library's Social Media Channels / D.L. King. – Amer Library Assn – 2015. – P. 36.
- [8] Koontz, C. Marketing and Social Media: A Guide for Libraries, Archives, and Museums / C. Koontz, L. Mon. – Rowman & Littlefield Publishers – 2014. – P. 310.
- [9] Swanson, T. Managing Social Media in Libraries: Finding Collaboration, Coordination, and Focus / T. Swanson. – Chandos Publishing – 2012. – P. 194.

REFERENCES

- [1] Bondarenko, V.I. (2013). Peculiarities of the distant Internet service of modern library's users (late XXth – early XXI century). Extended abstract of candidate's thesis. Kiev [in Ukrainian].
- [2] Goroshko, E.I. (2012). Modern Internet communication: structure and key parameters. Internet voice communication as a new formation, P. 9-31 [in Russian].
- [3] Marina, O.Yu. (2012). Libraries and social media: technology of interaction. Bulletin of the Book Chamber of Ukraine. – P. 19-21 [in Ukrainian].
- [4] Onyshchenko, O.S., Horovyi, V.M., Popyk, V.I. et. al. (2013). Social networks as a factor of development of civil society. Kyiv: NAS of Ukraine, Vernadsky National Library of Ukraine [in Ukrainian].
- [5] Polovynchak, Yu.M. (2015). Mobilization and manipulative potential of a discourse of social media in the conditions of transitional society / URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1083:mobilizatsijnij-ta-manipulyativnij-potentsial-diskursu-sotsialnikh-media-v-umovakh-perekhidnogo-suspilstva&catid=127:naukovistatti&Itemid=460 [in Ukrainian].
- [6] Strungar, A.V. (2013). Communication in the library space: synergistic aspect. Bulletin of the Book Chamber of Ukraine, 2, P. 19-21 [in Ukrainian].
- [7] King, D.L. Managing Your Library's Social Media Channels / D.L. King. – Amer Library Assn – 2015. – P. 36.
- [8] Koontz, C. Marketing and Social Media: A Guide for Libraries, Archives, and Museums / C. Koontz, L. Mon. – Rowman & Littlefield Publishers – 2014. – P. 310.
- [9] Swanson, T. Managing Social Media in Libraries: Finding Collaboration, Coordination, and Focus / T. Swanson. – Chandos Publishing – 2012. – P. 194.

The statistical approach to studying of communication of library and the user through social media

V.V. Strungar

Abstract. The article deals with the specificity of library work in social media. The representation features of Ukrainian and foreign libraries in social space are analyzed; it is revealed the popular social media, the level of their spanning by library; the specifics of interaction with audience through library pages in social media are considered. The different approaches of domestic and foreign libraries to communication through social media are considered.

Keywords: social media, libraries, social media audience, user, social networks, video hostings, photo hostings, slide hostings, microblogs, Facebook, activity of libraries, social media strategy of libraries

Психологические условия формирования имиджа предприятий и страны с использованием медиаресурсов

В.В. Чекалюк, А.О. Ильянова

Чекалюк Вероника Васильевна, кандидат наук по социальным коммуникациям, докторант Института журналистики Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. E-mail: vnika@ukr.net
Ильянова Амалия Олеговна, доктор философии в области психологии. Практикующий психолог, автор научных публикаций. E-mail: 999ama999@mail.ru

Paper received 12.10.15; Accepted for publication 24.10.15.

Аннотация. В данном исследовании авторы пытаются раскрыть сущность организационной культуры предприятия, его развития в контексте формирования имиджа страны. Важна психологическая готовность развиваться, что является базой для формирования имиджа страны и отдельного предприятия. Тиражирование определенного имиджа происходит с задействованием медиаресурсов. Имидж, отображенный в СМИ, – результат взаимодействия носителя имиджа (страны, предприятия) и целевой аудитории. В статье рассматривается специфика организации и взаимодействия государственных структур, государственных и коммерческих предприятий со СМИ. Анализируются причины создания информационных поводов, выполняются функции, описывается нормативно-правовая база, регулирующая деятельность СМИ в формировании положительного имиджа и государства, и предприятий. В статье рассмотрены варианты создания государственного имиджа Украины и ее коммерческих предприятий как гарантия стабильной экономики и здорового развития общества.

Ключевые слова: имидж государства, имидж предприятий, психологическая подготовка, общение, медиа, аудитория

Введение и актуальность тематики. Имидж государства – результат эффективных коммуникаций СМИ – гражданского общества – коммерческих предприятий-лидеров страны, как между собой, так и с иностранными партнерами на внешних рынках. Имидж государства напрямую зависит от экономической стабильности. Статья рассматривает влияние имиджа коммерческих предприятий на формирование имиджа государства, создание положительного имиджа государства в условиях демократии.

Постсоветские страны стремительно пытаются утвердиться на мировом рынке. Для создания конкурентного имиджа необходимо продемонстрировать мировому обществу экономическую стабильность и инвестиционную привлекательность государства и его коммерческих предприятий. Создание имиджа страны напрямую зависит от имиджа государственных и коммерческих предприятий. Формирование имиджа рассматривается как одна из стратегических целей государства и предприятия по развитию экономики, привлечению инвестиций, партнерства, повышения уровня жизни населения в стране.

Цель данной статьи – привлечь внимание общественности к тематике формирования имиджа страны и коммерческих предприятий; определить основные составляющие имиджа страны и взаимодействие желаемого с действительным, отображенным в СМИ. Имидж государства состоит из многих аспектов, в частности это экономика, слаженная работа предприятий, – один из ключевых определяющих факторов успешности имиджа на мировом рынке.

Начиная с 1992 года, Украина всё больше внимание уделяет собственному образу в глазах целевых аудиторий на внутреннем и внешних медиа и экономических рынках. В большинстве СМИ были сделаны акценты на PR сильных отраслей, таких как сельское хозяйство и финансы. Западное бизнес-сообщество внимательно оценивает финансовые показатели предприятий, имидж страны, считая их одинаково важными. Страны Европы и США могут апеллировать к многолетней

репутации, истории, а Украине, как и многим постсоветским странам, необходимо строить имидж с нуля.

Цель исследования – предложить алгоритм взаимодействия СМИ и представителей власти, крупного бизнеса (владельцев и акционеров коммерческих и государственных предприятий). Урегулировать взаимоотношения бизнес- и госструктур со СМИ, что в результате положительно повлияет на формирование общественного мнения о государстве.

Обзор публикаций по теме. Исследованием данной тематики занимаются: В. Горбулин, Г. Почепцов, В. Иванов, Н. Дорошко, А. Гулиев, В. Шепель, Т. Иванова, А. Ситников, Ж. Сегел, М. Портер, Р. Сквайр, Дж. Диадорфф, Т. Белл. В процессе исследования авторы изучили работы предшественников: В. Снеткова, Р. Бдейка и Дж. Мутона, а также научные труды, что отображают психологические основы формирования и развития организационной культуры таких ученых как: Р. Моран, П. Харрис, Ф. Петигрю, В. Хапилова, Н. Коломинский, В. Носков, И. Савка, Ж. Серкис, Л. Обран-Лембрик, В. Лозница, Л. Кармушка.

Стоит заметить, что вопрос формирования и тиражирования имиджа страны и ее предприятий актуален, не изучен полностью, требует подробного анализа и создания единого алгоритма конкурентного стабильного положительного имиджа.

Понятие имидж остается одним из самых неопределенных. Имидж (от англ. image [ˈɪmɪdʒ] – «образ», «изображение», «отражение») – искусственный образ, формируемый в общественном или индивидуальном сознании средствами массовой коммуникации и психологического воздействия [1]. Имидж – способ эмоционального воздействия на сознание, трактуется учеными как «образ», который объединяет совокупность материальных и психологических понятий. Напомним классическое определение (англ. image, лат. imago, imitari – «имитировать») – штучная имитация или подражание внешней формы какого-либо объекта, особенно личности при участии имиджмейкера. В контексте данного исследования имидж тактируем как образное

представление об объекте, которое формируется в массовом сознании под влиянием СМИ. Образ объекта имиджа предприятия, компании, часто напрямую ассоциируется с государством.

Имидж предприятий, прежде всего, выражается через привлекательность предприятия, которая зависит от содержания деятельности предприятий, от психологических характеристик управленческой деятельности руководителей предприятий, а также от организационно-профессиональных и социально-демографических характеристик предприятий. Имидж предприятий напрямую зависит от законодательной базы и налогового кодекса, а также от организационной культуры предприятия и психологических условий ее развития, под которой мы понимаем совокупность определенных и установленных в организации целей, ценностей, норм, правил поведения и санкций [2].

Материалы и методы. С первых дней Независимости Украины (1991 г.) руководство страны уделяло особое внимание работе со средствами массовой информации. Одним из важных этапов адаптации к новым политическим условиям было формирование пиар и пресс-службы, рекламно-информационных подразделений, штаба имиджмейкеров и прочих специалистов и консультантов по формированию имиджа Украины в мировых СМИ. Каждый гражданин – составляющая часть имиджа своей страны. На наш взгляд, имидж формируется по следующей схеме: ЧЕЛОВЕК-ПРЕДПРИЯТИЕ-ГОСУДАРСТВО и наоборот ГОСУДАРСТВО-ПРЕДПРИЯТИЕ-ГРАЖДАНИН. Сильная и экономически независимая нация – сильная страна.

Безусловно, каждый гражданин может существенно повлиять на имидж всей страны. Если человек за границей, он ассоциируется с целой страной, он представляет свою страну, даже если не является политиком, артистом, общественным деятелем. Имидж – это наиболее сложный и многоликий аспект корпоративной идентификации. Имидж целенаправленно формируется за счет воздействия через СМИ и различного рода специальных мероприятий [3]. Создание имиджа – медленный процесс, и изменения не будут эффективными до тех пор, пока сознание целевых аудиторий не воспримет содержание государственного имиджа.

Результаты и их обсуждение. У имиджа есть одна коварная особенность, как раз и побуждающая не жалеть труда и денег на его создание [4]. Имидж только наполовину "принадлежит" форме (в виде фирменного стиля со своей атрибутикой – товарным знаком, цветовой гаммой, графикой, слоганом, гербом, и проч. атрибутикой). Другая "половина" имиджа создается и живет в массовом сознании потребителя, аудитории СМИ. Имидж, отображенный в СМИ, – результат взаимодействия носителя имиджа и информационной аудитории.

Ученый-дипломат Ариф Джамиль Гулиев уверен что, рассматривая вопросы создания имиджа государства необходимо обращаться к зарубежному опыту правовой регламентации соответствующих отношений. В реализации поставленных задач, стоит тщательно исследовать историю вопроса, проанализировать опыт, научные и практические работы политиков, экономистов, юристов, дипломатов, ученых. Имидж страны

базируется на патриотизме ее лидеров, глубококом уважении к своему государству и соотечественникам, его переживания за будущую судьбу своего народа [5].

Сложности социально-экономической ситуации в стране находят отражение в СМИ и как следствие – провоцируют серьезные различия в развитии общества и организационной культуры коммерческого предприятия. Начиная с 1992 г., предприятия страны активно стали развиваться, вступать в здоровую конкуренцию с иностранными предприятиями, что способствовало быстрому изменению архаической системы норм, правил, ценностей, стиля управления в постсоветских учреждениях. В условиях экономической и политической эволюции недостаточно оснований для признания того, что культурное сознание индивидов формируется под влиянием социума и преобладает в решении личных и профессиональных вопросов. Как следствие, эти процессы создают своеобразное сопротивление в формировании организационной культуры предприятия, отвечающей требованиям современного общества и негативно сказываются на имидже предприятий и страны в целом.

Современный мир коммуникаций становится более уязвимым и зависимым от множества качеств коммуникаторов, их связей и обстоятельств. Возникающие изменения, постоянно меняющиеся формы управления диктуют новые формы взаимодействия власти и общества, власти и средств массовой информации и, соответственно, появляются новые коммуникационные технологии, новые приемы и методы образования специалистов по связям с общественностью. Следует вывод, что подобные межведомственные инструкции представляются нам наиболее мобильным способом формирования условий для оперативной и эффективной работы всех участников процесса: государство-СМИ-аудитория-государство.

Создание имиджа. Перед тем как приступить к созданию имиджа, специалисты изучают историю страны, ее планы и возможные перспективы. И стараются сделать так, чтобы на внутреннем и внешнем рынках репутация была неизменно положительной. Позиционирование определяется в первую очередь экономическими показателями, уровнем образования, медицины, культуры и проч. Сегодня целью имиджевых коммуникаций государства является формирование позитивного корпоративного имиджа, работающего на повышение его конкурентоспособности. Правильный положительный имидж облегчает доступ к различным ресурсам: финансовым, информационным, человеческим, материальным. Успешный процесс формирования корпоративного государственного имиджа требует коммуникационного планирования, организации, контроля [6]. Имидж помогает приблизить страну к своим целевым аудиториям, сделать ее более открытой, а предприятия экономически стабильными и привлекательными для выхода на новые экономические рынки мира.

Положительный имидж страны формируется реальными делами, событиями, которые ярко освещены в СМИ. 2013-2015 гг. в Украине ассоциируются с глубоким политическим кризисом [7], – формирование общественного мнения в условиях кризиса, когда

люди находятся в стрессовом состоянии, – сложная задача. В главную задачу пиар-служб государственных и коммерческих структур входит использование всего арсенала коммуникаций для укрепления доверия людей государству [8], что направлены на формирование у населения восприятия авторитета страны. Целью современного государства является определение курса развития и составление эффективной стратегии и плана действий формирования и усиления положительного имиджа предприятий страны, как базовой основы экономической стабильности государства. Определив степень влияния СМИ на формирование имиджа – очевидным есть то, что открытость госструктур и коммерческих предприятий к диалогу с медиа, будет благоприятно способствовать усилению имиджа как предприятий, так и всего государства на внутреннем и внешнем информационном рынке, что в дальнейшем принесет дивиденды в материальном эквиваленте.

В начале XXI века возможностей для развития стало больше, традиционные СМИ и Интернет адаптировались к новой эре. Но для аудитории изобилие выбора становится затруднительным, поэтому так важны психологические составляющие предприятий. Одним из важнейших психологических составляющих является, прежде всего, социальное-психологический климат, т.е. благоприятная атмосфера предприятия, выступающий в качестве психологической среды на основе существующих верований, ценностей и идей, которые способствуют объединению людей. Имидж страны состоит из множества факторов, где предприятия выступают гарантами благосостояния своих работников. Формирование здорового психологического климата напрямую зависит от управленческой деятельности руководителей предприятий, от стиля управления и личностных характеристик руководителя. Важной характеристикой организационной культуры предприятия является привлекательность объекта имиджа для персонала и руководителей. Организационная культура и социальная ответственность – это важная составляющая структуры организации, предприятия и страны.

Социальная ответственность предприятий. Важным фактором в формировании положительного имиджа коммерческих структур является демонстрация применения социальной ответственности, а именно: тиражирование в СМИ проектов государственного масштаба в которых участвует предприятие в статусе партнера (спонсора).

Одним из самых популярных способов привлечения внимания СМИ к коммерческому предприятию – является поддержка спортивных и детских мероприятий. Спортивные события имеют существенное влияние на аудиторию, независимо от вероисповедания и политических симпатий потребителей информации. Спортивная победа – это успех не только спортсменов, но спонсора (партнера) проекта и страны в целом, что напрямую влияет на формирование позитивного имиджа предприятия-спонсора и государства. Отечественные СМИ 80% всех материалов отводят спортивной тематике. Главные темы в прессе Украины 2012–2015 гг. – политика, АТО и спорт. Спортив-

ные материалы в СМИ имеют неограниченное влияние на формирование государственного имиджа. Поддержка здорового образа жизни, социальная ответственность компании – наиболее эффективный способ стимуляции распространения положительной информации для целевой аудитории.

На должности советника губернатора, В. Чекалюк (соавтор) разработала масштабный имиджевый социальный проект. Поддержка такого проекта – гарантирует дополнительные баллы на счет положительного имиджа всех участников проекта. Цель мероприятия – привлечение меценатских средств для оснащения всех светофоров Украины звуковыми сигналами для незрячих, как это есть в Европе! Наличие в стране инфраструктуры для людей с ограниченными физическими возможностями – один из признаков развитой страны. Положение с инвалидами – важный критерий оценки социальной политики в ЕС, куда стремится Украина! Кстати, когда в Евросоюз собирались принять Чехию, ее министр социальной политики сел в инвалидное кресло и проехал по улицам Праги, чтобы испытать их с точки зрения отсутствия препятствий для инвалидов. В Украине эти проблемы очень актуальны.

В процессе переговоров СМИ регулярно информировали общественность страны о подготовке проекта с участием Андреа Бочелли. Почему именно Андреа Бочелли? Он очень популярный в мире, дает ограниченное количество концертов, поэтому его приезд в Украину – это мировая сенсация. В перспективе такие проекты – это привлечение инвестиций в развитие украинского туризма, экономики и бонус в формировании имиджа страны, ее восприятия за рубежом. Андреа Бочелли – живой пример успешности при любых обстоятельствах, даже несмотря на слепоту.

Авторы статьи уверены, чтобы создать и удержать положительный имидж, изменить окружающий мир, Вселенную: пусть каждый начнет с себя. Если каждый будет совершенствовать сам себя, с удовольствием идти на работу и спешить домой, творить добро для своих близких, то жизнь вокруг станет лучше.

Выводы: исследователи пытались очертить принципы формирования имиджа в СМИ; продемонстрировать, что СМИ являются инструментом формирования положительного государственного имиджа и предприятий в том числе. Позиционирование государства и коммерческих предприятий в СМИ во многом зависит от подачи материала пресс-службами, от мастерства коммуникаций с общественностью [9]. Имидж, отображенный в СМИ, – результат взаимодействия носителя имиджа и информационной аудитории. Важно, чтобы информация была максимально правдивой. В мире действует формула ТТТ, декларируемая в долгосрочной перспективе формирования и тиражирования положительного имиджа государства и бизнес структур. Страна должна быть не только экономически стабильной и инвестиционно привлекательной, но и открыто объявить мировым СМИ о своей готовности к прозрачному партнерству, последовательно функционировать соответственно такому принципу: (Tell The Truth – говори правду). Успешное предприятие то, что в формировании имиджа строго придерживается ТТТ [10].

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Імідж // Вікіпедія / URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
- [2] Ільянова А. Організаційна культура підприємства в контексті модернізації українського общества. Становлення і розвиток української державності. Вип. 12. Изд. дом «Персонал», К. – 2014. С. 428-430.
- [3] оцепцов Г. Інформаційні війни [Текст] / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; Київ : Ваклер, 2000. – 576 с.
- [4] Латинсько-російський словарь / Автор-сост. К.А. Тананушко.- Мінськ: Хорвест, 2008. С. 405-406.
- [5] Гулієв А. Дипломатический протокол і етикет: практикум / сост. А.Д. Гулієв; [пер. с укр.]. – К. : НАУ, 2014. – 92 с.
- [6] Ризун В. Природа і структура комунікативного процесу [текст] // В.В. Ризун / URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1005>
- [7] Іванов В. Масова комунікація: Монографія / В.Ф. Іванов. – Київ: Академія Української Преси, Центр Свободної Преси, 2013. – 902 с.
- [8] Чичановський А., Шкляр В. Політика, преса, влада. – К.; М., 1995. – 240 с.
- [9] Шепель В. // ліга іміджмейкерів / URL: <http://image.inter-econom.com/>
- [10] Чекалюк В. / URL: <http://biznesgid.com.ua/articles/05.09.10/13670.html>

REFERENCES

- [1] Image // Wikipedia / URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
- [2] Illanova, A. the company's Organizational culture in the context of modernization of Ukrainian society. The formation and development of Ukrainian statehood. Vol. 12. Publishing House "Staff", K. 2014. P. 428-430.
- [3] Pocheptsov, G. Information war [Text] / G.G. Pocheptsov. – M. : Refl-beech ; Kyiv : Vakler, 2000. – 576 p.
- [4] Latin-Russian dictionary / author-comp. K.A. Tananushko. – Minsk: Harvest, 2008. P. 405-406.
- [5] Guliyev ,A. Diplomatic Protocol and etiquette: a workshop / ed. A. Guliyev; [transl. from Ukr.]. – K. : NAU, 2014. – 92 p.
- [6] Rizun, V. the Nature and structure of the communicative process [text] // V.V. Rizun / URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1005>
- [7] Ivanov, V. Mass communication: Monograph / V.F. Ivanov. – Kiev: Academy Of Ukrainian Press, The Center For Free Press, 2013. – 902 p.
- [8] Chichanowski, A., Shklyar, V. Policy, press, power. – K., M., 1995. – 240 p.
- [9] Shepel, V. // League image-makers / URL: <http://image.inter-econom.com/>
- [10] Chekalyuk, V. / URL: <http://biznesgid.com.ua/articles/05.09.10/13670.html>

Psychological conditions of formation of image of companies and countries by using media resources

V.V. Chekalyuk, A.O. Ilyanova

Abstract. In this study the authors try to reveal the essence of the organizational culture of the enterprise, its development in the context of interrelation of formation of image of the country. Important psychological readiness to evolve that is the base for forming the image of both the country and enterprise levels. The reproduction of particular image is taking advantage of the media. The image displayed in the media is that the result of the interaction of the carrier image (of country, company) and information to the audience. In the article the specificity of the organization of interaction of state bodies, state and commercial enterprises with the media. Analyzes the reasons for the creation of information events, identifies the functions, describes the legal framework regulating mass media in forming positive image of the state and enterprises. The article is devoted to the public image of Ukraine and its commercial enterprises, as a guarantee of stable economy and healthy development of society.

Keywords: state image, the image of enterprises, psychological preparation, communication, media, audience

Сатирично-гумористичні жанри на сторінках журналів «Маски» (1923р.) та «Жало» (1923р.)

Ю.О. Яцикович*

Львівський національний університет ім. Івана Франка, вул. Генерала Чупринки, 49, Львів, 79044, Україна

*Corresponding author. E-mail: julia.savchun@ukr.net

Paper received 23.10.15; Revised 27.10.15; Accepted for publication 30.10.15.

Анотація. У статті проаналізовано сатирично-гумористичні жанри, які друкувалися в журналах «Маски» (1923 р.) та «Жало» (1923 р.), виокремлено особливості їх подачі. Малі жанри сатири та гумору представлені анекдотами, сатиричними віршами, епітафіями, рідше гумористичними абрєвіатурами та афоризмами. Великі жанри презентують фейлетони та сатиричні статті. Загалом, редакційним колективом вдалося цікаво, правдоподібно і у відповідному сатирично-гумористичному стилі відтворити реалії перших міжвоєнних років у Галичині.

Ключові слова: жанри, сатира, гумор, журнал «Маски», журнал «Жало»

Вступ. У міжвоєнне двадцятиліття особливу роль в галицькому суспільстві відігравали газети та журнали. Вони формували громадську думку, були рупором українства у боротьбі за свою незалежність, бо саме «в розвиненому суспільстві ми бачимо широку хвилю друкованого слова (у вигляді книжки, газети, журналу), бачимо, як різні угруповання намагаються використати друковане слово для впливу на широкі маси населення» [4, с.5].

Після поразки національно-визвольного руху 1918-1919 рр. українці Галичини шукали розради та підтримки у сатирично-гумористичних газетах та журналах. Це було зумовлено тим, що така періодика відзначалася тематичною актуальністю, гостротою вислову, сатиричною лаконічністю, несла заряд позитивних емоцій, розвивала національну ідею та намагалась об'єднати українство.

Водночас розвиток сатири та гумору зазвичай збігався з історичними подіями, які ставали джерелом тем та нових жанрів. Така закономірність підтверджується тим, що у міжвоєнний час на теренах Східної Галичини видавалося близько двох десятків різноманітних сатирично-гумористичних часописів, а це суттєво впливало на формування інформаційного поля краю.

Огляд матеріалів з теми дослідження. Чимало видань виходили недовго, проте вони внесли й свій слід у розвиток цього напрямку друкованого слова: журнал «Маски» (1923 р.) та «Жало» (1923 р.). Представлені на їхніх сторінках сатирично-гумористичні жанри ще не достатньо вивчені, не введені до наукового обігу, що й зумовлює актуальність цієї статті. Добрим винятком у цьому контексті є монографія Л. Сніцарчук «Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20–30-х рр. ХХ ст.», синтетичне дослідження В. Ігнатієнко «Українська преса (1816-1923 рр.)».

Мета статті – проаналізувати сатирично-гумористичні жанри, представлені у журналах «Маски» та «Жало».

Матеріали та методи дослідження. Дослідження базується на різноманітних публікаціях із сатирично-гумористичних журналів «Маски» (1923 р.) та «Жало» (1923 р.). Для реалізації поставлених завдань були використані методи порівняння та аналізу сатирично-гумористичних публікацій, наукової літератури.

Результати та їх обговорення. Сатирично-гумористичні видання міжвоєнного часу репрезентують та відтворюють і з політичної, і з історичної точки зору нову, подекуди навіть суперечливу сторінку історії. Вже перше число «Масок» відкривалося написом «По

конфіскації другий наклад». Не важко здогадатися, що цензура «вирізала» малюнок із першої сторінки, і залишила лише його назву «Вирішили».

Одним із найпопулярніших жанрів у повоєнній сатирично-гумористичній пресі були так звані сатиричні (вступні) вірші, які друкували, як правило, на другій сторінці журналу. Автори підбирали найрізноманітніші теми, зазвичай дотичні до суспільно-політичного чи побутового життя. Один із таких під назвою «Маски» таврував лицемірство, яке побутувало у тодішньому галицькому суспільстві:

«І патріоти, що горляють:

«Розіб'єм ворога в тріски!!»

Грізні як тигри виглядають,

А придивитися: маски!» [6, с.2].

Сатирично-гумористичні жанри у пресі повоєнного часу не завжди відповідають сучасним ознакам. Можна виділити декілька причин, які безпосередньо на це впливали:

- у міжвоєнний час спеціалізовані газети та журнали почали лише відроджуватись. Окрім того, польська цензура була вже не така лояльна, як австро-угорська, тому автори сатирично-гумористичних жанрів більшу увагу приділяли змісту, аніж формі;
- з цих причин проблематико-тематичний напрям відіграв основну роль;
- у часописах зазвичай не було системи рубрик, такої як у сучасних виданнях, а відповідно жанрова палітра могла бути довільною;
- не було сформовано класифікації жанрів на великі та малі.

Саме з таких причин одні жанри часто не лише переходили в інші, а виникали зовсім нові.

Своєрідною гумористичною розвідкою, з елементами публіцистичного стилю можна вважати публікацію «Жінка», де мова йде про «деякі породи жінок» [3, с.4]. Автор виділяє вісім типів жіноцтва – газдиня, незрозуміла жінка, модна жінка, весела вдовичка, жінка славіна, наївна, еманципантка і сваха. Наприклад, еманципантку охарактеризовано так: «Еманципантка, Амазонка або Суфрафетка належить до слабого пола, а часом до «Союза Українок». Вроджена їй непохитна енергія: коли вона на примір постановить дівувати до смерті, то найпізніше до року виходить замож. Головною її стравою є папіроски, улюбленим заняттям авантюри» [3, с.4-5].

Одна із публікацій «Масок» – «Сон на провінції» [17, с.2], написана у формі сатиричного діалогу. У сні до автора приходять маски, яка розповідає про новини,

що долітають зі Львова у провінцію: «Не кожний університет є легальний..., не кожний Українець сидів уже в тюрмі» [17, с.2]. Таким чином автор узагальнює ту суспільно-політичну обстановку, яка панувала в краї, адже арешти українців в період польської окупації стали буденним явищем. У свою чергу Український таємний університет, який діяв у Львові з 1921 по 1925 рр., був змушений функціонувати підпільно, а викладачі та студенти зазнавали обшуків й переслідувань.

Певної жанрової трансформації зазнали на сторінках «Масок» епітафії. Як відомо,

епітафія – це короткий текст на честь померлого, проте на сторінках журналу їх присвячували живим людям. Саме тому можна припустити, що автори писали такі епітафії, аби виділити особливості роботи, професії, та з гумором, у дотепній формі описати ту чи іншу людину:

«Це Бабій Олесь – поет грому, грюку,

Гаркоту крісів, гамору і гуку,

У вільних хвилях до любови рветься,

Що й не дивниця, бо він «бабій» зветься?...» [2, с.4].

Як відомо, О.Бабій – відомий галицький письменник, літературознавець, засновник літературної групи «Митуса», його сатиричні вірші та фейлетони друкували у «Будяці» та «Масках».

На сторінках «Масок» друкували й жанри, які можна визначити, як сатиричні абрєвіатури. До прикладу: «УССР = Українець скулив спину рабську» [16, с.5]. Або ще така: «ТРОЦКІЙ = товарищи робітні отдайте царю корону и извинитесь!» [16, с.5]. У такій своєрідній формі вони зображали політичну ситуацію по ту сторону Збруча.

У рубриці «З дороги життя» зазвичай друкували різноманітні фейлетони. В одному з них мова йшла про масові арешти українців: «Та тільки останні таємничі масові арештування і візита незвичайного гостя у Львові навели нас – може бути – й на щасливу думку, з якою ось ділимося. Перш усього признаємо, що в деяких торжественних хвилях (візити високопоставлених осіб у Львові), або перед важними, ще не випробуваними політичними актами (вибори, тощо) неспокійні й непевні елементи рішучо не повинні користуватися повною свободою. Їм, отже, тому що самі до сього не догадувалися, пропоновано замешкувати на якийсь час – при вулиці Яховича у Львові, а на провінції в відповідних убікаціях» [5, с.6]. Зрозуміло, що автор розповідає не про вуличних злочинців, а про політв'язнів, адже польська влада, починаючи із 1919 р., періодично проводила арешти української інтелігенції, громадських активістів, студентів.

Постійним жанром на сторінках «Масок» був анекдот. Одними із найцікавіших можна вважати ті, які певною мірою ретранслюють різноманітні комічні ситуації на всіляких мистецьких імпрезах, бо саме у міжвоєнний період галичани полюбили відвідувати різноманітні вистави, бали і т.д.:

« – Скажіть, будь ласка, скільки може коштувати цей образ?

– Два-три мільйони.

– Невже ціни на полотно і на фарби аж так підскачили?!» [7, с.4].

Цікавими залишаються анекдоти, у яких згадуються тодішні політичні діячі:

« – Чому наші сусіди з таким завзяттям друкують свої марки?

– З привички. Таж Пілсудскі й Войцеховскі починали своє кар'єру з друкарства» [12, с.5].

Свою лепту в історію сатирично-гумористичної преси міжвоєнного часу вніс і журнал «Жало». Він виходив ще до війни, та знову відновив свою роботу в 1923 р. завдяки старанням П. Буняка. На першій сторінці редакція зазначила, що часопис виходитиме двічі на місяць.

Серед малих жанрів, що друкувалися у виданні, варто виокремити анекдоти. Вони зазвичай відображали різноманітні життєві ситуації із повсякденного життя галичан, акцентуючи увагу на тих змінах, які відбулись в суспільстві вже у міжвоєнний час:

«Марійка вичитала в «Інформаційному Календаріку, що середнє віддалення землі від сонця 149, 500.000 кілометрів.

– А кілько було перед війною? – питає батько.

– Так само.

– Якже-ж то? Ти прецінь говорив, що тільки перед війною мільйони мали далеко більшу вартість» [14, с.4].

Болючою темою для видавців була й польська цензура, яка пильно наглядала за українським друкованим словом, тому не дивно, що так часто саме їй присвячували анекдоти:

« – Чим є прикрашена кожда українська газета?

– Стереотиповим: «В Імени Річипосполитої Польської» [1, с.2].

І справді жодне суспільно-політичне чи сатирично-гумористичне видання не оминула цензурна заборона на якусь публікацію чи навіть цілу сторінку, зокрема журнали «Будяк», «Маски», «Жорна», «Жало» та ін.

Особливе місце в журналі займали різноманітні гумористичні та сатиричні вірші. Один з таких опублікували під назвою «Ода до хрунів» [13, с.3]. Як відомо, термін «хрунь» зародився ще у часи Австро-Угорської імперії і ним «величали» народних обранців, які зрадили свій електорат. Автор наголошує, що були такі хруні і перед війною, а тепер :

«Днесь є «хлібоїди» чесні,-

Хрунів рід не згинув!

Наслідки війни чудесні:

«Я бим в сойм полинув!» [13, с.3].

Деякі вірші на сторінках «Жала», хоча й не мали сатиричного-гумористичного підтексту, проте характеризувалися чітким соціальним спрямуванням. Відомий галицький поет Л.Лепкий закликав своїх співвітчизників у вірші «Голос надії» не втрачати оптимізму та віри у боротьбу свого народу:

«Хто каже Вам, що все одно,

Де жити, як вмірати,

Той тягне вас в bagno, на дно,

Той вам дає без dna судно

І каже кермувати» [11, с.2].

Вдаваний патріотизм автор якнайкраще відображає у фейлетоні «Патріот», розповідаючи як одного разу завітав у гості до емеритованого (на пенсії) радника. Останній показував свою любов до батьківщини, демонструючи жовто-блакитну стрічку, та співаючи антипольських пісень, «говорив про народ, про свої високопатріотичні почування, про боротьбу, про скорий кінець ворога» [8, с.2-3]. Але дуже скоро відкрилося його справжнє обличчя, бо злякався приходу поліції та можливого арешту, і тоді одразу ж «підбаворив» свого гостя такими словами: «Конспірація! Тільки конспірація!...душо, тіло ми положим!...!» [8, с.2-3].

Не важко здогадатися, що теми для таких фейлетонів черпалися із повсякденного галицького життя, а, можливо, і сам автор побував у гостях в такого «патріотичного» радника.

У рубриці «І те й те» знаходимо різноманітні фейлетони, сатиричні статті про події в краї та міжнародні перепиті. Наприклад, в одній із таких статей автор вдало іронізує над відомим крилатим висловом «Воля, Рівність, Братерство». Цей девіз Французької революції мав би асоціюватися із сучасним цивілізованим світом, проте у матеріалі наголошується, що деякі країни знову «відливають нові гармати, гострять ще не заржавілі багнети...» [9, с.5-6] і людей катують «в ім'я Волі, Рівності й Братерства» [9, с.5-6]. Увага акцентується на певному протиріччі між словами та діями тодішніх світових лідерів.

А у фейлетоні з цієї ж рубрики йдеться про новини із галицького краю – вибори «кресових» воєвод. Так, воєводою Волині обрали С. Сроковські, який у період українсько-польської війни пропонував активно боротися із українцями, цей «великий польський патріот» написав в одній краківській газеті статтю під назвою

«Za malo szubienic». Згодом «...ту статтю, в якій автор домагався від польської адміністрації як найбільших репресій над українським народом, передрукував тодішній самотній щоденник «Вперед!», як доказ якими то способами деякі польські політики хочуть «успокоїти» українське населення» [10, с.6]. Такий вибір воєводи свідчив про ставлення польської влади до українців і, очевидно, був не проти взяти собі на озброєння його методи. Таким чином, автор продемонстрував ставлення поляків до «братів русинів».

Висновки. На сторінках «Масок» та «Жало» широко представлені сатирично-гумористичні жанри. З малих жанрів сатири та гумору найчастіше публікували сатиричні вірші та анекдоти, рідше афоризми, епітафії та навіть гумористичні абрєвіатури. Великі жанри представлені фейлетонами, сатиричними статтями.

Загалом, редакційним колективам «Масок» та «Жало» вдалося наповнити свої видання різноманітними сатирично-гумористичними жанрами, які деколи зазнавали певних трансформацій, проте достовірно, у відповідному сатирично-гумористичному стилі, представляли перші міжвоєнні роки в Галичині.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] А-га. «Прикраса» /А-га // Жало. – 1923. – №4. – 31 берез. – С.2.
[2] Епітафії // Маски. – 1923. – №3. – 30 квіт. – С.4.
[3] Жінка // Маски. – 1923. – №1. – 30 берез. – С.4-5.
[4] Ігнатієнко В. Українська преса : (1816–1923 рр.): (історико-бібліографічний етюд) / В. Ігнатієнко. – К.: Державне вид-во України, 1926. – С.5.
[5] Прудків К. З дороги життя / Кузьма Прудків // Маски. – 1923. – №4. – 5 черв. – С.6.
[6] Купчинський Р. Маски / Роман Купчинський // Маски. – 1923. – №1. – 30 берез. – С.2.
[7] Ле. З мистецької вистави / Ле // Маски. – 1923. – №4. – 5 черв. – С.4.
[8] Леонід. Патріот /Леонід // Жало. – 1923. – №3. – 1 берез. – С.2-3.
[9] Любомір. І це й те/Любомір // Жало. – 1923. – №1. – 1 лют. – С.5-6.
[10] Любомір. І це й те/Любомір // Жало. – 1923. – №2. – 15 лют. – С.6.
[11] Лепкий Л. Голос надії /Левко Лепкий // Жало. – 1923. – №3. – 1 берез. – С.2.
[12] Марка//Маски. – 1923. – №1. – 30 берез. – С.5.
[13] Мирко. Ода до хрунів /Мирко // Жало. – 1923. – №3. – 1 берез. – С.3.
[14] Повеєнні діти//Жало. – 1923. – №1. – 1 лют. – С.4.
[15] Сніцарчук Л. В. Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20-30-х рр. ХХ ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості / Л.В. Сніцарчук; НАН України. Львів. наук. 6-ка ім. В.Стефаніка. Наук.-дослід. центр періодики. – Л., 2001. – 240 с.
[16] Світські шаради // Маски. – 1923. – №3. – 30 квіт. – С.5.
[17] Хрущ І. Сон на провінції / Іван Хрущ // Маски. – 1923. – №3. – 30 квіт. – С.2.

REFERENCES

- [1] A-ha. «Ornament» /A-ha //Zhalo. –1923. – №4. – March 31. – P.2.
[2] Epitaphs // Masks. – 1923. – №3. – April 30. – P.4.
[3] oman // Masks.– 1923.– №1.– March 30.– P.4-5.
[4] Ihnatienko,V. Ukrainian press: (1816–1923): (Historical and bibliographic study), V. Ihnatienko. – K.: State publishing house Ukraine, 1926. – P.5.
[5] Prudkiv K. From the liferoad / Kuzma Prudkiv // Masks. – 1923. – №4.– June 5. – P.6.
[6] Kupchinsky R. Masks / Roman Kupchinsky // Masks. – 1923. – №1. – March 30. – P.2.
[7] Le. From the art exhibition / Le // Masks. – 1923. – №4. – June 5. – P.4.
[8] Leonid. Patriot /Leonid // Zhalo. – 1923. – №3. – March 1. – P.2-3.
[9] Lubomir. And this and that /Lubomir // Zhalo. – 1923. – №1.– February 1.– P.5-6.
[10] Lubomir. And this and that / Lubomir// Zhalo. – 1923. – №2. – February 15.– P.6.
[11] Lepky L. Voice of hope / Levko Lepky // Zhalo. – 1923. – №3. – March 1.– P.2.
[12] Stamp // Masks. – 1923.–№1. – March 30. – P.5.[
[13] Mirko. Ode to traitors /Mirko // Zhalo. – 1923. – №3. – March1. – P.3.
[14] Postwar children // Zhalo.– 1923. – №1. – February 1.– P.4.
[15] Snitsarchuk L.V. Ukrainian satirical and humorous periodicals of Halychyna of the 20-years of the XX century: historical and functional aspect of interpretational peculiaritie/ L.V. Snitsarchuk ; The National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv National Scientific Library. Research Centre periodicals.– L., 2001.– 240 p.
[16] Soviet charade // Masks. – 1923. –№3. – April 30. – P.5.
[17] Khrushch I. Dream in the province / Ivan Khrushch // Masks. – 1923. – №3. – April 30. – P.2.

Satirical and humorous genres in the magazines «Masks» (1923) and «Zhalo» (1923)

Y. O. Yatsykovich

Ivan Franko National University of Lviv, Generala Chuprynyk str. 49, 79044, Lviv, Ukraine

Abstract. The article analyzes the satirical and humorous genres that were published in magazines «Masks» and «Zhalo», also the features of their submission were highlighted. Small genres of satire and humor are presented with anecdotes, satirical poems, epitaphs, sometimes humorous acronyms and aphorisms. Large genres are satires and satirical articles. In general the editorial teams recreated the first postwar years of Galicia in interesting, believable and satirical style.

Keywords: genres, satire, humor, magazine «Masks», magazine «Zhalo»

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

The journal is published by the support of
Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe

Készült a Rózsadomb Contact Kft nyomdájában.
1022 Budapest, Balogvár u. 1.
www.rcontact.hu